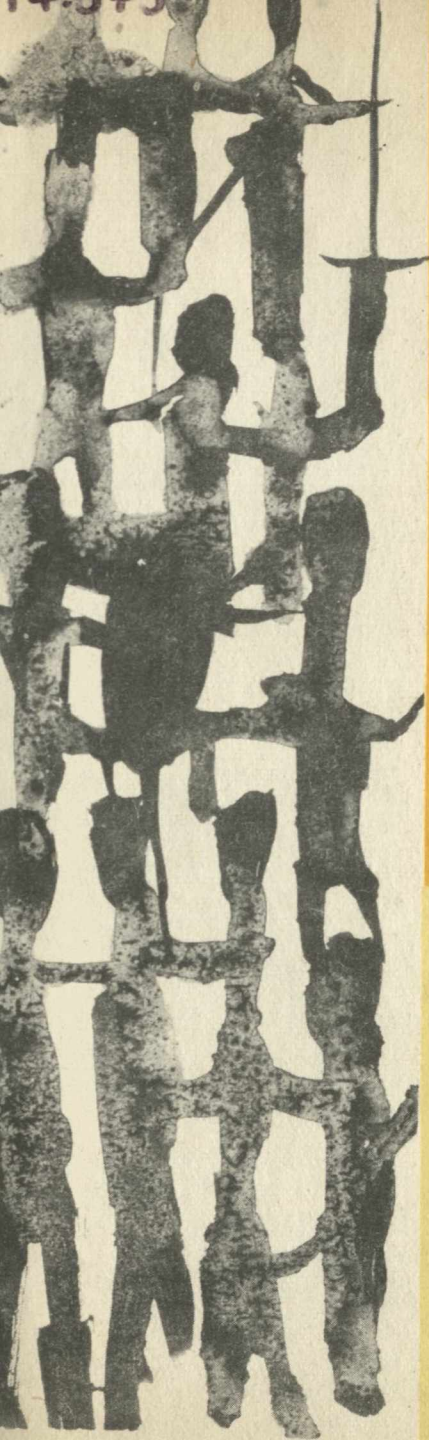

Digitized by the Library and Information
Centre of the Hungarian Academy of
Sciences

VILÁG TÖRTÉNET

25

2

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI
TÖRTÉNETI IRODALOMRÓL

VILÁGTÖRTÉNET

TÁJÉKOZTATÓ A KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI IRODALOMRÓL

Kézirat gyanánt kiadja
a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Felelős szerkesztő: Makkai László
Szerkesztő: Mayer Mária

1975.

25. szám

TARTALOM

A NOMÁD NÉPEK ÉS A ROMÁN FEJEDELEM- SÉGEK KIALAKULÁSA (Henry H. Stahl)	5
JOBBÁGYSÁG ERDÉLYBEN (David Prodan)	29
AZ OSZTRÁK FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS OLTÉNIÁBAN ÉS A FANARIOTA REFORMOK (Serban Papacostea)	53
A MAJORSÁGI GAZDÁLKODÁS HAVASALFÖLDÖN A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN (Ilie Corfus)	63
AZ ÉGHAJLAT ÉS A TÖRTÉNELEM (Samuel Goldenberg)	81
A MATEMATIKAI MÓDSZEREK TÖRTÉNELMI ALKALMAZÁSÁRÓL (V. Liveanu)	101
AZ ÚJ TÖRTÉNÉSZEK (E. Le Roy Laudrie)	113
A NYUGATNÉMET POLGÁRI TÖRTÉNETÍRÁS A NÁCIZMUSRÓL (A.N. Mercalov)	129

UJ KÖNYVEKRŐL RÖVIDEN	151
AZ MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉBE BEÉRKEZETT UJ KÖNYVEKRŐL	155
MAGYAR SZERZŐK MŰVEINEK KÜLFÖLDI VISSZHANGJA 1973/I.	165
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA, 1973/I.	169

A kelet-európai szocialista országok történetírásának tervbevetett ismertetése során most, a szovjet és lengyel történetírás bemutatása után, a román történetírásról adunk áttekintést. A sok kiemelkedő szerző és a gazdag anyag olyan változatosságot kínál a válogatáshoz, hogy eleve le kell mondanunk nemcsak a teljességről, hanem bizonyos fokig az arányosságról is. Nem mutathatjuk itt be szemelvényekben a teljes mai román történetírást, csak annak egyes művelőit és egyes kutatási irányait. A válogatás szempontja nem lehetett a reprezentatív szerzők és művek bemutatása sem, inkább arra törekedtünk, hogy a magyar történészek számára közelfekvő problémák román feldolgozásaiból adjunk izelítőt. Ilyen probléma a keleti nomád népek szerepe a dunai táj történetében, ezzel foglalkozik H.H. Stahl közölt szövege. Érdekelheti történészeinket a XVI. századi erdélyi jobbágyságnak D. Prodan által adott, sok új szempontot felvető ábrázolása, nemkülönben S. Papacostea fejtegetése az osztrák abszolutizmusnak román földön végbement korai kísérletéről és ottani hatásáról. A majorsági gazdálkodás sokat vitatott kérdéséről szól D. Corfus műve. Ebből a román földön viszonylag késői kialakulást bizonyító részt közöljük. Végül a román történészek interdiszciplináris érdeklődésére rávilágító két tanulságos cikket mutatunk be a történeti klimatológiáról és a matematikai módszerek történeti alkalmazásáról, S. Goldenberg és V. Liveanu tollából.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A NOMÁD NÉPEK ÉS A ROMÁN FEJEDELEMSÉGEK KIALAKULÁSA

A szubsztitúciós, prefeudális államok jellege

Mindaddig, ameddig a nomád csoportok megtelepedési folyamata nem zárul le, s amíg mint tényleges osztály nem épülnek be szervesen egy feudális államba, megmarad képlékeny jellegük. Ez nem csupán azért van így, mert szokásaik még "nomádok", hanem azért is, mert még nem ment végbe összeforrásuk a helyi termelési folyamattal; társadalmi szempontból megőrzik az uralkodó állam jellegét, amelyik egy olyan termelési folyamat kizsákmányolója, amellyel szemben idegen marad.

Egy ilyen nomád csoportot bármikor megszalaszthat egy másik, vele szembenálló csoport. De máshová menekülve maguk mögött hagyják a sarc szedésének szervezett rendszerét és egy vámrendszert, amelyet az új csoport mintegy készen vehet át. Lehetséges volt tehát egy olyan társadalmi jelenség, amelyben az egyik kizsákmányolást egy másik váltotta fel; a sarc és a vámok rendszere tovább működhetett annak ellenére, hogy kicserélődtek ezek élvezői.

Az a kép, amelyet régi történetírásunk a "népvándorlás"-ról kialakított, teljességgel hamis: azt egymást követő katasztrófák sorának tekintette, amelyek gazdasági káoszt és elnéptelenedést okoztak, mivel az őslakosság a barbárok elől visszavonult a hegyekbe.

A barbárok csupán két esetben pusztítanak módszereken: amikor új legelőterületeket akarnak létrehozni - ez azonban nem azoknak a nomádoknak az esete, akik nálunk előfordultak, s akik azzal a szándékkal jöttek Európába, hogy a helyi lakosságot kizsákmányolják és egyáltalán nem azért, hogy sztyeppeit életüket e célra alkalmatlan terepen folytassák; a

másik esetben olyankor van pusztító szándékuk, amikor hódító, megfélemlítő, vagy büntető akciókat hajtanak végre.

A nomádok hosszú időre csak ott rendezkednek be, ahol biztosított számukra a helyi lakosság kizsákmányolása. Az az egyszerű tény, hogy voltak olyan vándorló nomád népek, amelyek bizonyosan a mi vidékünkön éltek és századokon át váltották itt egymást, a legjobb bizonyítéka annak, hogy volt egy őslakosság, amelyet ki lehetett zsákmányolni.

A nomádok megtelepedésükben fenntartottak maguknak egyes olyan területsávokat, amelyeken nomád törzsi életüket folytatták tovább, - mint pl. hazánk sztyeppés és erdős sztyeppés zónáit (Bărăgan, Busna) - és elkerülték a széles, összefüggő erdőségeket; ez azt mutatja, hogy megtelepedési folyamatuk még nem haladta meg a sarc és a vámszedés formáját, lakni pedig "városokban" és "várakban" laktak a maguk sajátos módján, olyanokban, amelyeket Priscus is le híres utielbeszélésében a pannon mezőn, Attila udvarában tett utazásáról.

Ez a jelleg, hogy ti. az egyik nomád csoportot bármikor felválthatta egy másik (s ez mindig lehetséges a sarc és a vám államainak társadalmi rendjében), annál is érdekesebb, mert a hódító csoport szimbioziszba léphetett azzal az autochton törzsi szervezettel, amely már a törzsi arisztokrácia szintjéig fejlődött s utban volt afelé, hogy tényleges osztállyá alakuljon, mert elérte egy majdnem-állam szintjét s fejlődési iránya a valóságos állam irányába mutatott.

Az ilyen szimbioziszból valódi szintézis jöhetett létre; a hódító csoport és az autochton arisztokrata csoport a falvak lakosságának rovására egygyólvadt. Abban az esetben, ha a hódító csoport távozásra kényszerült, a helyi arisztokrácia maga helyettesíthette a nomád államot, saját maga számára folytatva a régi kizsákmányolási rendszert, s a fejlődésnek az a szakasza, melyben a nomádok hagyták az országot, új társadalmi fejlődés kiindulópontjává vált, egy olyan fejlődésé, amely csak autochton vagy autochtonná vált államban lehetséges.

Az a hipotézis, amely szerint a kunok (központjuk Cimpulung) és az autochton vajdaszervezetek (központjuk Arges) között egy ilyen szintézis ment végbe a Havasalföld fellelőmsége a kunok távozásával keletkezett ür elfoglalása útján jött létre, meg a másik feltételezés, amely szerint Moldvában hasonlóképpen került sor a magyarok által legyőzött tatárok után maradt ür betöltésére, csak ezuttal az autochton váltógarnitúra nem egyértelműen helyi, hanem Máramarosból érkező "honfoglaló" volt - megérdemli, hogy teljes figyelemmel elemezzék.

A tényállást nem csupán a történeti események, hanem a társadalmi morfológia szempontjából is ellenőrizni kell.

Formáját tekintve bármelyik hódító-adószedő államot, vagy bármilyen ilyet felváltó államot az jellemez, hogy a helyi termelést sarc és vám formájában zsákmányolja ki, s ez csupán kiindulási pontját adja a későbbi társadalmi fejlődésnek. Egy ilyen állam elvben egy olyan osztály kifejeződése, amelyik maga még nem gyakorol tulajdonjogot, csupán a sarc elvonásának jogát az összes termelési folyamatból és a javak forgalmából. Az ilyen állam a sarc és a vámszedés jogát nem a "tulajdon", a "dominium eminens" e fokon anakronisztikus elméletére alapozza, hanem a "szuverénitás", az "uralom" és a "hódítás" jogára. Az ilyen állam, mint egy katonai jellegű uralkodó osztály megtestesítője, megtartja a termelt vagy szállított javak egy része elvonásának jogát, s az osztály kebelén belül osztja fel a kizsákmányolás hasznát oly módon, hogy átengedi tagjainak fiskális jogai egy részét.

Megvizsgálandó tehát, hogy milyen mértékben található bizonyíték országainkban egy ilyen kezdeti fiskális jog meglétére, amelyből azután a későbbi fejlődés következett a "feudális tulajdon" felé.

Felhívjuk azonban a figyelmet arra, hogy ennek a hipotézisnek a beigazolódása semmi esetre sem vezethet arra a téves következtetésre, hogy államaink a nomád barbár államok kreációi lennének, s mégkevésbé arra az elvre, hogy a barbároknak államalkotó "politikai zsenialitásuk" lett volna, ellentétben az őslakossággal, amelyből az ilyen képességek hiányoztak.

Az államok kialakulásának folyamata nem függ az egyik vagy a másik "etnikum" jellegzetes "politikai zsenialitásától", hanem egy sor olyan történelmi körülménytől, amelyeknek gazdasági és társadalmi alapját a termelési folyamatok lényegileg határozzák meg, s amelyek maguk determinálják, hogy milyen mértékben lehetségesek bizonyos termelési viszonyok.

A tatár és kun hódítás sajátosságai

Számot kell vetnünk azzal a ténnyel is, hogy egy hódító barbár állam azokba az országokba, amelyek távolabb vannak kiindulási pontjától, akkor érkezik, amikor előzetesen már egy sor hódítást és államszervezést hajtott végre, s ilyenformán a később általa alapított országok csupán korábbi hasonló formációk folytatásai.

Ezért különösen fontos megismerni azokat a társadalmi alakulatokat, amelyeket a keleti sztyeppék hódítói a mi vidékünkre való érkezésük előtt teremtettek meg az alávetett országokban. Ezen a ponton rendkívül gazdag kutatási területre érkezünk, amelyet - bár magunk eddig nem vizsgáltuk - szélesre tár előttünk a szovjet szakirodalom tanulmányozása.

A besenyő, kun és tatár népek államalakulatáról van szó, amelyekbe mi is századokon át beletartoztunk, egészen a mi saját autochton államaink kialakulásának előestéjéig.

Sajnálatos, hogy nincsenek még olyan szakembereink, akik használni tudnák a gazdag mongol és arab levéltárakat, s nincsenek szakértőink a kun nyelvben sem, pedig ez a nyelv különösen fontos egész helynév- és személynév-kutatásunk számára. Hiányoznak a régészeti ásatások is, amelyek pedig egyedül lennének képesek arra, hogy államelőtti korszakunkat megvilágítsák. A régészeti ásatások csupán az utóbbi időben kezdődtek el.[1] Amíg a kérdést a szakemberek nem vonják elmélyült vizsgálat alá, a szovjet irodalomból összegyűjthető információkra vagyunk utalva. Bár ez az irodalom nem foglalkozott különösebben a mi országainkkal, mégis felvázolja a kérdésnek azokat a fő vonalait, amelyek a mi vidékeinkre is érvényesek.

Milyen a mongolok társadalmi helyzete abban a korban, amikor kapcsolatba kerültek velünk? Ime, hogy írja le ezt nekünk Vlagyimircov akadémikus: [2]

Dzsingiz kán birodalmának megteremtését megelőzően (a mongol állam hivatalosan 1206 óta létezik, amikor egy kuriltaj Dzsingizt az összes mongolok kánjává választotta) a mongoloknál már befejeződött az átmenet folyamata a nemzeti társadalomról a prefeudális társadalomra.

A kuren elnevezésű szervezeti formától (ami körzetet jelent) már áttértek az ail-nak (a barbárság felső fokán álló individualizálódott családi gazdaság) nevezett formára, ami lehetővé tette az arisztokrácia (nojan-ok) és az alávetettek kialakulását. "Az állattenyésztő nomádok gazdaságaiban foglalkoztatott, a nemzetség keretén belül kizsákmányolt dolgozók e nagy tömeget" haracs-nak nevezték.

A mongol birodalom Arany Hordának nevezett része volt az, melynek kapcsolatai voltak Európa keleti területeivel, így tehát velünk is. Ebben a hordában maguk a tatárok csupán egy vékony, privilegizált réteg voltak, több ezer, családjától kísért mongol katona, akiknek élén Dzsucsinak, Dzsingiz kán legnagyobb fiának a családjából kikerülő kánok dinasztíája állott.

A nomádok nagy tömege kun volt, s a tatárok, mint-hogy csupán egy privilegizált kisebbséget alkottak, fokozatosan elvesztették nyelvüket és eltörökösödtek.

Mint a mongol birodalomban mindenütt, az Arany Horda gazdálkodása is olyan feudális viszonyok feltételei között folyt, amelyeknek megfelelően a legelőket szigorúan elosztották, a feudális urak között tehát a legeltetési rend feudális hierarchiája állott fenn.

Az Arany Horda azonban nem csupán nomád társadalom volt, hanem megtelepedett társadalom is. A tatár nemesek fő ereje azon alapult, hogy a gazdaságon kívüli kényszer segítségével nagyszámu alávetett szolga munkáját használták fel.

Érdekes az is, ahogy ez a nemesi réteg kiosztotta a földeket: az egész meghódított földet ikta (beneficium) formájában zsold helyett osztották ki a katonáknak. A javadalmazottat mukta-nak nevezték.

Az ikta-nak három formája volt: temlük (szabad tulajdon), isztikhal (haszonélvezet), és isztirfak (részesedés), a kabala pedig a feles dézsmás bérbeadásra vonatkozott.

Az Arany Horda e kvázi-feudális típusu monarchiájában a "nagy" és "kis" kategóriákra oszló nemesek "szujjurgal" nevű örökletes területeket birtak.

"A kánok nagyszámu földet osztottak szét a rajta élő művelőkkel együtt, s az esetek egész sorában az adomány jarlik-okat a jarlik tarkan, azaz egy immunitási diploma kísérté, amelynek alapján az adó közvetlenül a feudális urnak jutott.

E nomádok gondosan kiépített pénzügyi szervezete, amelyik valószínűleg a kínai pénzügyi rendszert követte, egy tisztviselőgarnitúra megteremtésével járt. Egy olyan tanács segítségével, amelyben sok mohamedán kereskedő is résztvett, Batu a kezdetektől határozott politikát folytatott. Fő célja az volt, hogy a legkeményebb feudális kizsákmányolási módszerek alkalmazásával maximális bevételeket érjen el. Megszervezte az adó beszédését a leigázott orosz fejedelemségektől; a mongol csapatok élén ebben járatos szaktisztviselőket - daruga-kat - küldött ki, akik szomorú emléket hagyva maguk után, valóságos apparátust építettek ki azoknak az adóknak és feudális szolgáltatásoknak a behajtására, amelyeket a nomád és földművelő lakosságtól, a krimi és a volgai-bolgár városoktól, a Volga-vidék, Horezm és az Észak-Kaukázus kereskedőitől és mesterembereitől követeltek. [3]

A "harács" összeszedése aprólékos munka volt, amelynek alapjául tényleges összeírások szolgáltak: adójegyzékekre írták fel az egész népességet. "Olak"-ok [4] hálózata, katonai garnizonokkal megerősített "vámhelyek" tették teljessé ezt a pénzügyi kizsákmányolási rendszert. Voltak azonban mentesítések is, amelyeket az ún. "jarlik tarkan" útján adományoztak, s ez vonatkozott akár a templomoknak, akár egyes privilegizáltaknak adott egyes birtokok immunitásos birtoklására.

Az Arany Horda alakulatából bennünket a kunok népe érdekel közvetlenül, akiknek az uralma alatt voltunk azelőtt is, s akiknek az uralma azután is folytatódott, hogy a mongolok és a kunok az Arany Horda keretében egymással összeolvadtak.

A besenyők veresége után a kunok az egész un. "kunsztjepe", azaz a Duna és a Volga közötti Desti Kipcsak területe felett berendezték uralmukat.

A kunok több csoportra oszlottak, velünk a Duna és a Dnyeper közöttiek léptek kapcsolatba, akik a "tengersarki" vagy "dunai kunok" néven voltak ismertek. [5]

A XII. századtól a XIII. század elejéig, az Arany Horda kialakulásáig - de valószínűleg már ezt megelőzően is - a dunai kunok a helyi lakosság kizsákmányolásából éltek.

Mi volt e mellettünk és velünk élő kunok társadalmi "rendszere"? Társadalmi szervezettségük milyen szintjén állottak?

Kapcsolataik közül azokat ismerjük jobban, amelyeket az orosz fejedelemségekkel tartottak fenn. Ami bennünket illet, nem tudjuk, hogy voltak-e nálunk független, erősen fejlett fejedelemségek. Ilyenekről legalábbis nem maradtak fenn olyan évkönyvek, mint amilyenek az oroszokéi. Mégis, a kunok elfoglalták hazánk területét is, és meglehetősen előrehaladott állami formát szerveztek, olyannyira, hogy a Szentsek egy "kun püspökség" felállítására vállalkozhatott, amelynek központja a Kárpátok kanyarulatában volt és kétségtelenül magába foglalta a majdani Moldva és a majdani Havasalföld területének jó részét.

A szovjet történetírás újabb munkái megállapítják, hogy ezek a kunok, akárcsak a X. századi kazárok és guzok meg a XI. századi besenyők, a prefeudális társadalom felé való átmenet fázisában voltak. "Maga az az egyszerű tény, hogy a guz bégek között voltak olyan gazdagok, akiknek százezernyi kis és nagy háziállatuk volt, bizonyítja az állatok feletti magántulajdon meglétét; ebből a sztyeppén bizonyos primitív feudális kizsákmányolási formák születtek, olyan feltételek között, amikor még éltek a patriarchális viszonyok és a törzsi-nemzetségi kapcsolatok, amikor a nomádok (közvetlen termelők) még saját gazdasággal bírtak, s megvolt a legelők felett rendelkező bégek által gyakorolt gazdaságon kívüli kényszer. [6]

Nem rendelkezünk azonban olyan tanulmánnyal, amelyik ennek az uralmi rendszernek a moldvai és havasalföldi aspektusait vizsgálná. De nem tagadható egy megtelepedett kun lakosság jelenléte, természetesen nagy nemesi családcsoporthoz formájában, uralmuk alatt tartva az autochtonok által lakott "feudumok"-at. Ez jól láthatóan jelentkezik mind a helynévadásban, mind a személynevekben.

A Desti Kipcsak kunjai közül a toszaba törzs még a XIV. században is létezett, szálláshelye Dobrudzsza vidékén volt. A "Toxaba" elég gyakran fellelhető személynév mind a moldvai, mind pedig a havasalföldi "bojárok" között, s fellelhető a bojárokon kívül egyéb néprétegeknél is. [7]

De a személynevekben megtalálható nyomoknál fontosabbak a helynéviek, amelyek, mint mondtuk, országunkban olyan vidékeken is fellelhetők, ahol a sztyeppei jelleg hiányzik, s ez - mint látni fogjuk - egy rendkívül érdekes problémát vet fel. Utalnunk kell még arra, hogy néhány terminus technicust a nomádoktól örököltünk, mint pl. a "tarkan"-t, ami "mentességet", vagy a "tamga"-t, ami "jelt" jelent, még akkor is, ha a "danga" kifejezés ma már csupán a lovakon alkalmazott jelre használatos.

Döntőnek azonban az tűnik számomra, hogy autochton fejedelemségeink már alapításuk kezdetétől a termelési folyamatok és az áruforgalom kizsákmányolására egy sor olyan jól kiépített rendszerrel bírtak, hogy azok nem magyarázhatók másként, mint a nomád uralom időszakának örökségeként.

Elsősorban arról a rendszerről van szó, amelyik a nagy dunai halászat meg a többi folyó és patak halászatának kizsákmányolására szolgált és amelyik a sóbányák, a tranzit és belső vámok kiaknázásával párosult; mindez az "olak"-hálózattal együtt egy jól összeolvadó szerves egységet alkotott.

Hasonlóképpen kell számításba venni a moldvai oklok társadalmi formációit is, amelyek maguk is államalakulás előtti eredetűek.

Röviden egy egész társadalmi rendszerről van szó, amelynek eredete és további változásai tanulságosak lehetnek régebbi társadalomtörténetünk számára...

Társadalomtörténeti megállapítások a halászfalvakról

A téma jelentéktelennek tűnhet. Lehetővé teszi azonban társadalomtörténetünk két döntő fordulatainak meggyőző magyarázatát: az egyik az autochton fejedelemségek kialakulása a nomád hódító elűzését közvetlenül követően, amikor ezek saját kezbe veszik a nomádoknak a helyi termelési folyamat kizsákmányolására használt rendszerét; a másik változás az, hogy a kezdetben tisztán adószedő jogok patrimonális, feudális jellegű jogokká alakulnak át.

Az ilyen történeti folyamatok korszakolása éppen uralkodó feltételeik komplexitása miatt erősen vonzza a szociológust; e feltételek közül egyesek a természeti források technikai kihasználásához kötődnek, mások azokhoz a politikai harcokhoz, amelyek egyrészt a kizsákmányoló és kizsákmányoltak között, másrészt magán a kizsákmányoló osztályon belül folytak.

A halászfalvak társadalomtörténete nagy vonalakban hasonlít ahhoz, amit az alföldi falvakról, s általában az egész országról el lehet mondani. Mégis érdekes regionális sajátosságokat mutatnak, amelyeket érdemes kiemelni...

Havasalföld és Moldva őslakosságáról nehezen lehetne eldönteni, hogy megmaradhatott-e vagy sem régi lakóhelyén a nomád hódítások korában, bármennyire is elfogadnánk azt, hogy az erdőfoltokban keresett menedéket. Még nehezebb lenne feltételezni viszont a dunai halász népeességről, hogy elköltözés vagy kipusztulás miatt eltűnt volna. Sokkal valószínűbb, hogy a Duna mocsaraiban sikerült fenntartania magát, hiszen a mocsarak menedéket nyújtottak számára azzal a veszéllyel szemben, hogy területét a sztyeppei lovasok elfoglalják.

Nincs történeti forrás ennek a hosszú fennmaradásnak a bizonyítására. Ennek hiányában azokból a tanulságokból lehet érveket gyűjteni, amelyeket a szociológia tud nyújtani a terület ismeretében, feltárva azoknak a termelési folyamatoknak a törvényszerűségeit, amelyek a "gyűjtögető gazdálkodást" jellemzik, hiszen a halásztevékenység ténylegesen ezek közé tartozik. Így állítható, hogy halásznépesség nem születik hirtelen, s ha egyszer léte már bizonyított, ez ipso facto bizonyítja meglétét korábbi távoli időkben is. Nem csoda tehát, hogy abban a legrégebbi okmányban, amely információkat ad Havasalföld társadalmi helyzetéről, a halászat szinte fő helyen szerepel.

Béla, Magyarország királya 1247-ben a johannita lovagoknak engedi át egyebek között: "azokat a halászhelyeket (piscationes), amelyek megvannak vagy amelyeket majd ők építenek, s melyek mindegyikét e testvérek hasznára kívánunk megtartani; kivéve a dunai halászhelyeket és a Cele-i halastavakat (piscinae), amelyeket együtt akarunk megtartani a magunk és az ő részükre." [8]

Sem a magyar királyság, sem a johannita lovagok nem gyakorolhatták a halászatot közvetlen munkájuk révén; a piscationes és a piscinae átengedése a johanniták számára így nem lehet más, mint a halászatot érintő adózási jogok átengedése.

Az 1247-es irat - akár a majdani Havasalföld fölötti tényleges uralmat, akár az uralomba vétel szándékát jelzi - kétségtelenné teszi, hogy ebben az időpontban mind a természetes dunai tavakban, mind az ország belsőjében fekvő mesterséges tavakban kiterjedt halásztevékenység folyt.

A halásztelepülés-hálózat kizsákmányolásának rendszerét, amely Béla magyar király szeme előtt lebegett, nem lehetett egyik napról a másikra létrehozni, s még kevésbé magát a halásztevékenységet. Nehéz lenne a halászat megadóztatásának akár tényleges, akár tervezett rendszerét a magyar királyság vagy a johannita lovagok alkotásának tekinteni; inkább azt a tételt kell elfogadni, hogy egy sokkal régebbi vámszedési rendszer átvételéről van szó.

Ezt a következtetést igazolja az a tény is, hogy mielőtt a havasalföldi fejedelemség létrejön, máris fejedelmi joggal rendelkezik az ország valamennyi folyóvíze és tava

feletti vámra, ami egy nagyon fejlett adóügyi igazgatást feltételez. Még meggyőzőbbnek tűnnek számunkra azok az írásosan nem dokumentált, de mégis reális bizonyítékok, amelyek a halásznépesség sokkal régebbi létét igazolják.

Ismeretes, hogy a dunai halászok mesterségszavai között számos szláv eredetű szó található. Ez természetes is, mivel a szlávok maguk is üzték a halászatot, épp úgy, mint a vlah őslakosok, akikkel hosszú időn keresztül bizonyára együtt éltek. De ami még érdekesebb, legalábbis első látásra, az a tény, hogy a folyók és tavak neveiben - a halászok mesterségszavai között azonban nem - nagyszámu kun eredetű elnevezést találunk.

A kunokról, akiket az oroszok "polovci"-nak neveztek, tehát mezei, sztyepei embereknek, nem tétélezhetjük fel, hogy halászok lettek volna. A sztyeppéről alig megérkezett nomád népessegek képtelenek háborus és állattenyésztő technikájukról a rendszeres halászatra áttérni. Sőt mi több, a hallal szemben sokuk iszonyatot érez. [9]

Milyen magyarázata van tehát a kun víznevek jelenlétének? [10]

Ismeretes, hogy a helynév - történeti dokumentum. A mi esetünkben ez a dokumentum a következőt jelezné: a kunok maguk ugyan nem üzték a halászatot, megadóztathatták viszont a helyi halászlakosságot. Vagy világosabban szólva: a halke-
reskedelmet adóztatták meg.

Mert egy ilyen kereskedelem létezett. Az a halmenyiség, amit ezek a halászfalvak kifoghattak, messze meghaladta a helyi fogyasztás igényeit. A hal viszont a kereskedelmi forgalom tárgyát képezhette, amire a régebbi időkre van is néhány történeti bizonyítékunk. Mivel a halászközösségek által kifogott halat kikötőhelyeken ki kellett vinni a partra, ott megsózni vagy szárítani ahhoz, hogy nagy távolságokra tudják szállítani, ezért a hatalom számára, bármelyik is lett legyen az, könnyű volt vámpontokat, "halászhelyeket" berendezni ezeken a halásztelepeken.

Mi több: a hal sózása jelentősebb mennyiségű só felhasználását tételezi fel. Sőt viszont az ország nagyon gazdag és a Dunához közeleső sóbányáiból hozhattak, kivéve talán a Duna torkolatát, ahol a helyi tavak sós vizéből is nyerhették. A sót a bányáktól a Dunáig, s a sós halat magát szállítani kellett. Ezért kellett a halászfalvak, a sóbányák és a halfogyasztó központok között egy szállító hálózatot létrehozni, "a só útját", aminek nyoma bizonyítékkal megmaradt a helynevekben. Ezek az "utak" a megadóztatás kényelmes lehetőségét jelenthették.

A kunok jelenléte a tavak mentén, amit a kun helynevek fennmaradása mutat, azt bizonyítja, hogy megvolt a "sóbányák", a "halászhelyek" és a halkereskedelemhez kapcsolódó

utak együttese, s ez adózás tárgyát képezte. Bármely adóbe-hajtás elvégezhető úgy is, hogy a vámszedő hatalom nem avatkozik be magába a tényleges termelési folyamatba; a halászlakosság ilyenformán folytathatta hagyományos munkáját, függetlenül az adóztató állam természetétől és formájától.

Az első szakasz tehát, amelyet tekintetbe kell vennünk, az, amelyben a halászok faluközösségi falvai "szabadok" voltak abban az értelemben, hogy csupán egy "termelési sarcnak" voltak alávetve, úgy, ahogy azt a kunok megszervezték.

Az autochton fejedelemségek és a nomád adórendszer

Kétségtelen, hogy fejedelemségeink már megalapításukkor egy kész vámszedési rendszert vettek át, ami "vizi vámkból" és "szárazföldi vámkból", azaz mind a kihalászott halat, mind pedig a szárított halat illető vámkból állott.

Tekintettel azonban arra, hogy ezt a vámszedést már a legelső hazai okiratok is igazolják, kénytelenek vagyunk azt a következtetést levonni, hogy ez csak egy korábbi rendszer folytatása lehetett, azé, amelyet autochton államaink előtt a nomád államalakulatok alkalmaztak.

Ilyen körülmények között különösen fontos a meglévő okmányok alapján elemezni azt a módot, ahogyan a hatalom a dunai halászok faluközösségeit uralma alá veti, hogy megtudjuk, vajon nem egy olyan folyamatról van-e szó, amelyik nagyjából hasonlítana a hegyvidéki és síksági falvak feudális uralom alá hajtására: arról a folyamatról, aminek során a fejedelemség kizárólagos adózási jogai lassan átalakultak a bojári osztály privát patrimoniális jogaivá, áttérésről tehát a halászat egyszerű megvámolásáról a halászok alávetésére...

Régebbi elméletek a fejedelmi kerületek ("okol"-ok) genezisééről

A kerületek ("okol"-ok) kérdését történetírásunkban a méltatlanul elfelejtett George Popovici elemezte elsőnek. [11] George Popovici Ureche (XVI. századi) krónikájának egyik szövegrészéből indul ki, amely szerint Iuga vajda (1393-1400) "városokat alapított az országban, minden jó helyen, és falvakat jelölt ki és okol-okat csinált köréjük".

Korábban egyesek (Engel, Picot, Xenopol) tévesen erődítéseknek értelmezték ezeket az okol-okat; George Popovici viszont egyenesen adminisztratív körzeteknek, területi egységeknek, kerületeknek tekintette, s rendszeresen "ocole jugaene"-nek nevezte őket. Valójában Ureche tévedett, amikor úgy vélte, hogy Iuga az, aki Moldva városait és következésképpen ezek okol-jait létrehozta. Tévedett Popovici is, amikor úgy vélte, hogy ezek az okol-ok közigazgatási körzetek.

Egyébként tévesek mindazok az elméletek, amelyek megengedik annak a lehetőségét, hogy egy "állam" "városokat" alkosson akaratának egyszerű kinyilvánításával. Ebben az esetben lehetőségünk van bizonyítani, hogy ennek a vidéknek a városai már korábban is megvoltak, miként azt helyesen véli C.C. Giurescu; hogy kétségtelenül létezett Iasi, Baia, valószínűleg Suceava, Siret és Tirgul Neamtului, s talán Bacău, Săscut, Agiud, Vaslui és Birlad is megelőzték az államalapítást. [12]

Ha nem is lennének információs forrásaink városaink kialakulásának problémájához, függetlenül attól, hogy milyen elmélettel magyarázzuk genezisüket (ez meghaladja a jelen tanulmány kereteit) kétségtelen, hogy annak a városhálózatnak, amelyet legelső állami okmányaink már emlitenek, hosszabb multra kellett visszatekintenie.

Ugyanezt kell mondanunk az okol-ok társadalmi jelenségéről: ezeknek is ugyanilyen hosszú multjuk kell hogy legyen, s minden róluk beszélő irat nélkül is feltételezhető, hogy az államalapítás előtti időkből származnak.

Az okol-okkal foglalkozó másik tanulmány P.P. Panaitescu tollából származik. Ő azt mondja, hogy a városok körül komplett gazdasági terület feküdt. Véleménye szerint "a régi román város mint kis szervezet jelenik meg, magába foglalt egy falvaktól és birtokoktól körülvett urbánus központot, egységes vezetéssel, s ez különbözött a megyétől és a tartománytól". Ezt a területet nevezték Moldvában okol-nak, míg Havasalföldön a város "határának" vagy "birtokának"... Azok a parasztok, akik az okol falvaiban laktak, általában a városiak jobbágjai voltak, bár időnként lehettek "rázes"-ek (szabad parasztok) vagy "moşneni"-k (részbirtokos parasztok).

Panaitescu egyebek között akkor is tévedett, amikor a város birtokát és határát összetéveszti az okol-lal; ugyancsak téved, amikor úgy véli, hogy az okol társadalmi jelensége Havasalföldön ugyanolyan, mint Moldvában. Ugyanakkor megalapozottan mutatott rá arra, hogy egy első fázisban ezek a városok és okol-jaik fejedelmi tulajdonban voltak; bár az ő elméletében az államiság "első fázisá"-ról van itt szó, s nem az államiságot megelőző helyi fejedelemségek korszakáról. A második fázisban az uralkodó a bojároknak engedi át a városok okol-jába tartozó falvakat, a harmadikban, a XVIII. században pedig átengedi magukat a városokat is, elvégezve ezzel "az állam vagyonának teljes felbontását".

Ami ezeknek a városoknak és az okol-oknak az eredetét illeti, Panaitescu azt a hipotézist állította fel, hogy "egyes kis adóztatási, igazgatási és katonai központokban, amelyek az államalapítás előtt a vajdák és kenézek udvarai voltak, elsősorban az erdélyi szászok köréből jött kereskedők gyűltek össze"; ezek megőrizték autonómiájukat és hajdani városukból hozott szokásaikat, a helybeliek viszont jobbágyi sorba kerültek. [13]

Ez a séma ilyen formában elfogadhatatlan. Feltételezi ugyanis autonóm kenézségek és vajdaságok létét Moldvában, megfelelkezve arról a tényről, hogy ez a vidék még tatár uralom alatt állt, tehát a társadalom szervezésének formája nem lehetett olyan egyszerű, mint ahogy azt a hipotézis feltételezi. Másrésztől egy olyan társadalmi folyamat feltételezése, amelyben a frissen jött kereskedők jobbágysorba taszítják a helybelieket, minden logikai és forrásszerű alapot nélkülöz.

A kérdéssel foglalkozó harmadik tanulmány 1948-ban született: Aurel V. Sava: *Tîrgul în vechea organizare administrativă a Moldovei* (A város a régi moldvai igazgatás-szervezetben) c. munkája, amely mindmáig publikálatlan maradt. [14]

Szemben azzal a 17 okol-lal, amelyeket Popovici azonosított, Sava 22-öt számol össze, s ezeket régi közigazgatási jogunk szempontjából elemzi. Véleménye szerint "az okol nem függ egy vár vagy egy vásárhely meglététől, s nincs annak alárendelve. Az okol a fejedelmi falvak birtokának összességéből alakul ki, amelyek egy fejedelmi udvar körül csoportosulnak, bárhol is legyen egy ilyen fejedelmi udvar; vásárhelyen, várban vagy bármilyen faluban". Azt ajánlja, hogy ezeknek az okol-oknak a "fejedelmi okol-ok" nevet adjuk - ezt a terminust én is helyesnek találom. Sava tanulmányozza a városok igazgatási apparátusát is, valamint azt a folyamatot, amelynek során a XVI. századtól kezdődően az uralkodók végrehajtják az okol-ok felszámolását; ez a folyamat a fanariota igazgatási rendszerbe töriklik s a teljes átengedéssel, maguknak a városoknak az átengedésével járt.

Végül külön meg kell emlékeznünk C.C. Giurescu nemrég megjelent színvonalas és pontos munkájáról, amelyet a kérdés forrásszerű jó megismeréséhez feltétlenül tanulmányozni kell. [15]

A szerző a dokumentumok szövegmagyarázatára szorítkozik, s tartózkodik attól, hogy okmányszerűleg alá nem támasztható feltételezéseket kockáztasson meg. Megállapítja pl., hogy "az ilyen okol-ok legrégibb írásos említése az 1435-ös oklevélben történik", hozzátéve, hogy "az okol-ok ebben a forrásban mint jól ismert, régi intézmények jelennek meg, amit nem kell bővebben magyarázni". [16] Minthogy ezeket az oklevél írója "réginek", természetesnek veszi, ugyanezt véli róluk a szigorú szövegmagyarázó is.

Az okol-ok mégis felvetnek egy kérdést. Miután ezek kétségtelenül az államalapítás előtti időkből származnak, eredetük kérdésének felvetését akkor sem kerülhetjük meg, hogyha a probléma megoldását nem várhatjuk a forrásoktól.

Ott, ahol a szigorú történész megállásra kényszerül, a szociológizáló történész köteles elvégezni azt, amire már kezdetben is utaltunk: igyekeznie kell megérteni annak a tár-

szadalmi folyamatnak a természetét, amelyből az okol-ok származhattak, s e célból minél valószínűbb hipotézist kell felállítani, összekapcsolva mindazt, amit ezekről az államalapítást megelőző időkből származó "tulélő intézményekről" tudunk a szociológiai formáció-komplexum azon összességével, amelyet számunkra a társadalmi fejlődés törvényeinek ismerete adhat.

Földközösségi falvak és "fejedelmi okol-ok"

Ma már nem vonható kétségbe az az állítás, hogy országainkban történelmünk társadalmi alaprégét földközösségi falvak tömeges megléte adja, s ezek a falvak lassan és viszonylag későn jutnak feudális alávetettségbe. Ez a legcsekélyebb mértékben sem jelenti azt, hogy az ország bizonyos övezeteiben már államaink alapítása előtt ne kezdődhetett volna el az a folyamat, amely végül a teljes alávetettséghez vezetett. Ezek közé a zónák közé kell sorolnunk a moldvai "fejedelmi okol-okat" is.

Az országnak ezen a részén a havasalföldinél jóval későbbi tatár uralomról tudunk. Ez arra készítet bennünket, hogy a moldvai városok és okol-jaik egész problematikáját a nomád uralom társadalmi komplexumának részeként kezeljük. Ez az uralom földközösségi falvak egész sorát zsákmányolta ki, amelyek közül - amint ez biztosan ismert - még számos falu a "duális" [17] szervezet rendkívül primitív szakaszában állott Moldvában.

A teória arra tanít bennünket, hogy amikor egy feudális jellegű államrendszer egy korábbi rabszolgatartó rendszerből születik, mint a francia nyugaton, a feudális ur hódítás útján birtokba veszi a már kész rabszolgatartó "dominiú-mokat", már az állam megszerveződésének előestéjén, és a továbbiakban ő befolyásolja a rabszolgaság átalakulását kolonátussá, majd ennek továbbfejlődését jobbagyrendszerré.

Égészen más azonban a helyzet akkor, amikor a feudális rendszer olyan földközösségi falvak talaján jön létre, amelyek a nemzetségi szervezkedés szintjén állnak, mint ahogy ez nem csupán nálunk, hanem "jelentős számú német népnél és nagy vonalakban az összes szláv népnél" történt, ahol "a feudalizmus, mint ismeretes, a nemzetségi közösségek felbomlásának eredményeként jelent meg". [18]

A nemzetségi közösségek szétbomlása azonban nem homogén társadalmi folyamatként megy végbe, azonos módon ismétlődve minden faluközösségben, hanem ellenkezőleg, feltételezi bizonyos "helyi konvergencia-pontok" előzetes kialakulását, ahová a majdani feudális ur tömörítheti kényszerítő apparátusát, azt az apparátust, amelyik a nemzetségi arisztokrácia elemeiből alakul ki. Ez az arisztokrácia egyes nemzetségi szövetségek meglétét tételezi fel.

Más szavakkal: ahhoz, hogy a primitív (ősközösségi) közösségek felbomlása a feudalizmus létrejöttéhez vezessen, először is arra van szükség, hogy a különböző falusi közösségek között differenciálódás menjen végbe, az egyik közülük egy szövetség keretében a "központ" szerepéhez jusson, amelyben a kialakuló hűbérur "csapatai" egy erőd falai mögé zárkoznak.

Az ilyen központok körül - amelyek néha egyszerű szekérgyűrűből, máskor földdel és fával megerősített katonai táborból, ismét máskor kifejezetten fallal erősített várakból állnak - fejlődik ki az alávetettségre jutott falvakból álló hátország.

Mert egy ilyen központ nem képzelhető el hátország nélkül. A "vár" maga nem csupán építmény, hanem a társadalmi viszonyok egyfajta kifejeződése is. "A középkori vár két antagonisztikus osztályt zár magába: a parasztságot és a feudális urakat", azaz egy városból és hátországból áll. A köztük lévő viszony a kulcsa minden egyébnek. [19]

Az itt kialakuló feudális élet lényegében tehát egy alávetett hátországot fog át, amelyhez a városban valamelyes iparos népesség és kereskedők tartoznak, ami esetenként helyileg fejlett feudalizmushoz vezethetett.

Az ilyen helyi feudális központok nem alkothatnak már kezdetben kimondott "feudális dominiumot", azaz nem vehetnek alá nagykiterjedésű falusi térségeket. Laza hálózatauk szétszórva, utkereszteződéseknél, gázlóknál, hágóknál, stratégiai pontokon épül ki. Kezdetben feudális formában csupán közvetlen környezetüket uralják, megelégednek azzal, hogy "prefeudális" módon ellenőrzésük alatt tartásuk a megmaradt "szabad" falvak sorát. Ezek a falvak szabadok abban az értelemben, hogy a feudális központ még csak bizonyos cenzus fizetését, egyes többlettermékek átadását, s szükség esetén robot elvégzését követelheti meg tőlük, anélkül azonban, hogy a falvak határát, tehát a földet magát mint a kor alapvető termelőeszközét tényleges tulajdonába venné.

E feudális központok további sorsa a következő: a feudalizmus fejlődésével és általánossá válásával, amikor tehát a falvak tömege a feudális osztály tulajdonába megy át, ezek a volt "városi hátországok" eltűnnek, feloldódnak a nagy átlagban.

A csupán prefeudálisan kizsákmányolt falvak között szigeteket képező központhálózat és a hozzájuk tartozó okolok helyén megerősödik az állam, amely egyrészt birtokába veszi az ország egész területét, csak most osztva fel azt igazgatási körzetekre és alávetve egy uniformizált kényszerítési rendszernek, másrészt átengedi a bojárok osztályának a volt fejedelmi okolokat, megteremtve ezáltal a nagy feudális földbirtokot, a közvetlen termelőket pedig jobbágyokká, a földbirtokostól függő emberekké változtatja át.

Ami a parasztság helyzetét illeti, kezdetben szabad közösségekkel van dolgunk, amelyeknek egymással szövetkezve központra van szükségük. A már megerősített s a vezető arisztokrata réteg székhelyévé alakult várat a továbbiakban a szabad és felfegyverzett parasztság is támogatja. Azután ez a parasztság alávetett helyzetbe kerül, a korábbi törzsi kapcsolatokat a feudális kapcsolatok váltják fel. E társadalmi folyamatot mintegy szimbolizálja a "jobbágy" szó jelentésbeli változása. Ez a kifejezés, amely a turáni nyelvi alaptól származik - ahonnan a "bojár" fogalom is jön -, eredetileg a vár körül élő parasztkatonát jelentette. A "iobagiones castr", azaz egy vár jobbágysai, kezdetben szabad, felfegyverzett parasztok voltak, később viszont a jobbágy alatt már a középkori értelmű jobbágyot értették. [20]

Ennek az általános modellnek egyik variánsa az, amikor a földközösségi falvakat egy idegen hódító hadsereg, de egy autochton törzsi arisztokrácia közvetítésével zsákmányolja ki.

Ilyen körülmények között azokat a megerősített központokat, amelyek majd megjárják a feudális központtá alakulás útját, a hódítók alapítják. E központok néha nomád főnökök és katonai alakulatok tulajdonát képezik, modellként és ösztönzésül szolgálnak az esetleges helyi autochton főnököknek, amennyiben ezeknek sikerül a hódítókat elűzni. "A középkori lovag alakja gyakorta ezekből a nomádokból nő ki ... amikor erődökben védekezik a nomádokkal szemben, éppen a nomád várak mintájára épített erődökben." [21]

Teljességgel bizonyos, hogy ez volt Moldva sajátos helyzete: az autochton bojári osztály a tatárok elűzésével átvehette ezek adószervezetét, miután előbb átvette a már meglévő "centrumok" és "vámok" hálózatát.

A városok és okol-jaik nem lehettek tehát a moldvai fejedelemség teremtményei az állami berendezkedés idején, hanem éppen ellenkezőleg, a Máramarosból érkező honfoglalók katonai osztálya hódította meg és vette át azokat, hogy saját hasznára éljen vele.

Ha a dolgok valóban így történtek, akkor két dolgot kell igazoltnak tekintenünk: a/ egyes "városok" már Moldva nomád uralom alatti korszakában fennállottak s alávetett hátország, tehát okol-ok tartoztak hozzájuk; b/ ezek az okol-ok lassu felbomlásnak indultak, abban a mértékben, ahogy továbbfejlődött a feudalizmus és a falvak kikerültek az okol-ból, hogy azután elsősorban az "országhoz" tartozzanak. [22]

"Tartományok" és "okol"-ok

Igy azután egyes "városok" pusztá léte - olyan világhoz tartozó városoké, amelyek még nem volt a moldvai autonóm állam tulajdona - előzetes bizonyítékot szolgáltat egy hosszabb, megelőző alávetési folyamatra az egyes okol-ok keretén belül, amelyek már a tatár uralom alatt fennállottak s amelyeket a fejedelemség megalakulásakor átvehetett és továbbfejleszthetett.

"Alávetésről" van szó, mert ismételten hangsúlyozni kell, hogy a "vár" és a "város" mint társadalmi képződmények, elképzelhetetlenek mezőgazdasági hátszország nélkül. Ezek a "központok" általában egész mezőgazdasági övezetek "konvergencia központjai". E központok jellege viszont annak a társadalmi rendszernek a jellegétől függően változik, amelyekhez tartozik: lehet egy nemzeti szövetség központja, lehet egy nomádokat szolgáló, sarcolásos kizsákmányoló rendszer központja vagy egy autochton, megtelepedett feudális osztály központja. Moldva mint állam alapításának idején a városok nem lehettek egyebek, mint a nomádok helyét átvevő autochton feudálisok osztályelnyomásának központjai.

Kezdetben ez az elnyomás csupán a központok közvetlen hátszorgában gyakorolható, anélkül, hogy az ország egész területét feudális uralom alá tudná hajtani.

Ennek bizonyítéka az a tény, hogy a moldvai fejedelemség csak későn jut el oda, hogy tartományok [ținuturil] megteremtése útján megszerveze az ország egész területének igazgatását. Kezdetben csupán arra szorítkozik, hogy megtartsa a városok körüli "okol"-ok rendszerét, mintegy az ország feletti hatalom állami megszerzésének első lépcsőjeként.

Ezekből a "fejedelmi" központokból s "okol"-jaikból indul ki az egész ország átfogására irányuló erőfeszítés, ami egyébként soha nem vezetett a kérdés teljes megoldásához, hiszen bizonyos területek - így Vrancea, Cîmpulungue Moldovenesc - sikeresen megőrizték függetlenségüket az állammal szemben, és továbbra is egy helyi bojárosztály nélküli földközösségi kapcsolatrendszerben éltek.

Ha csupán azokat az iratokat vennénk figyelembe, amelyekkel a fejedelem megerősíti vagy beiktatja a bojári osztályt az alárendelt falvak tulajdonába, azt gondolhatnánk, hogy az egész ország egy hatalmas "fejedelmi dominium" volt, amelyből ő falvakat adományozott. Az említett vidékekről azonban nincsenek ilyen irataink; velük szemben a fejedelemnek csupán annyi hatalma volt, hogy bizonyos periodikus sarcot és szolgáltatásokat, többnyire katonai szolgáltatásokat követeljen.

Sőt mi több, a fejedelemtől a bojároknak adományozott vagy a birtokukban megerősített falvak elszigetelt falvak, semmiképpen sem egyetlen tömbként, területileg szerve-

zett egységek. Egyébként a falvakat sem úgy határozzák meg, hogy megnevezik azt a közigazgatási területet, amelyikhez tartoztak, hanem egyes egyedi körülmények leírásával. A legelső moldvai oklevelek a falvak nagy tömegét így egyes, az ott "élt" vagy "élő" "kenézek", "bírók", "kisbírók" említésével jelölik meg, a leggyakrabban pedig földrajzi fekvésük meghatározásával...

A tartományok [tínuturil már létezhettek, sőt a helyszínen elég jól lehetett rögzíteni őket, a köztük lévő választóvonalat pedig egyenesen határnak lehetett tekinteni; s mégsem használták őket a falvak helyének megjelölésére. Ez egyébként igazolja azt a tézist, hogy az oklevelek írói mindenekelőtt arra törekedtek, hogy egy-egy új okmány szövegét az eredeti "anyairathoz" igazítsák.

Nem kevésbé igaz viszont az, hogy a tartományok késői említése nagyjából ezek késői megjelenésének tulajdonítható. Egy viszonylag késői jelenségről van tehát szó, amelyik alig valamivel a XV. század közepe előtt megy végbe, amikor a fejedelmeknek már van ereje arra, hogy egész Moldvaországot közigazgatása alá vonja egy minden tartományt átfogni képes tisztviselői apparátus révén, anélkül azonban, hogy eltörölné a régebbi társadalmi állapotok hagyományait, amikor még tartományok nem léteztek, s a falvak azonosítása empirikus uton, régebbi idők örökölt szokásai szerint történt...

Az okol-lal bíró városok hálózata

Ha térképre vetítve vizsgáljuk az okol-ok területi megoszlását, felmérhetjük, milyen mértékben takarja hálózatuk az ország területét.

Megállapíthatjuk, hogy e hálózat elhelyezkedése bizonyosan nem ugyanaz, mint amilyen kezdetben volt. Egyes régi, lehanyagló városok okol-jai eltűnnek, így Baia, Tîrgul Putnek, Tîrgul Săratei, Șcheia. Vannak viszont köztük újak, mint pl. Roman stb. Mindenesetre világosan kiderül, hogy az okol-ok kialakulása Felső-Moldvára jellemző, míg Alsó-Moldvában inkább hiányzik ez az ősi formáció.

Teljesen hiányoznak az okol-lal rendelkező városok az egész Putna- és Tatros-vidéken, meg Cimpulungul Moldovenesc vidékén.

Az okol-lal bíró központok területi elhelyezkedése olyan, hogy elzárhatják a nagy szállítási utvonalakat: a Szeret főutját és mellékutját, s később Birlad utvonalát.

A "városokon" és nagyszámu, többnyire kívülfekvő valóságos váron kívül másodlagos jelentőségű, gazdasági célú fejedelmi központok sora is megjelenik: Hirău és Cotnari szőlőtermesztésével, Reni pedig halászatával...

Ami a városok okol-jait illeti, semmiképpen sem szabad azokat összetéveszteni a "város határával". Itt két különböző társadalmi képződményről van szó, amelyeket az elemzésnek el kell különítenie, annak ellenére, hogy régi okleveleink terminológiája ebben a kérdésben sem egyértelmű.

Az egyik legelső társadalmi képződmény, amely mind a városok, mind pedig a falvak, s általában az emberi települések közös jellemzője: a "határ", tehát az a birtoktest, amelyik a település központját körülveszi.

Másutt [23] már alkalmunk volt részletesen leírni azt, hogy miből álltak az ilyen birtoktestek; láttuk, hogy ezek egyes "nagy területi egységekbe" integrálódtak, egyesek összekapcsolódtak, mások "kerek" egységek voltak, ezen belül tagolódtak gazdasági és igazságszolgáltatási övezetekre. Egy ilyen birtoktest elengedhetetlenül szükséges volt minden olyan népesség számára, amelyik a táplálkozásához szükséges élelmiszert közvetlenül a mezőgazdasági munkából nyerte. A falvak birtoktestei éppen ezért magától értetődőek. Ami a városokat illeti, ugyancsak köztudott, hogy birtoktestekkel rendelkeztek, s ezeket a város lakosságának egy része közvetlenül művelte.

Egy város, mint feudális központ, különféle népeségkategóriákat zár magába: egyesek nem voltak közvetlenül termelők: így a hadsereg, a fejedelmi és bojári szolgák, ezek alkották a fejedelmi és bojári "udvarokat"; mások viszont a mezőgazdaságtól eltérő ágazatokra specializálódtak: kézművesek és kereskedők voltak. Minden város vagy vár körül volt azonban a posadaban, azaz a külvárosban élő lakosságnak egy olyan rétege, amelyik vagy kizárólagosan vagy pedig más városi tevékenységgel párhuzamosan foglalkozott állattenyésztéssel és földműveléssel.

A város mint olyan - egész nem termelő népességével, a feudális "udvarok" állandóan szaporodó igényeivel, a várat védő katonaság szükségleteivel - nem volt ellátható csupán abból, amit "határa" termelt. Egyébként a város-vár tulajdonképpen lényege az volt, hogy eltartson egy feudális kizsákmányoló osztályt, amelyik nagyszámu alávetett lakosság munkájának gyümölcséből élt. Mindaz tehát, amit a város határának keretein belül a városlakók közvetlen munkájával lehetett termelni, távolról sem volt elegendő a feudálisok szükségleteinek fedezésére.

Innen jön tehát a háterszág alávetésének szükségessége, olyan falvak csoportjának alávetése, amelyek közvetlen mezőgazdasági munkát végeznek és többlettermékeik egy részét átadják a feudális uraknak. Az erődök építését és fenntartását a város lakossága egymagában ugyancsak nem végezhetette el, a feudális ur igénybe kellett, hogy vegye a város háterszága parasztságának munkáját.

A város vagy a vár "határa" tehát más, mint a város "okol"-ja...

Az okol-nak kompakt territoriális övezetként való értelmezése és összetévesztése a város "határával" - úgy tűnik - régi terminológiánk téves interpretálásából ered.

Az "okol" terminus a mai nyelvben "kör", valaminek a "kerülése", egy középpont körüli körbenjárás jelentéssel bír; a "fejedelmi okol"-t a várost körülvevő területövként értelmezték.

De a régi román nyelvben az "okol" alatt nem csupán azt a bekerítést, körüljárást értették. Létezik pl. egy "Cîmpulungul Moldovenesc-i okol", valamint egy "Vrancea-i okol" félautonóm tartomány értelemmel, amelynek az államszervezettel szemben privilegizált jogai voltak, tehát pontosan abban az értelemben, amivel a "fejedelmi okol", azaz az ország többi részétől megkülönböztetett társadalmi formáció létezett. "Okol" tehát "együtt-tartás" jelentéssel bírt.

De attól a végsősoron másodlagos jelentőségű körülménytől függetlenül, hogy ti. ezek az okol-ok a város folyamatos övezetét jelentették-e vagy sem, lényeges marad az a tény, hogy az okol alávetett falvakból állott, míg a város határa nem.

És még fontosabb az a folyamat, amelynek során ezek az "okol"-ok fokozatosan beolvadtak az ország általános jellegét megadó alávetett falvak nagy tömegébe. Mint már mondtuk, a források az okol-ok felbomlásának folyamatát jelzik. Egy ideig még fennmaradnak. Sőt itt-ott, egyes okol-ok az uraság által eszközölt vásárlások révén még növekednek is, amikor az uraság saját, önálló, minél erősebb dominiumot akar létesíteni. De az általános mégis a kilépés az okol-ból, a fejedelmi birtok fokozatos eltűnése, s ez oly erősen szembeötlő társadalmi folyamat, amely ahhoz a bizonyossághoz vezet bennünket, hogy az "okol"-ok egy korábbi társadalmi élet továbbélő maradványai, amit az új állam szervezete akarva vagy akaratlanul szétzúz, annak a hatásnak a révén, amit a falvak feudális alávetettségének és kizsákmányolásának rendszere okoz.

(Fordítás Henri H. Stahl:
Studii de sociologie istorică,
București 1972. c. műve 29-74,
191-200, 205-207, 211-212. lap-
jairól.)

Jegyzetek

- [11] A románnyelvű szakirodalom rendkívül szegény. A következőket idézhetjük: N. Iorga, Imperiul cumanilor și domnia lui Băsarabă; un capitol din colaborația româno-barbară în evul mediu, Acad. Rom. Mem. Sect. Ist. VIII, 1928; a II. "Simbioza româno-cumană" c. fejezet az Istoria românilor, 1937. c. könyv III. kötetében. A. Sacerdoțeanu, Marea invazie tătară și sud-estul european, București 1933, idem, Guillaume de Rubrouck, București. Ion Ferent, Cumanii și episcopia lor, Blaj 1931. I. Gheorghel, Zur Geschichte Siebenbürgens, Wien 1891; idem, Zur Frage der Urheimat der Rumänen, Wien 1910. V. Șotropa, Tatarii în Valea Rodnei, in "An. Inst. de istorie națională", Cluj III. Nem szabad megfeledkezni Lazar Șăineanu munkáiról sem: Inercare asupra semasiologiei limbii române, 1887, valamint Influența orientală asupra limbii române, 1900. Petre Diaconu, Les Petchénègues au Bas Danube (Bibliotheca Historica Romaniae, vol. 29, 1970).
- [12] B.I. Vladimircov: A mongolok társadalmi szerkezete: a mongol nomád feudalizmus 1934; összefoglalva ld. B.D. Grekov és A.I. Jakubovszkij: Az Arany Horda és bukása (mindkettő oroszul).
- [13] B.D. Grekov és A.I. Jakubovszkij, i.m. 70. l.
- [14] "Olak"-jaink tatár jellegét ismeri Iorga N. is, amelyben régi kun-tatár hajtásnak tartja. Istoria românilor. III. 1937, 270.
- [15] C.V. Kudrjasev: A kun sztyeppe a XII. században, idéve: B.D. Grekov és A.I. Jakubovszkij, i.m. 22. l.
- [16] U.o.
- [17] Havasalföldön 1428-ban egy fejedelmi oklevél tanuskodó bojárjai között szerepel "Toxaba zsupán" is (Doc. priv. Ist. României, B, XIII-XIV-XV. sz., 74. sz. irat, 87. l.; ugyanő az 1431-es iratban, 79. sz., 92. l.). 1512-ben (u.o. B. XVI. sz. I. köt. 81. sz., 83. l.) említik a "Tocsabesti határát" (határos Malurenivel, a mai Pitești övezetben, Colibași mellett) akárcsak 1569-ben (u.o. III. köt. 363. sz., 314. l.). Egy Tocsobeni nevű falu Goranu mellett, Rîmnicu-Vîlcea-ban, 1582-1583-ban kerül említésre (u.o. V. köt. 54. sz. 53. l. és u.o. 1594-ben, 120. sz. 114. l.). 1548-1552-ből fejedelmi parancs "fejedelemségem Tocsaba és Danciul szolgálai" javára, hogy birtokolják "Meruok nevű hegyüket" (u.o. II. köt. 403. sz., 381. l.). 1551-ben Tocsaba, testvéreivel együtt elveszíti a Nucet kolostorral néhány cigány birtoklásáért folytatott perét (u.o. III. köt. 8. sz. 9. l.). 1609-ben egy örökség kerül megvételre Bogati faluban, ez

Tocsaba és testvérének, Moicannak a része (n.o. B. XVII.sz. I.köt. 352.sz., 393.l.). 1618-ban Iubanești faluban "Dumitru-tól, Tocsaba fiától, aki falubeli birtokos, birtokának harmadrészét" megvásárolják. (u.o. III.köt. 223.sz., 249.l.) 1625-ben Goran kancellár egy szolgát (vecin) vesz "bizonyos Tocsabát fiaival és örökségével" azzal a megjegyzéssel, hogy "én Goran kancellár kegyelmesen magam mellé engedtem őt, hogy úgy legyen mint ahogyan volt, mielőtt még eladták". (u.o. IV.köt. 497.sz., 481.l.). Moldvában hasonlóképpen van Toxaba bevü bojár.

- [8] Ion Conea javasolta, hogy ezeket azonosítani kellene a Gorj vidéki Celei-i halas-tavakkal, ahol, mint azt bizonyította, valamikor nagy tavak voltak, s ezt mindenesetre figyelemreméltó ténynek kell tekinteni. (Ld. Ion Conea: Cercetări geografice în istoria românilor. Buc. 1938.)
- [9] Ld. Mehedinți, Simion: Coordonate etnografice, civilizația și cultura. Buc. 1930, igen érdekes információkat nyújt erre vonatkozóan.
- [10] E víznevek jelenléte nem hanyagolható el. Egy újabb tanulmány bizonyító erővel tárja fel a Vaskapu és Braila közötti szakaszon nem kevesebb mint 146 turáni jellegű víz-, domb- és helységnév létét (ld. Ion Conea és Ion Donat: Contribution à l'étude de la toponymie péchéchéneque - coumane de la plaine roumaine du Bas Danube. Bukarest 1958, előadás az 1957. évi helynév-konferencián). A helyszíni vizsgálatok a Duna Brailától a tengerig terjedő szakaszát is beleértve, jelentősen növelhetnék a kun szavak mennyiségét. Egyébként az egész dunai helyi nyelv kérdését is vizsgálni kellene. Antipa néhány különösen tanulságos kifejezés létét jelzi: chiciuri, saha, podmol, reni, renis, vırtej, sfor, anafor, otmet, ciovrıntie, ciulniță, bulboace stb., amelyek elemzése rendkívül érdekes következtetésekhez vezethetne, ha olyan filologus végezné, aki vállalkozna arra, hogy a kérdést a helyszínen a geográfus és a történész szemével vizsgálja.
- [11] George Popovici: Cronica lui Ureche despre ocoalele jugaene. Convorbiri Literare XXIV. 1891. 12.sz. Dimitrie Cantemir a Descrierea Moldovei XII. fejezetében azt mondja, hogy "a fejedelemlennek, udvara kiadásaira megtartották az összes moldvai városokat és vásárhelyeket 12 közeli faluval együtt". A "12 falu" fantáziaszám. Az az állítás viszont, hogy a fejedelem a városokat és okoljákat "megtartotta", megegyezik azzal a jogi felfogással, amely Cantemir idejében érvényben volt, azzal az osztályideológiával, melyben a fejedelem egy "dominium eminens"-t igényelt magának az ország egész

területére, a bojároknak adva a falvakat és magának "visszatartva" a városokat. Érdekes teória ez, de nincs összhangban a valósággal.

- [12] C.C. Giurescu: Istoria Românilor, 4. kiad. II. köt. 1937. 443-355.1.
- [13] P.P. Panaitescu: Interpretări românești: studii de istorie economică și socială. Buc. 1947, A középkori községek a román fejedelemségekben c. fejezet, 161-213.1.
- [14] A kéziratot a szerző adta át nekem felhasználásra közvetlenül korai halála előtt.
- [15] C.C. Giurescu: Țîrguri sau orașe și cetăți moldovene. Editura Academiei R.S.R. Buc. 1967.
- [16] U.o. 141.1.
- [17] V.ö. H.H. Stahl: Contribuții la studiul stelor devălmășe românești, 3 kötet. Editura Academiei R.S.R. Buc. 1958-1965.
- [18] M.V. Kolganov: A feudalizmus alapvető gazdasági törvényéről. Ld. Voproszi Isztorii 1954, 9.sz.
- [19] B.F. Porsnyev: Esența statului feudal. Studii 1948. 1.sz., 115.1.
- [20] N. Iorga a Chestiunea Dunării, istorie a Europei răsaritene în legătura cu această chestie c. munkájában (1913) ezt írja: "Az avar megtalálható ott, ahol jövedelmet szedhet, vámot, ahol gázló van; oda kétségtelenül odament. Fellelhető ott, ahol egy város volt, amelyik megmaradt, ahol vásárt rendeztek. Ott létesült a Hagan, hogy beszédje aztán azt, ami néki jár. Megtalálhatók az avarok még ott, ahol katonailag fontosabb pont volt, ahol csoportosan helyezték el a katonákat, miként később a magyarok is így telepítettek bizonyos számú románt, akiket "iobagiones castrinak", "várjobbágyoknak" neveztek; maga a jobbágy szó is lévén turáni kifejezés". Ugyanő a Dezvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei c. munka I. kötetében (1920) a 147. lapon: "és ismét, a háborúban a magyar katonai társadalom tagjai közül azok kötelesek résztvenni, akik a besenyők, kunok példája nyomán a határvárosok védői voltak, az un. jobbágyok - olyan szó ez, amelyik tartalmában lecsuszott, mert kezdetben lovagot jelentett, míg a végén földhözköötött parasztot". Barbu Cîmpina a kérdést ugyanilyen aspektusból vizsgálja az Apparition des états féodaux roumains c. tanulmányában, l.m: Nouvelles études d'histoire. Editura Academiei, Buc. 1955.

- [21] B.F. Porsnyev: Esența statului feudal, i.m. 119.1.
- [22] H.H. Stahl: Controverse de istorie socială românească. Editura Științifică, Buc. 1969.
- [23] H.H. Stahl: Contribuții la studiul satelor devălmașe. i.m. I.

JOBBÁGYSÁG ERDÉLYBEN

A XVI. század Erdélyben is fontos változásokat hoz magával a feudális viszonyokat illetően. Az előző századokból ismert hűbéri terhek körvonalazódnak, jobban elkülönülnek egymástól, stabilabb, egységesebb néven jelennek meg előttünk. Tartalmukat tekintve most is végtelen variációkat, átfedéseket, azonos terhekre alkalmazott névváltozatokat, ugyanazon nevű terhek összetévesztését mutatják, ami annak a magánjognak megnyilvánulása, amelyben a feudális kapcsolatok mozognak, de annak is, hogy a fejlődés feltételei vidékenként változnak. A kép távolról sem egységes. De látható a fordított folyamat is, amely a közeledésre, a világosabb megkülönböztetésre, egyöntetűbb elnevezésekre törekszik. Jobban körvonalazódnak azok a fogalmak, amelyek köré a feudális terheket szoktuk csoportosítani: census, ajándék, dézsma, robot. Egyre világosabbá válnak a feudális monopóliumokkal kapcsolatos terhek: malomtartási jog, kocsmáltatás, vámok stb. Kivehetőbbé válnak a jobbágyság közterhei is: katonai kötelezettségek, adók.

A század folyamán a jobbágysági terhek nyilvánvalóan, azonban aránytalanul növekszenek. Ha a jobbágyság feudális és közterhei párhuzamosan és hasonló ütemben növekednek, a hűbérurral szembeni kötelezettségek igen egyenlőtlenül nőnek. Sőt, egyes terhek csökkennek. A pénzjáradék például nominálisan növekszik a század folyamán, de a pénz elértéktelenedése folytán inkább csökken. Az ajándékok közül csupán néhánynak növekszik meg az értéke, általában azonban jelentőségük csökkenőben van. A tized fontossága viszont növekszik. Egyes változatai nominálisan is növekszenek, mint például a sertéstized. A juh-ajándék is a tized felé tart. A gabonafélék és a bor dézsmája megmarad az egytizednél. Am fontosságuk növekszik amiatt, hogy egyre határozottabban a földesur kezébe kerülnek és természetben szedik őket. Az összes dézsmaféleség most együtt a feudális birtok termékekből származó fő jövedelemforrását képezi. A feudális monopóliumok közül növekszik a malomtartás jelentősége, amely emeli a termékekből származó jövedelmeket, és főként a kocsmáltatásé, amely arra hivatott, hogy az uradalom pénzjövedelmét gyarapítsa.

De az, ami különösképpen növekszik, az a robot. Ez annak tulajdonítható, hogy a század folyamán az uradalom maga is átalakul, nagyot lép előre. A jövedelmet hozó uradalom ma-

ga is termelővé válik. Nem elégszik meg többé a szolgáltatásokból származó jövedelmével, ezeket saját termelésével is kiegészíti. A hűbérur is saját gazdaságot tart fenn, saját kezelésben, amit itt allódiumnak neveznek. A feudális birtok fejlődésében bekövetkezett lényeges változás magukon a feudális viszonyokon belül is lényeges változás eredményez: a jobbágyi függőséget és a jobbágy munkát vonja maga után. Ami a jobbágyi függőséget és a jobbágyi szolgáltatásokat illeti, ezek előmozdítják mind az allodiális gazdálkodás fejlődését, mind a jobbágy munkakötelezettségeinek további növekedését. Ezzel a feudális viszonyok Erdélyben is, csakugy mint Közép- és Kelet-Európa más részein, új szakaszba léptek, amit Engels, elsősorban Németországra értve, a "jobbágytság második kiadás", vagy "második jobbágytság"-ként (zweite Leibeigenschaft) jellemzett. Abba a szakaszba, amely a következő századokban sulyosbodva, a jobbágyfelszabadításig tart.

Az ebbe az új szakaszba való átmenet Európának az Elbától keletre eső részén, s az átmenet okai manapság a társadalomtörténet legvitatottabb kérdései közé tartoznak nemcsak azokban az országokban, ahol ez a történelmi folyamat végbement, hanem még egyetemes történelmi szinten is. A problémának ma terjedelmes bibliográfiája van. A marxista történetírás hosszú évek óta megkülönböztetett figyelemmel, részletesen és következetesen tárgyalja, a kibocsátott tételek egyike vagy másika mellett egyre újabb anyagokat, érveket hozva. A viták főként a történelmi jelenségre magára összpontosulnak, annak jellegére, mely alapvetően különbözik a nyugat-európai agrárviszonyok vele párhuzamos, szinkronban levő szakaszának fejlődésétől, és főként ezen új szakasz genézisére, erre a jobbágyi függőségre, hogy ez új forma-e, vagy pedig visszatérés a koraközépkori nyugat-európai jobbágytsághoz, hogy az új szakasz "regresszió"-e, avagy "progresszió", azaz a kapitalista viszonyokhoz vezető másik út-e.

A jelenség genézisééről folyó vitákban főként két kérdés kerül ismételten előtérbe: a külső vagy pedig a belső piacbán kell-e az okokat elsősorban keresni?

A marxista kutatók válaszlai két véglet körül csoportosulnak. Egyesek kategorikusan azt a tételt vallják, hogy a feudális uradalom saját termelését elsősorban a belső piac határozza meg. A szovjet történészek közül különösen B.D. Grekov hajlik erre. "Az oroszországi parasztság" című nagy munkájában a kérdést tárgyalva kételkedését fejezi ki: "A nyugati piacnak ez a gabonakereslete lett volna az, ami az Elbától keletre fekvő európai országok mezőgazdaságában végbemenő nagy változásokat meghatározta?" Nem kételkedik abban, hogy a nyugati országok és főleg Anglia elindultak a kapitalista fejlődés útján, sem abban, hogy "Angliában és Németalföldön megnövekedett az importgabona iránti kereslet." De: "Minden esetre nagyon természetesen vetődik fel a kérdés: vajon az e két ország által importált gabona lehetett-e annyira fontos, hogy Európa másik, összehasonlíthatatlanul nagyobb része ezzel egy-

idejűleg energikusan hozzálasson a mezőgazdaság átalakításához? Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy Anglia egyáltalán nem hanyagolta el a mezőgazdaságot, hogy saját gabonája szintén az angol piacra került, az angliai importgabona-kereslet nem fog annyira rendkívülinek tűnni a számunkra. Végeredményben Németalföld nem annyira nagy kiterjedésű, hogy importgabona igénye következtében Európa háromnegyedének mezőgazdaságában forradalmat idézzon elő." [1] A XVI. század Oroszországának mezőgazdaságával kapcsolatba hozva a kérdést megállapítja: "Sem Flandria, sem Anglia nem kaptak abban az időben Oroszországból gabonát: nagyobb mennyiségű orosz gabonaimportról nincs tudomásunk abból az időből. Mégis a XV. század végétől kezdve Oroszországban pontosan ugyanazok a változások mennek végbe a mezőgazdaságban, amelyek Lengyelországban, Kelet-Németországban és Litvániában is." [2] A problémát Lengyelországra is kiterjesztve, ahol az átalakulás a XV. században kezdődött, általában S. Kutrzeba eredményeit fogadja el. "Rendszerint ezt a tényt - állapítja meg - összefüggésbe hozzák Gdanskknak az 1466-os toruni szerződés révén történt elfoglalásával. Ez teljesen téves (B.D. Grekov kiemelése.) Az időtájt Európának még nem volt szüksége lengyel gabonára, úgyhogy Lengyelország nem is tudott exportálni. Az a gabonaexport, amelyet a XV. és XVI. században a gdanskzi és a lengyel vámlajstromok pontosan kimutatnak, akkortájt nagyon jelentéktelen." [3] I. Rutkowski is ez volt a következtetése: "Az 1466-os toruni béke, amely tengeri kijáratot biztosított Lengyelországnak és megkönnyítette a gabonaexportot, kétségkívül fontos esemény volt a mezőgazdaság fejlődése szempontjából, mégis, a gabonaexport statisztikája kimutatja, hogy meghatározó jelentőséget ez csak a XVI. században kapott." [4]

Ezen a vonalon haladtak más szovjet, lengyel kutatók is. A belső piac tézise mellett főleg több cseh, szlovák, magyar kutató eredményei szólnak.

Mások a külső piac tézisének teszik kategórikusan magukévá. Ezek közé tartozik főként J. Nichtweiss német történész, M. Malowist és B. Zientara lengyel történészek, Sz.D. Szkazkin szovjet történész. Szkazkin tökéletesen helyesnek tekintve Zientara azon tételét, hogy "a roboton alapuló folwark gazdaság fejlődése gazdasági lényegét tekintve ellentmond a belső piac fejlődésének, Oroszország példája pedig, amely speciális feltételek között fejlődött, nem képezhet bizonyítékot e tézis mellett, ami az Elbától keletre fekvő összes területet illeti", ő maga is megerősíti: "A roboton alapuló folwark szisztéma fejlődése, épp amiatt, hogy olyan szisztéma, amely egy bizonyos területet fog át, csak abban az esetben lehetséges, amikor ezek a nagy folwark gazdaságok egy másik területet látnak el termékeikkel, amely külső kapcsolatban áll azzal, ahol a jobbágymunka módszerei uralkodnak, és ahol már kedvező feltételek voltak a városok és mesterségek, vagy éppen a kapitalista ipar fejlődése számára, vagyis ott, ahol túlsúlyban volt a bér munkarendszere, vagy legalábbis a személyileg szabad munkáé." [5] A mezőgazdasági termékek széles felfelvételi,

amely a folwarkok megjelenését és fejlődését vonta maga után, minden gazdasági-társadalmi következményükkel együtt, azaz Nyugat-Európa elindult a kapitalista fejlődés útján, Kelet-Európa pedig arra lett hivatva, hogy a gabona- és nyersanyagszállító szerepét játssza. "Nem kételkedünk abban - folytatja Szkazkin -, hogy ahhoz, hogy megmagyarázzuk a "második jobbágyság" eredetét, gazdasági okokból kell kiindulnunk, és hogy ez az ok a kapitalista viszonyok nyugateurópai fejlődésével egyidejűleg, a piac megjelenése volt egész Európában, amelybe bekapcsolódtak Kelet-Európa területei. A közép- és kelet-európai gabona és egyéb mezőgazdasági termékek nagyarányú exportját minden új tanulmány megerősíti, az ezen exportból származó jövedelmeknek a kelet-európai társadalmak és államok feudális osztályai gazdasági és politikai fejlődésére gyakorolt befolyása pedig vitathatatlan." [6] Különös figyelmet szentel ebben a folyamatban a balti-tengeri gabonakereskedelemnek és a nyugati, különösen a holland, angol és osztrák tőkének. "A holland és angol tőke, amely kizsákmányolta Kelet-Európa területeit, arra törekedett, hogy ezeket nyersanyagbázisokká változtassa Nyugat-Európa számára, amely kapitalista úton fejlődött és az volt az érdeke, hogy ott a legreakciósabb rendszereket tartsa fenn, amelyek lehetővé tették számára, hogy olcsóbban szerezze be a Keletről hozott nyersanyagokat, és óriási profitot biztosítsak számára, ugyanolyan módon, mint ahogy az osztrák tőke zsákmányolta ki a szláv népeket és Magyarországot Dél-Kelet Európában (lásd Ovibak, Zientara munkáit). Nem fér kétség ahhoz, hogy objektíve a holland és az angol, általában a nyugat-európai, tőke szerepe abban állt, hogy Kelet-Európa számos országában gazdaságilag támogatta a földesurakat, és hogy fékezte ezen országok gazdaságának kapitalista fejlődését." [7]

A viták széles körben folytatódnak, a források köre egyre szélesedik, folyton újabb munkák, tanulmányok születnek, különböző eredményekkel. Ezek ugyanazon két szélsőséges tétel között mozognak, egyik vagy másik felé hajlanak, vagy áthidaló megoldást keresnek. A Szovjetunióban évről-évre szimpozionokat rendeznek, hogy megvitassák a kelet-európai agrártörténet problémáit. Széleskörű vitákra adott alkalmat az 1960-as stockholmi nemzetközi történészkongresszus. A probléma terminusai- és az újabb irodalom áttekintését nyújtja Pach Zsigmond Pál magyar kutató munkája is, aki párhuzamot von a XV-XVII. századi nyugat-európai és a magyarországi agrárfejlődés között. A "második jobbágyság" magyarországi keletkezésének ugyanazon problémájával foglalkozva, arra a következtetésre jut, hogy a XV. századig az agrárviszonyok fejlődése Magyarországon is, bár késéssel, párhuzamosan halad a nyugat-európai országokéval, hogy "... a feudális agrárviszonyok fejlődése Magyarországon a XV. század második felére a nyugat-európai országokét megközelítő színvonalat, azok fejlődésének lényegileg, minőségileg megfelelő fokot ért el. A magyar társadalom, amely Nyugat-Európánál később lépett a feudalizmus útjára, az indulásban való elmaradást - ha az iparosodásban, városfejlődésben nem is - az agrárviszonyok területén a XV. századra lényegében és m i n ő s é g i tekintetben behoz-

ta." [9] Csak a XVI. századtól kezdődik a magyarországi fejlődés "eltérése" vagy "elhajlása" a nyugat-európai országokétól, amit általában az Elbától keletre fekvő országok fejlődése megtett. Magyarország tehát a XVI. században választott el, ahonnan mindkét irányban elindulhatott, a további fejlődés, a kapitalista viszonyok felé, mint a Nyugat, vagy a robot és a második jobbágyság útján, mint a Kelet. Noha attól fogva általánosságban megfelelt azoknak a feltételeknek, melyek alapján az első utra is léphetett - tuljutott a "Leibeigenschaft"-nak megfelelő régi szolgaságon, tulsulyba került a termény- és pénzjáradék az alacsony szintű robottal szemben, a kapitalista viszonyok csirái, a bérmunka és a földbérlet (mint például Franciaországban) is kezdtek megjelenni, a jobbágyság itt is arra törekedett, hogy szabad paraszttá, kistulajdonossá váljék - mégis, egész sor gazdasági, társadalmi, politikai, külső és belső ok együttese miatt a másikon indult el. Ezt az utat gazdaságilag meghatározta a feudális osztály csoportjainak bekapcsolódása az árucserébe, majd később az árutermelésbe. Ezen ellentétes tendenciák érvényesülése kölcsönös függésbe kerül azzal az eseménysorral, amely a XV. század végén és a XVI. század elején megtöri a magyar társadalom haladó történelmi vonalát: az állam központosításának összeomlása 1490 után, az 1514-es parasztháború letörése és a kegyetlen bosszu, az 1526 utáni török hódítás, az elkövetkező háborúk pusztításai. [10] A paraszti árutermelés tendenciájával szemben három fő területen bontakozik ki földesuri gazdálkodás: a borkereskedelem előjogának kiaknázása, a nagybirtokosok és kisebb nemesek minden erővel való bekapcsolódása a szarvasmarha kereskedelembé, a földesur gabonakereskedelme, sőt gabonatermelése. A földesur bor- és gabonakereskedelmében a fő szerepet a belső piac játssza, a szarvasmarha kereskedelem esetében pedig azok jutnak tulsulyba, amelyek különféle szolgáltatásokból származnak. De egyre nő a fontossága a saját vagy allodiális termelésnek is. A saját termelésű áruk értékesítésében, a földbirtokos és a fejlődőben levő feudális birtok növekvő fogyasztási szükségletein felül, a belső piac jut tulsulyra. E termelés ősztönzésében és értékesítésében is fontos szerep jut a növekvő katonai szükségleteknek, az új termelés értékesítési lehetőségei a mind gyakrabban fegyverben álló hadak és a zsoldoseregek fogyasztási szükségletei révén. Az "elkanyarodás" mélyreható okait azonban a tanulmány abban találja meg, hogy a nagy kereskedelmi utvonalak eltoltak a Földközi-tenger vidékéről az Atlanti óceán felé, amelynek nyomán a kelet-európai országok századokon keresztül az agrár zóna szerepére kényszerültek, a nyugatiakkal szemben gazdaságilag alárendelt helyzetbe, függőségbe kerültek. [11] És természetesen a török hatalom előrenyomulásában, ahol erőteljesen fékezte Magyarország általános gazdasági fejlődését. A folyamat a korábbi fejlődési vonaltól való eltérést, a nemesség újbóli megerősödését és a második jobbágyságot vonta maga után, amelyek a maguk módján fékezik a kapitalista viszonyok felé vezető egész fejlődési folyamatot.

Hasonló következtetésekre jutnak azok a kutatások is, amelyek ugyanezen átmeneti jelenséget vizsgálják Havasalföldön és Moldvában. Hadd idézzünk csupán egyet a legutóbbiak közül, P.P. Panaitescu-ét: "Egy másik dolgozatban kimutattam, hogy szintén ebben a korszakban kezdődik a bojári és a kolostori földbirtokon levő függő parasztok helyzetének átalakulása, azaz, a kimondottan feudális függőségéből átmegy jobbágyi függőségbe. Mindkét országban, Havasalföldön és Moldvában is, röghöz kötik a parasztokat. A feudális rendszernek ez a megmervedése annak tulajdonítható, hogy a román társadalomban fejlődésnek indultak az áru- és pénzviszonyok, hogy a bojári földtulajdon a régi, önellátó földesuri gazdálkodásból a mezőgazdasági termékeket belső- és külső piacra termelő vállalkozássá alakult át." [12] (A dolgozat, amelyre a szerző utal, a román országok parasztságának szabadköltözési jogával foglalkozik.[13]) "Gazdasági és társadalmi szempontból a majorság fejlődése a földbirtokosok azon törekvéseiben nyilvánul meg, hogy mezőgazdasági terméktöbbletre tegyenek szert, amit a piacra szánnak." [14] A parasztság leigázásának ez a második szakasza történelmünkben a XVI. század végén kezdődik és megkülönböztető jele a jobbágyok röghözköttése." [15]

Csupán néhány reprezentatívabb jellegű vagy újabb idézetet választottunk a kérdés gazdag irodalmából, a problémafelvetések érzékeltetésére.

Mire adhat választ az itt tanulmányozott anyag a helyi kérdésekből?

Természetesen szabatos válaszokat nem adhat. Az anyag hiányos és egyoldalú, főleg a nagybirtokokra vonatkozik. Teljesen hiányosak a leltárok és különösen a számadások, amelyek arra lennének hivatva, hogy pontosítsák. Ily módon csak közelítő, ideiglenes válaszokat adhatnak, amelyeket új adatok, új tanulmányok módosíthatnak.

Az első dolog, ami szembetűnik ezekben az anyagokban az, hogy szinte teljesen kizárják a külső piac meglétét a feudális birtok saját termelése és az ujonnan alakult társadalmi viszonyok geneziséből. A feudális birtok nem exportál sem gabonát, sem bort, nemcsak saját termeléséből nem, hanem a beszolgáltatott járadékokból sem, hacsak nem véletlenszerűen és csak a határ mentén. Maga Erdély csak esetlegesen exportál gabonát. Hiszen agrárországok veszik körül, a mezőgazdasági termékek felvevőpiacai pedig tulságosan messze vannak. Bort természetesen ad el a határokon túlra is, de ez nem az allodiális gazdálkodásból, hanem a parasztiból, főleg a városokból származik.

Csupán szarvasmarhát ad el a földesur a külső piacon is, de ismét csak tul keveset saját gazdaságából. Inkább olyanokkal kereskedik, amelyeket előzőleg ő maga is felvásárolt. Sőt, a határon túlról, például Moldvából vásárol, hogy

aztán továbbadja. A marhát lehet legkönnyebben nagy távolságokra szállítani. Sovány marhákat vásárol, gondolzza őket, hogy feljavuljanak, s aztán eladja. A nemes előjogokat is élvez, vámkedvezményekben részesül, amelyekkel gyakran az országgyűlés is foglalkozik, ami annak a jele, hogy egyre inkább szükség van ezekre. Határon túli kereskedelmet főleg a főnemes folytathat, kihasználva a hivatalával járó kiváltságokat. És természetesen a fejedelem, aki hatalmánál fogva a legnagyobb marhaexportot bonyolíthatja le. De a marhakivitelt inkább kereskedők bonyolítják le; hazai vagy külföldi tőzssérek közbenjárásával történik. Lényegtelen azonban, hogy milyen úton jön be és milyen úton távozik, az exportmarha főleg paraszti gazdaságból kerül ki, és csak nagyon kevés a feudális birtok állományából. Sőt, még azok is, amelyek ebből az állományból kerülnek ki, többnyire szolgáltatásokból származnak. A feudális birtok állatállományának szempontjából még kevesebbet exportál, és ismét csak közvetett módon, a többnyire szolgáltatásokból vagy felvásárlásból származó állományból.

Általában véve ezen a vidéken egyetlen nagyobb változás sem történik a külső piacon, különösen olyan nagy nem, ami az agrárviszonyok teljes átalakulását kiválthatná, és ami a társadalmi fejlődésben általában radikális változást eredményezhetne. A török invázió, a török birodalom közbeiktatódása mind Kelet, mind pedig Nyugat felé a kereskedelmi utak csomópontjaiba, éppen hátrányosan befolyásolja a fejlődést. Mint ahogy hátrányosan kellett, hogy befolyásolja általában az is, hogy a nagy kereskedelmi utvonalak áthelyeződtek a Földközi-tenger mellékéről az Atlanti-óceán felé. Itt még inkább, mint más vidékeken, Erdély tulságosan közel volt a Kelethez ahhoz, hogy ne viselje teljes mértékben a következményeket, és tulságosan távol a Nyugattól, hogy valamelyest kárpótlásban legyen része. Exportja általában kelet, észak, dél felé sugarzik, jórészt az Elbától keletre eső zónában marad, és tulságosan kis része irányul a Nyugat felé. Eppen mezőgazdasági termékei számára volt Nyugat tulságosan messze ahhoz, hogy valóban kiválthassa a mezőgazdasági termelési viszonyok átalakulását. Ebben a pillanatban kétségkívül nagyon távol vagyunk attól, hogy olyan osztrák tőkéről beszélhessünk, amelynek Erdély gazdasági-társadalmi fejlődésében meghatározó szerepe van.

Az új változások előidézésében nem tűnik számunkra meghatározónak a belső piac szerepe sem. A feudális birtok eladásai nem tűnnek jelentősnek számunkra. És ezeket még csökkentett arányukban sem a saját termelésükből eszközlik csupán, hanem részben a szolgáltatásokból. Általában megkülönböztetés nélkül, mindkettőből történnek. Sőt, a feudális birtok saját jövedelmeihez egyre határozottabban az egyházi tized is hozzáadódik, amely szintén szolgáltatásokból ered. A malomtartásból származó, növekvő jövedelmek is paraszti termelésből adódnak. Szarvasmarhát ismét csak inkább szolgáltatásokból és esetlegesen adnak el, többnyire kényszerből, közvetlenül a piacra szánt állományból, illetve takarékoskodásból. Ugyanez

a helyzet termékeiket illetően is: inkább a fogyasztáson felüli felesleget adják el, semmint azt, amit egyenesen eladásra termeltek. A feudális birtok legnagyobb eladásai borból származnak, a kocsmáltatás révén, de éppen a kocsmáltatás az, amelynek forrása legkevésbé a saját termelés, tulnyomóan a szolgáltatások, szerzés, felvásárlás. A feudális ur ebben az időben a szolgáltatásokból ad el, vagy vásárol, hogy elad hasson, s csak harmadsorban saját termeléséből. Csupán a városi birtokok adnak el többet, a töröcsvári uradalomról a határon tulra is szállítanak, de ezek kisebbek és nem alkalmasak arra, hogy a feudális birtokok gazdálkodását általában jellemezzék. Inkább a kivételeket képviselik. Töröcsvárnak például még csak saját termelése sincs, tizedből, és a malmok jövedelméből ad el.

Közömbös azonban, hogy a feudális birtok miből eszközli eladásait, saját termeléséből vagy szolgáltatásokból, mivel a számadatok messze vannak a feudális birtok saját szükségleteinek adataitól. A felhalmozott termékek tulnyomó részét a földesur különböző szükségleteinek kielégítésére használják fel, különösen akkor, amikor a földesur is a birtokon lakik és fogyaszt udvara, vára számára, katonai és gazdasági apparátusa részére, allodiumhálózatának szükségleteire, fizetések, fogyasztás formájában, az élőleltár és a szükséges munkaerő fenntartására, az új, saját gazdálkodáshoz szükséges ujratermelésre. Jelentős részt fordítanak a gazdaság hagyományos tartalékaira, azokra a tartalékokra, amelyek háború, rossz évek, éhínségek esetén voltak szükségesek, amikor bizonyára jobban is tudták felhasználni a készleteket. Sok termék a katonai raktárakba kerül. Tehát elsősorban a feudális birtok gazdasági komplexumának számtalan szükséglete nyomul előtérbe, amelyek olyan termékmennyiséget igényeltek, amit távolról sem lehet összehasonlítani az eladásra kerülő mennyiséggel.

A szükségletek azért növekedtek, mert magának a földesurnak is növekedtek az igényei. A reneszánsz időszakában vagyunk, amely, ha egyenlőtlenül is, messzire szórja sugarait, megnövelve a földesur szükségleteit. A földbirtokosnak növelnie kell jövedelmét. Pénzjövedelmét nem növelheti meg tulságosan, más értékekben kell gyarapítania azt. De birtoka természetesen módon csak a lakosság szaporodásával gyarapodik. Az új hódítások, a királyi adományok, a benépesítések, általában a telepítések korszaka lezárult. Most növekszik a nemesség száma, ezzel szemben a feudális birtok csökken, az örökösödés következtében felaprózódik. Hogy jövedelmeit gyarapítsa, fokoznia kell a kizsákmányolást. Minthogy azonban az érvényben levő szolgáltatásokat nem lehet növelni - a feudális viszonyok között ezek ellenállóaknak tűnnek számunkra -, növekvő igényei fedezésére a földesur egyre gyakrabban az egyházi tized megszerzéséhez folyamodik, ami azzal végződik, hogy végleg ráteszi a kezét. Jövedelmeinek növelése céljából fejleszt-i monopóliumát, saját malmokat épít, pénzjövedelmének növelése céljából pedig főleg kocsmákat nyit. De még ezek sem ele-

gendőek, a feudális birtokot át kell alakítani önálló gazdasággá, s ugyanakkor mezőgazdasági üzemmé. A földbirtokos és váruir eddigi kis, háztáji gazdálkodásáról át kell, hogy álljon a nagyobb termelésre. Az átalakulást magának a mezőgazdaságnak a fejlődése teszi lehetővé.

De ezzel az átalakulással a feudális birtok struktúrája is megváltozik. Katonai apparátusához most egy gazdasági is járul, amely olyan mértékben gyarapodik, ahogy a feudális birtokon az új gazdálkodás fejlődik. A feudális birtok apparátusa nem csak növekedik, hanem át is alakul. A feudális birtok gépezetében a familiáris helyét, aki a kölcsönös feudális kötelezettségek erényének szellemében szolgált, s akit kegygyel, kedvezményekkel, kisebb adományokkal javadalmaztak, a pénzben és természetben fizetett és eltartott személyzet veszi át. A várnagy, a gazdatiszt, az ispán, akiket korábban szintén különféle kedvezményekkel, falvak, jövedelmek, vagy jövedelemrészek ideiglenes koncessziójával javadalmaztak, s azzal az engedéllyel, hogy a földbirtokon saját maguk is gazdálkodhattak, most nagy fizetéseket huznak, s nagy jövedelmeket élveznek a feudális birtok javaiból. A földesur, el kell ismerni, arra törekszik, hogy csökkentsé a személyzetet, az udvari személyzet létszámát, előnyben részesíti azokat az alkalmazottakat, akik saját házaikban élnek, viszont másfajta személyzet keletkezett, mely költségesebb az előzőnél. A feudális birtok fejlődése, amely az átalakulást szükségessé teszi, a következőkben megteremti annak lehetőségét is.

De a XVI. század, különösen a közepe és a vége, háborúkkal, hódításokkal, pusztításokkal teli század is. A vesztélyes zónákban nemcsak a paraszti javak pusztulnak el, hanem a feudális birtoké is, azok a javak, amelyek maguk is fogyasztásra kerülnek, vagy az értékesítés elől vonták el őket. Ugyanakkor a veszély, amilyen mértékben növekedett, nagyobb katonai erőfeszítéseket követelt, a hadsereg létszámának gyarapítását. A külső vesztedelem a belső vesztéllyel kettőződött, az utóbbi a jobbágyi állapot súlyosodásával növekedett, s maga is a közhatalom megerősítését követelte. Így a katonai szükségletek a század folyamán jelentősen emelkedtek. Annaira megnövekedtek, hogy abban az indítékkomplexumban, amely az agrárviszonyokban végbement új változásokat kiváltotta, különösen fontos, elsőrangú szerep illeti meg. A hadsereg is, nemcsak hogy megnövekedett, hanem át is alakult. Ellátásának rendszere is megváltozott. A katona többé nem egyedül, véletlenszerűen látja el magát, az állomáshelyek környékén egyéni rekvirálás útján. A hadsereget most egyre inkább az állam látja el. A hadsereg nagy fogyasztása a feleslegekkel rendelkező feudális birtok, a földesur előtt a felhalmozott termékek új értékesítési lehetőségét nyitotta meg.

A katonai szükségletek itt valóban nagy szerepet játszottak. A pusztulás ellenére a hadsereg fogyasztása még ösztönözni is tudta a termelést. A földesur saját termelését is ösztönözte. Az allódiumok termelése valóban növekedik is

azokon a vidékeken, ahol a hadseregek átvonulnak. De inkább a háterszágban, a védelmi övezetben, nem a hadszíntér közelében, ahol nagyon kevésbé növekedett. Láttuk, hogy milyen kis mértékben fejlődhetett a gyulai, a belényesi és a nagyváradi uradalmakban.

Ami igaz, a hadsereg ellátását az állam mind gyakrabban adóztatás révén fedezi, egyre inkább ugyanazoknak az adófizetőknek a nyakába varrja. De a földesurnak ebben az esetben is megvan az a lehetősége, hogy termékeit közvetett úton értékesítse. Megvan az a lehetősége, hogy akár az államnak, akár a megszorult adófizetőnek előnyös feltételek mellett előlegezzon vagy kölcsönözzön, amelyek bizonyára előnyösebbek, mint a szabad piacéi. És még akkor is, ha az adóztatással történő ellátás nagyon lecsökkentené a haszon lehetőségeit, a csapatösszevonások számottevően megnövelik azt a kocszállatás révén, amit most kiváltképpen üz, ami főleg ezeken az állomáshelyeken bőséges pénzjövedelmet biztosít számára.

A növekvő katonai szükségletek azonban nemcsak hasznot, hanem terheket is jelentenek a feudális birtok vagy a földesur számára. A feudális ur, főleg a főúr (nemritkán a király vagy a fejedelem) birtokában is van vár vagy várak - a királyi várak környéke feudális birtokká alakult, - amelyeket most mindjobban meg kell erősíteni, el kell látni, tartalékokat kell biztosítani számukra, fel kell szerelni őket, most nem a régi védelmi eszközökkel, hanem löfegyverekkel is. Ő is saját katonai apparátussal, helyőrséggel rendelkezik, amely átalakult. A régi "várjobbágyok" (*castrenses*) helyét, akik mentesség vagy kiváltságok alapján a várkatonaságot alkották, s akik saját gazdaságukból tartották fenn magukat, átvette a hivatásos katona, a gyakran idegen zsoldos, aki löfegyverekkel volt felszerelve. Nem hiányozhat többé a várból sem a tüzér, sem a fegyvermester, sem a fegyvermester, sem a fegyverek kezelője, sem a kovács. A helyőrséget bőségesen fizetik, ellátják enni- és innivalóval, a veszély esetén ezen felül besorozott katonákat szintén fizetik és élelmezik. Jelentős készleteket kellett a katonai raktárakban tárolni.

A saját katonai apparátus növelését, a fizetett katonaság tartását nemcsak a külső veszély követeli meg, a létrejött új viszonyok között a feudális birtok belső biztonsága, a végrehajtás vagy kényszerítés szükségességének gyakori válsága is megkívánja, s e célra már nem elegendőek csak a fejedelmeknek libertinusokból álló csapatai, akiket az alávetettek soraiból emeltek ki. A jobbágyi munka fegyelme követeli meg, a növekvő terhek ellen lázadó jobbágy letörése, a mindenféle "gonosztevő" elszaporodása, a feudális birtokra leselkedő veszélyek, amelyek ellen a nagybirtoknak előbb, mintsem az államapparátus, a távoli és elégtelen közhatalom bizonytalan segítségére várakozna, saját erőit kell mozgósítania.

A feudális birtoknak ez az átalakulása következtetés-képpen nemcsak a jövedelmek növekedését váltotta ki az eladásra rendelkezésre álló feleslegek révén, hanem a fogyasztás jelentős növekedését, a termékszükséglet fokozódását is. A végvárai vidéken állomásozó hadak fenntartására a királyi kincstár most nagy területeken haszonbérbe veszi a tizedet. A hadak szükségletei szarvasmarha, gabona és borvásárlást is megkövetelnek.

Ide kell sorolnunk a mezőgazdaság megszokott viszonyosságait, a rossz, kevesebb termést hozó éveket, az akkoriban eléggé megszokott gazdasági katasztrófákat, a silány, romlott gabonataralékokat, beteg, elhullott állatokat stb., azokat a viszonyosságokat, amelyek szintén vásárlásra kényszerítették a feudális birtokot. Tehát mindenekelőtt minél teljesebben a feudális birtok szükségleteit kell biztosítani. Jó gazda most elsősorban nem is annyira az lesz, aki eladásra szánt felesleget termel, mint inkább az, aki kevésbé hajlamos az eladásra, az, aki mindezeket először is saját termeléséből fedezi. A földbirtokos nem azért termel feleslegeket, mert tekintetbe veszi a piac igényeit, hanem inkább, hogy saját készletekkel és tartalékokkal rendelkezék éppen azért, hogy minél kevésbé függjön a piactól.

De e szükségletek fedezésén túl az allodiális termelés nem érhetett el nagyobb feleslegeket, két nagyon objektív okból. Ez a termelés eleve nem nagy. De főleg a föld termékenysége tulságosan alacsony: a buzatermésnek legjobb esetben a harmadát, nemritkán még a felét is, vetőmagnak használják.

A feudális birtok saját termelésére itt tehát a külső piac hatása jelentéktelen, még a belső is korlátozott, és inkább szolgáltatásokból látják el. A feudális birtok termelésében tulajdonrészt a létfenntartási szükségletek jutnak érvényre. És mégis, a feudális viszonyok itt is átalakulnak, itt is új szakaszba lépnek, ami Közép-és Kelet-Európára jellemző. Sőt, az itt létrejött jobbágyság még határozottabbnak, még stabilabbnak mutatkozik, itt nem is térnek vissza semmilyen formában a röghözkötés lazítására, mint például Magyarországon és Szlovákiában. Eppen ezek a lehetőségek tűnnek korlátozottabbnak, gazdaságilag zártabbnak. Egyes kisebb kiterjedésű, alacsonyabb jövedelmű földbirtokoknak, amelyek nem rendelkeztek a kilencedszedés jogával, a románok tizedével, fokozott szükségük volt saját biztonságuk növelésére, s ez követelte meg a szigorubb jobbági kötöttséget. Mivel az elsődleges probléma nem az értékesítés, hanem a termelés biztosítása volt, a kisebb termelésnek nagyobb biztonságra volt szüksége. Ugy, mint ahogy a kisbirtok eddig is megkövetelte. A köznemesség már korábban érdekelt volt abban, hogy a jobbágyot földhözkössék; szava az 1514-es törvényhozásban is döntő volt.

Az elsődleges probléma, amely a feudális birtok és ura előtt ebben az átalakulási folyamatban felmerült, ily mó-

don a saját szükségletek kielégítése volt, amelyek most igen megnövekedtek. Az az előrelépés, amit most a feudális birtok megtesz, itt nem a piacra való termelés, hanem a saját termelés, gazdasági kapacitásának gyarapítása. A feudális birtok saját termelését inkább a növekvő saját szükségletek ösztönzik, mint a piac lehetőségei vagy igényei. Ez a saját termelés olyan jövedelemforrást jelent, ami a szolgáltatásokon felül folyik be, a piacra való termelés csak kiegészítő jellegű. A piac nem cél, csupán eszköz, eggyel több lehetőség a feudális birtok jövedelmeinek növelésére. A piac itt még általában korlátozott, s a paraszti termékek uralják, amelyekkel az allodiumé nem versenyezhet szabadon. Még a feudális birtok korlátozott feleslegeit sem szivja fel teljesen a szabad piac. A feudális birtok vagy földesura többnyire saját piacára szorítkozik, sőt, birtokának keretében erőszakkal piacot hoz létre, feudális kereskedelmi módszereket alkalmaz, kiváltságaihoz, feudális monopóliumokhoz folyamodik. A földesur hatalmát felhasználva előnyösebben értékesítheti javait, kényszer útján eladhatja, vagy felhasználhatja a tartalékok elértéktelenedett élelmiszereit, a csökkent értékű termékeket.

A feudális birtokon felhalmozott termékek közvetett uton is piacra kerülhetnek az ispánok, kasznárok, intézők révén, akik eladnak gazdálkodásuk termékeiből, amit a birtokon folytatnak, azokból a termékekből, amelyeket a katonaság és a személyzet eltartására kapnak, a belső fogyasztás céljaira, vagy még természetben kapott fizetésükből is, és magától értetődően, szokásos sikkasztásaikból. De még ezeknek a hozzájárulása sem változtatja meg döntően a viszonyokat, és ezek természetesen kívül esnek a feudális birtok jövedelmein. Ezek éppenhogy kikerülnek a birtok piacra szánt tartalékai-ból.

Különösen korlátozott a feudális birtok és a város közötti árucseré, a feudális birtok hozzájárulása a falu és a város közötti cseréhez, ami megelőzi a piac kialakulását. A város, az iparágak fejletlenség, szükségleteiket a paraszti termelés, sőt, részben saját termelésük elégíti ki. Olyan nagyobb városok, mint Brassó, Nagyszeben, szükségleteit a szabad parasztság termelése fedezi. Most éppen az új fejlődési folyamat az, amely méginkább fékezi a feudális birtok és a város közötti cserét. A földesur nem csak abban kötődik egyre inkább az idegen termeléshez, hogy fényűzésre törekszik, hanem még a szokásos ipari termékek beszerzésében is, amelyek kielégítik új igényeit, belföldön pedig azon igyekszik, hogy a kézműipari szükségleteit egyre inkább saját városai révén fedezze, ahonnan előnyösebb feltételek mellett, vagy jobbágyi kötelezettségek formájában juthat hozzájuk. Ami a városi termékeket illeti, az országgyűléseken együtt harcol magával a fejedelemmel a kézműipari termékek árának "korlátozásáért". A folyamat ezzel szemben - ezt a következő évszázadban lehet majd jobban látni -, a városok és iparuk hanyatlásához, ag-

rárjellegük fokozódásához, tehát nyersanyagigényük csökkenéséhez vezet. Jövedelmezőbb külső piac hiányában és a városi piac hanyatlása miatt a feudális birtok méginkább saját piacaira, saját vásáraitra, az alsóbb, elszegényedett néptömegére fog támaszkodni, amelyeket még jobban szolgálatába állít. A nyereség, amihez hozzájut, őt is csak nagyritkán vagy kis mértékben irányítja az ipari üzemek felé. Még a mezőgazdasági befektetések felé sem, hanem inkább a vásárlás, a földbirtokhalmozás felé. Az új folyamat feltételei között maga a városlakó is gyakran földtulajdonba fekteti jövedelmét, nemesi címre törekszik. Ebben a szakaszban a folyamat gyorsabban fejlődik a gazdasági élet elvidékiessége felé, mint a városi piac fejlődésének irányában, amely a kapitalista viszonyokhoz kellett, hogy közeledjék.

A feudális birtok törekvése, hogy árut termeljen, nemcsak hogy kevésbé sikerül, de az árutermelés még csak nem is az elsődleges cél, amit maga elé tűz. A feudális birtok instrukciói rendszeresen előírják az eladásra szánt termelést, de mindig csak másodlagosan. Az allodiális gazdálkodás meghatározott, legfontosabb célja a saját szükségletek maradéktalan kielégítése. Legyen minden bőségesen, semmiből ne legyen hiány, minél ritkábban kelljen vásárolni most, amikor a termékek folyton drágulnak és a pénz értéke csökken. Termeljen! Él többet nemcsak azért, hogy a szükségesek meglegyen, hanem hogy feleslegekkel is rendelkezzen, hogy haszonra is szert tehessen. A saját termelés kereskedelmi célja ennél fogva, előirányzatként is, csak kiegészítő jellegű. És ezek csak előirányzatok, hiszen cél és megvalósítás között a távolság eléggé nagygnak mutatkozik.

Ily módon itt az "árforradalom" szerepének is csökkennie kell az allodiális termelés közvetlen ösztönzésében. Legalábbis a piacra való termelés szemszögéből. A termékek árának emelkedése bizonyára ösztönzőt jelenthetett az eladásra való termelés tekintetében mind a feudális birtok, mind a paraszti termelő számára. Gyakorlatilag azonban, mint láttuk, az áremelkedések nem növelik meg érzékelhetően a feudális birtok piacra való termelését. A feudális birtok számára az árak emelkedése inkább közvetett ösztönző, fordított értelemben hat, saját szükségleteinek a saját termeléséből való mind erőteljesebb biztosítása irányában. Az árak emelkedése itt inkább az arany és az ezüst pénz értékének csökkenésével függ össze, semmint reális értéknövekedéssel. A nemesfémek európai méretű elértéktelenedése az amerikai nemesfém beözönlésének következménye volt, az új felfedezések nyomán. Ezt az elértéktelenedést itt csak kétféleképpen lehetett leküzdeni. Az egyik: az arany és az ezüstermelés növelése és a termelés olcsóbbá tétele abból a célból, hogy az Amerikából származó nemesfém értékszintjére hozzák. De fordítva történik. A nemesfém értéke a nyugati szintjére esik, a termelői ár viszont nem változik, a pénz értékének csökkenésével még nő is. Így a nemesfémek kitermelése válságba került; ahelyett

hogy növekedne, a bányászat általában visszaesik. A bányászatra fektetett német tőke hozhatott fellendülést, de nyeresége révén el is sziv a nemesfémekből, ami végül is szintén a bányászat visszaeséséhez vezet. Ugyanazon általános okok folytán nyerni neki sem sikerül. A másik: a termékek exportjának növelése. Ezek valóban reális értéket képviseltek, de mennyiségük kevés volt és főleg tulságosan messze estek a felvevő-piacoktól. Erdély exportja, mely rendszerint kisebb az importnál, távolról sem képes a pénzromlást kiegyenlíteni. S annál is inkább nem, mivel a legfontosabb kiviteli cikk maga a nemesfém, s ez most mind mennyiségileg, mind értéke szempontjából megcsappan. Ily módon a forgalomban levő pénz mennyisége nem növekszik arányosan értékének csökkenésével. Ebben a helyzetben a földesur számára a termékek értéke növekszik meg, a búzáé, a boré, birtokának ipari termékeié stb. A bizonytalan helyzetben, amikor a pénz értéke ingadozik, csökken, az árut részesíti előnyben, amely minden körülmények között reális értéket képvisel, amelyet általában az új gazdasági viszonyokban előnyben részesítenek. Így a feudális birtokon belül most növekszik a termékbeszolgáltatások szerepe, különösen a tized jelentősége nő meg, amelyet a földesur természetben szed, gyarapodik malmainak száma és azok jövedelme. Az általános fejlődés jellegénél fogva a termékekből származó jövedelmek jelentőségének növekedése most "jeladásnak" minősül.

Erdélyben, ahol a gabonatermesztésnek sohasem voltak feleslegei, most különleges értékre tesz szert a buza. A földesur különösen nagyra becsüli. A búzát ő gyűjti össze, most nem annyira a piac csábításának engedve: éppen ellenkezőleg, egyre kevésbé irányítja a piacra, többnyire csak égető szükség esetén, vagy különlegesen előnyös feltételek mellett. Most a búzával elégíti ki saját, különféle szükségleteit, váráét, udvaraét, búzával fizeti a bért, munkaerőt, búzáért "vásárol" eléggé megszokott módon bort a kocsmáltatáshoz, vagy éppen szükség esetén marhát, búzával éljelmezi a mesterembereket, vagy éppen az urdolgára rendelt jobbágyokat. Tartalékait leginkább a buza képezi. A buza az egész allodiális gazdálkodás szilárd, tényleges, biztos alapjává nővi ki magát. Az allodiumokon a második helyet a zab foglalja el. De zabot majdnem egyáltalán nem adnak el, inkább vásárolnak; a zabot fogyasztják; azért termelik, hogy ne kelljen vásárolni. Árpát ugyanígy, többnyire vásárolnak. A bortermeés pedig szinte sohasem elegendő, gyakran összehasonlíthatatlanul nagyobb mennyiséget vásárolnak belőle, mint amennyit maguk termelnek.

Igényeinek, vára és birtoka szükségleteinek növekedése, a pénz értékének csökkenése következtében a földesur természetesen elsősorban pénzjövedelmeinek gyarapításában érdekelt. De ezek a pénzjáradékokból származtak, amelyeket nem egykönnyen lehetett fokozni most, amikor a jobbágy számára is megritkult a pénz, minden esetre nem lehetett olyan ütem-

ben növelni, mint ahogy értéke csökkent. Nem lehetett fokozni a jobbágy lázadásának veszélye nélkül, főként most, amikor egy ujabbal növelik terheit, nyakába sózva az összes többit, a feudális birtok megkövetelte ingyenmunkát. Az allódium kialakításával csökkentik jövedelemforrását, amit a föld biztosított számára. Ily módon a pénzzolgáltatások értéke ahe-lyett, hogy emelkedne, a névleges növekedés ellenére csökke-nőben van. A század folyamán a földesur le kellett, hogy mond-jon kényszerrel szedett pénzforrásairól, a rendkívüli adók-ról, mivel ezt a jogot az állam magának tartotta fenn. A föl-desur emiatt pénzjövödelmeit feudális monopóliumai, különösen a kocsmáltatás révén igyekszik növelni. Ez valóban nagy pénz-jövedelmet hoz, amely nemritkán meghaladja az összes többit, de a kocsmáltatást éppen azért üzik oly nagy buzgalommal, hogy pótolják az elégtelen pénzjövödelmeket. A földesur, mi-vel egyre nagyobb szüksége van a pénzre, ily módon azért ter-mel, hogy minél kevesebb pénzt költsön birtoka szükségletei-nek kielégítésére, hogy azokat inkább termékekből fedezze. Arra törekszik, hogy korlátozott pénzjövödelmeiből minél töb-bet takarítson meg saját pénzügyi céljaira. Inkább ebben az értelemben lehetett az árforradalom az allodiális gazdálko-dás ösztönzője. Így az árforradalom inkább egy fordított irá-nyu fejlődést ösztönöz: nem a paraszt megfosztását a földtől, hogy kapitalista módon műveljék meg azt, hanem még szorósabb földhözköttetését, hogy feudális feltételek mellett termeljen; nem annyira a pénzjáradék növekedését, mint inkább a termé-szetbeni és különösen a munkajáradékát.

Az allódium piaci szerepe kétség kívül növekvőben van, de összehasonlíthatatlanul kisebb, mint a paraszti gaz-dálkodásé. A feudális birtok inkább termékekből származó jö-vedelmeinek összessége révén játszik szerepet, inkább jöve-delmei, mint saját termelése révén. A feudális birtok saját árutermelése távol van még attól, hogy a paraszti árutermel-éssel vagy a parasztság, illetve a városi polgárság kénytel-len-keletlen piacra bocsátott termelésével össze lehessen hasonlítani.

A feudális birtok nem növeli piacra szánt termelés-t a termelékenység fokozásával sem. A földesur természetesen korlátozza a paraszti árutermelést, először is azokból a paraszti termékekből eszközölt eladásaival, amelyek beszo-lgáltatásból származnak. Azzal is korlátozza, hogy a tizedet most természetben szedi. Az allódium növekvő termelése is korlátozza a paraszti árutermelést úgy is, hogy csökkenti a paraszti művelésű földeket, úgy is, hogy az allódium megműve-lésére paraszti munkaerőt von el, és azzal is, hogy csökkenti a paraszti termékekre irányuló szükségleteit, amiket most az allódium nélkülözni tud. De mindezeket olyan arányokban teszi, amelyek távol vannak attól, hogy meghatározó eltolódást vált-sanak ki a piaci viszonyokban. Még a kocsmáltatás sem zárja el a paraszti termelő elől a borpiacot, csupán megfosztja a ki-csinyben való eladásból származó többlethaszonról.

A gazdasági-társadalmi fejlődés itteni feltételei között az allódiум árutermelésének s általában a piacnak az új viszonyok meghatározásában játszott szerepe csökken, úgy tűnik számunkra, hogy sokkal kevésbé döntő, mint amennyire más vidékeken volt, vagy azt hiszik, hogy volt. A nemesség kereskedelmi tevékenysége kétségkívül nő, nemcsak a falu, hanem a város kereskedelmét is korlátozza, de piacra való termelése e növekedésben kisebb súlyt kap.

A fejlődési folyamat ezen feltételeit ismerve könnyebb a válasz arra a kérdésre is, hogy a földesur, aki arra törekedett, hogy gyarapítsa birtokának jövedelmeit, miért nem lépett a kapitalista termelés útjára, mint Nyugaton.

Eleve meg kell állapítanunk, hogy a mezőgazdasági termelésben még Nyugaton sem álltak át egyik napról a másikra és teljesen a tőkés termelésre. Az agrárviszonyok átalakulása általában késik, az iparé előbb megy végbe. A földesur Nyugaton is csak Angliában tért át a kapitalista termelésre a mezőgazdaságban, ahol a földet bér munkásokkal műveltette meg, és végrehajtotta a kisajátításokat, amiket az új viszonyok megköveteltek. De az átállás itt sem ment végbe teljesen, mellette léteznek a régi viszonyok is, néha még visszaesés is tapasztalható, a régi együtt él az újjal, csupán fokozatosan számolják fel. Franciaországban a földesur nem is tér át közvetlenül földjének bér munkával történő kapitalista megművelésére, ő éppen hogy lemond földjéről és a saját termelésről, földjét haszonbérbe adja, és nem is valami kapitalista vállalkozónak, mint inkább parasztjainak, pénz vagy termékjáradék ellenében. Ezzel ismét a paraszti termelést erősíti meg, és a régi viszonyok, a régi szolgáltatások több maradványát megőrzi. Nemritkán még a régi munkakötelezettségekből is megtart néhányat. Az igaz, hogy felszámolja a jobbágyságot, de egy olyan közbeeső, inkább pénzjáradékon és terményjáradékon alapuló rendszert vezet be, amely továbbfejlődve az 1789-es nagy forradalomig nyult.

Hasonló áttéréshez azonban Erdélyben éppen az alapfeltételek hiányoztak. Itt nem lehetett áttérni a földnek sem az egyik, sem a másik módon való kamatoztatására, abból az alapvető okból, hogy itt a földesurnak ilyen módszerekkel nem volt mit hasznosítania, vagy bérbeadnia. Eppen a föld, a saját tulajdonu föld nem állt rendelkezésére. Ezt a továbbiakban kellett létrehozni. És megteremtése a legsúlyosabb problémák egyike. Ahhoz, hogy létrehozza, a Nyugatnak is hosszú jobbágyi időszakra volt szüksége, ahhoz pedig, hogy kamatoztathassa, hosszú időszakra, amikor még jobbágy munkát alkalmaztak. A földesur saját művelés alá vett földje nagy nehézségek és erős ellenállás közepette a földközösség kárára jön létre; ahhoz, hogy ezeket legyűrje, a földesurnak nagy gazdaságon kívüli hatalommal kell rendelkeznie. Sőt, a tulajdonról vallott felfogásának megváltoztatására, olyan szemléletre van szüksége, amely ilyen kisajátításra feljogosítja, vala-

mint egy ujfajta hatalomra, hogy kikényszerithesse azt. Sőt, mi több, olyan szemléletre és olyan hatalomra, amely meghatározatlan kisajátítást tesz lehetővé. Az új joggyakorlatnak ahhoz, hogy a feudális birtokot tulajdonná alakítsa át, hogy a paraszt elfogadja azt a gondolatot, hogy a tulajdon a feudális birtok egész területére kiterjed, és hogy a földesur a földet tetszése szerint értékesítheti, hosszú időre van szükség. A paraszt földhasználatának fokozatos korlátozására van szüksége, arra, hogy a föld értéke növekedjék számára, általában a föld értékének növelésére abból a célból, hogy magasabb haszonbérhez jusson. Azért, hogy magasabb haszonbérre tehesen szert, Franciaországban a földesur olyan saját tulajdonában levő földet bocsátott a rendszerint neki alárendelt bérlő rendelkezésére, amely nem volt szolgáltatásokkal terhelve, s még két különösen értékes dolgot, amit az erdélyi földesurnak nem állt módjában: többletföldet saját hűbéri tartalékföldjéből és felmentést az e földekhez tartozó munkakötelezettség alól, azaz épp azon teher alól, ami a legnagyobb súllyal nehezedett rá. Az erdélyi földbirtokos mit bocsáthatott bérlője vagy parasztja rendelkezésére, mit adhatott haszonbérbe? Csupán a paraszt földjét, amelyet az amúgy is birtokolt. De erre előbb rá kellett kényszerítenie teljes tulajdonjogát, és ezt nem lehetett bármilyen feltételek mellett elérni, főként a szabad tranzakciók feltételei között nem. De még ha rendelkezett is volna vele, az a föld, amit a paraszt birtokolt, nem képviselhetett nagyobb, vagy sokkal nagyobb értéket, mint a meglevő szolgáltatások, s amelyek ennél fogva nem hoztak, vagy nem hozhattak sokkal többet számára. És miért mentesítette volna az alávetett bérlőt? A hűbéri terhek most nem voltak annyira súlyosak, hogy a bérlő, ezek alóli felmentése révén, csábító haszonbérre tehetne szert. Azért adja bérbe a birtokában levő földet, amely számára a szolgáltatásokkal egyenértékű, csak azért, hogy ezeket pénzbeni értékke alakítsa? Miért tegye ezt most, amikor a pénz értéke bizonytalan, csökkenőben van? Adja bérbe a jobbagytelkeket vagy a parlagon hagyott földet? Ezt eddig is megtette, szolgáltatások vagy pénz ellenében használatba adta, tehát ezek sem hozhattak annál a korlátozott értéknél többet, amit képviseltek. E földesur esetenként kis koncessziókkal is foglalkozik, saját földjéből kis területeket haszonbérbe ad, de ezek az allodiális földek kezdeti színvonalán csak jelentéktelenek lehetnek. Néha koncesszióba vagy haszonbérbe ad az allodiális földből is, miután az kialakul - ilyen esetek is megfigyelhetők -, de ezek véletlenszerűek, s az allodiális földek növekedésének folyamatában olyan visszacsúszásokat jelentenek, amelyeket a szükség váltott ki, a közvetlen kamatoztatás lehetőségeinek ideiglenes visszaesése, munkaerőhiány, vagy a túl nagy távolság a feudális birtok gazdasági központjaitól, s nem annak a szándéknak a jele, hogy a kapitalista értékesítés útjára lép. Csupán irtás útján alakítson ki saját kezelésű földet? Tulságosan költséges lett volna, s ez a föld nem lehetett jobb.

A föld értékének növelésére, s ennél fogva a haszonbérek emelésére az erdélyi feudális biroknak is olyan fejlődési szakaszra volt szükséges, amelyen még nem esett át, a saját kezelésű földek, az allódiумok létrehozására s az alávétettek földhasználatának korlátozására. Ezeket a "szabadság" feltételei között nem lehetett véghezvinni, hanem csak az örökös jobbágyság útján. A földesurnak, hogy az allodális földeket kialakítsa, folyamatosan és nagy mértékben a földközösségi területekre kellett behatolnia, s ehhez a parasztot le kellett győzni, alá kellett vetni, le kellett igázni. A "szabadság" feltételei között hogyan lehetett volna a közös földből a nagy allodialis területeket kihasítani, hogyan lehetett volna kialakítani és leválasztani a nagy kiterjedésű, megművelt földterületeket azok után, hogy a közös földek megművelése kialakult? Hogyan lehetett volna a szabadság és a szabad tranzakciók feltételei között jobb helyeken, gazdaságilag előnyösebb pontokon kiválasztani és koncentrálni őket? Ilyen kisajátítást csak az államhatalom révén lehetett elérni. Az állam pedig még tul gyenge volt erre. A kisajátítás a földesur gondja marad, akit új hatalommal ruháznak fel. A Werbőczy-féle elvek, amelyek a korlátlan tulajdon és a bér munka felé mutattak, amely felé a viszonyok Nyugaton fordultak, ilymódon itt csak az allódiумok kialakításának és azoknak a jobbágy-munka bevezetésének jogi igazolásához vezethettek.

Az allódiумot kialakítva az erdélyi földbirtokos miért nem gyümölcsözteti azt kapitalista viszonyok között, bér munkával, vagy haszonbérbe adás útján? Érdekes, hogy maga is tesz ilyen értelmű kísérletet, különösen kezdetben próbálja bér munkával vagy bér munkával is megműveltetni és csak ezután szánja rá magát arra, hogy az ingyenes jobbágy munkát alkalmazza. Csupán Brassó, amely a töröcsvári uradalomban pénzgazdasággal foglalkozik, jár el másképpen: az igaz, hogy a vár kis allodialis földjét nem kapitalista módon műveli meg, de lentermesztésre haszonbérbe vagy tizedszolgáltatás fejében adja ki, és nem is annyira saját jobbágyainak, mint inkább a szomszédos szabad falvak parasztjainak.

Ahhoz, hogy a folyamatot megértsük, elegendő, ha két dologra gondolunk: a föld termékenységére és a földbirtokos rendelkezésére álló plnzösszegekre. A föld termőképesége a mezőgazdaságban alkalmazott bér munka árához viszonyítva rendkívül alacsony: a mezőgazdasági bér munka ára, buzában számítva például, a kapitalista korszakban ismertekének felel meg, vagy még magasabb, ugyanakkor a termőképeség jelenték-telen, 2-3-szoros, ami "jónak" számít, vagy még kisebb. Elég, ha a mezőgazdasági termelés ingadozására gondolunk, a gyakori természeti csapásokra, azokra a kockázatokra, amiknek a termés, a készletek ki vannak téve. A föld ilyen termőképesége mellett, s ilyen bizonytalanságok közepette a földbirtokos, aki maga is ugyanolyan technikai szinten állt, mint a parasztjai, s aki a munkát és a költségeket pénzben számította, ami a paraszti gazdálkodás esetén nem jöhetett szóba, veszteséggel

és nem nyereséggel dolgozott volna. Amiről bizonyára rövidesen meggyőződött, hisz látjuk, hogy gyorsan lemond a bér munkáról, vagy minél jobban viasszaszorítja, vagy éppen a kötelező bér munkához folyamodik. Csupán akkor tett kísérletet vele, amikor kevés volt a földje. A szabad bér munka nagyobb mértékű alkalmazása esetén aztán a munka ára emelkedett volna, különösen az égetően sürgős mezőgazdasági munkák idején. És főként, nem lehetett volna a szükséges munkaerőt megfelelő időben és a kívánt helyre összpontosítani. A rendelkezésre álló munkaerő nagyon kevés volt, termelőeszközökkel nem rendelkezett, s főleg ahhoz volt túl kevés, hogy olcsó lehessen - bér munka csupán a paraszti gazdaságokban, a mezővárosokban és a városokban kínálkozott. Látjuk, hogy jobbágymunkát alkalmazva a mezőgazdasági munkák ára a buza drágulásához képest nem emelkedik, azaz értéke csökken.

A munka költségeihez viszonyítva a földesur pénzügyi lehetőségei korlátozottak. Ahhoz, hogy saját felszerelésbe fektessen be, s hogy bér munkával dolgoztathasson, növelni kellett pénzjövödelmét. De épp ellenkezőleg, pontosan ezek a jövedelmei csökkennek: termékeket nem, vagy keveset ad el, a pénzjáradék csökkenőben van. Monopóliumaihoz kell, hogy folyamodjék, hogy fedezni tudja növekvő pénzszükségletét. Még a nagy buzaexportáló vidékeken sem tértek át a bér munka kizárólagos alkalmazására.

Ellenben most a jobbági kötöttség lehetővé tette számára az ingyenes jobbági munkaerő korlátlan felhasználását, idejében és szükségletek szerint. Ez természetesen nem volt annyira termelékeny és komoly társadalmi hátrányokkal, a parasztok ellenállásával és azzal a veszéllyel járt, hogy fellázadnak. Emiatt csak nehezen, fokozatosan vezeti be, a két forma között ingadozik, számtalan közbeeső változatot alkalmaz. Azonban összehasonlíthatatlanul kevésbé költséges s ebből következően jövedelmezőbb. A parasztságot most legyőzték, és az új kényszerítő hatalom megszilárdult. Így az ingyenes jobbágymunkára térnek át. Miután bevezették, gyorsan elterjed, most éppen az ellenkező végletbe esik, ott is megjelenik, ahol azt várnánk, kevésbé fog, a szőlőművelésben. A bér munka csupán a cséplésnél, ahol természetben fizetik, bizonyos kézműipari munkák és manufaktúrák esetében, ahol pénzben és természetben, ezen kívül a nem kötelező idénymunkáknál marad fenn.

Az adott feltételek között az allódiumok kialakításának szükségessége s azok kihasználása így a robothoz és az örökös jobbágysághoz vezetett. A folyamat itt a feudális birtok logikus fejlődési folyamatának tűnik számunkra.

A hűbéri birtokról a földesuri földtulajdonra való átmenethez általában véve Erdélyben az alapvető feltételek hiányoztak. Ehhez a termelőerők és a munka termelékenysége-

nek más színvonalára volt szükség, arra, hogy a föld értéke más legyen, a termékek másfajta értékesítési lehetőségeire, sűrűbb termelő- és fogyasztó lakosságra, szélesebb árucserre forgalomra, nagyobb pénzforgalomra, az uradalmi földek másfajta értékesítésére, akárcsak Angliában, egyéb jövedelemforrásokra a földesur számára és a jövedelmek feltételeinek megteremtésére, mint Franciaországban. Természetesen az, hogy a francia feudális ur nem vette saját kezelésébe földjét, megtakarította számára a saját kezelés gondjait és költségeit. De neki volt miről lemondani, és ennek a lemondásnak más volt az értéke. És számos új jövedelemforrás nyílt előtte: gyarmati jövedelmek, állami jövedelmek, királyi kedvezmények. Nálunk is a városok és ipari termelésük más szintjére volt szükség, amely a termelési viszonyokban lezajló változások előzménye kell, hogy legyen. Nehezen képzelhető el az, hogy az agrárviszonyokat valamiképpen a nyugati szintre emeljék akkor, amikor a város és az ipar fejletlen; nehezen képzelhető el, hogy az agrárviszonyok egy lépéssel az ipari viszonyok előtt járjanak. Ez abból is látható, hogy mennyit kell a kapitalista viszonyoknak késniük akkor, ha a városok lehanyaglanak és a feudális birtok az uralkodó, ha a fejlődésnek először a feudális birtok keretén belül kell jelentkeznie.

Az új feudális termelési viszonyok "visszakanyarodást" jelentenek-e a középkori jobbagyság felé, vagy pedig egy másik utat, amelyet az árutermelés ugyanazon szükségesszerűsége, de az itteni, elmaradottabb piaci viszonyok között jelöl ki, ugyanazon tőkés termelési viszonyok irányában? Az új viszonyok nem tűnnek számunkra visszafordulásnak, ezek azt az előrelépést kísérik, amit a feudális birtok fejlődése megtett a saját termelés útján, azt a lépést, ami az eljövendő, de távoli tőkés viszonyokhoz vezet, mint ahogy egyébként a maga idejében Nyugaton is történt. Most azonban fennmaradnak és fokozódnak a feudális termelési viszonyok. Párhuzamos fejlődés tanui vagyunk, egy olyan folyamaté, amely - csak késéssel és eltérő fejlődési fokon - mind helyi, mind pedig európai vonatkozásban, követi a másikat.

Vajon a század végén még nem dőlt el a folyamat? Számunkra a folyamat iránya eldöntöttnek tűnik, a feudális birtok fokozatosan fejlődve elindult azon az úton, amely az itteni feltételek mellett logikus volt. Ilyen feltételek mellett a másik, a tőkés viszonyok útján nem indulhatott el. Itt sem a külső piac, sem az idegen tőke nem lép közbe, hogy megzavarja, vagy eltérítse a fejlődés irányát. Ebben a pillanatban itt nem lehet szó arról, hogy valami olyasféle változás ment végbe, ami az országot a mezőgazdasági termékek és a nyersanyagok olcsó forrásává alakította át a nyugati piac szolgálatában. Még fejlettebb belső piac sem létezett. A folyamat megőrzi saját, lassabb, korlátozottabb fejlődési vonalát, amely annak a kisebb ösztönzőerőnek felel meg, amit a belső, a helyi gazdasági feltételek nyújtottak. Változatos ez a fejlődés, e folyamat keretén belül egyenlőtlen is, nagy, vidékenkénti és birtokokként változó különbségekkel az ország

északnyugati része és belseje közötti aránytalanságokkal. Erdély is beilleszkedik Közép- és Kelet-Európa általános fejlődési folyamatába, de sajátosságaival együtt.

Az ut, amelyen a fejlődési folyamat elindult, hosszú, több évszázados, és következményekkel teli. Nemcsak a feudális viszonyok megmerevedését vonja maga után, hanem a nemesség újfajta hatalmát is, nemcsak a gazdasági, hanem a politikai hatalom új eltolódását is saját maga irányában a többi osztályhoz viszonyítva, a hatalom új eltolódását a város helyett a feudális birtok, az ipar helyett a föld felé. Nem csupán a jobbágysorba taszított parasztot kötik egyre inkább a földhöz; az önálló gazdálkodás, a saját termelés bevezetése és növelése révén, a földbirtokos is egyre jobban földjéhez kötődik, ahhoz a földhöz, amit mostmár nemcsak birtokol, élvezvén jövedelmeit, hanem azt személyesen is hasznosítja. Tulajdonjogának ez új, realisabb alapokat ad, jelentékenyen növeli jövedelmeinek biztonságát, földbirtokának stabilitását. A földbirtok most nincs többé kitéve az adományozás szeszélyes játékának, nem csupán hübéri szolgálatok fejében kapott kérészerű feudum többé. A földesur hatalmának, biztonságának, társadalmi presztizsének, "szabadságának", szilárd, tartós, korlátlan alapját fogja jelenteni, elidegeníthetetlen jogcímét a közéleti szerepre, az új jövedelmeket hozó állásokra. Politikai hatalmának a föld az alapja. Jövedelmeit ugyanazon presztizs, ugyanazon hatalom céljaira használja fel, első sorban ezen az alapon fekteti be őket. A földbirtok biztos föld, ennek közvetlen hasznosítása kell, hogy a hatalom alapja legyen, inkább, mint a folyékony és szeszélyes pénz. A nemes rangját és hatalmát mostantól fogva nemcsak uradalmának kiterjedésében, jobbágynak számában, jövedelmeinek sokféleségében méri, hanem azok minőségével, termékenységével is. Nem annyira pénzzel, amire szert tehet, nem azzal, hogy mennyit bocsáthat áruba termékeiből, hanem udvarháza, éleltárai, magtárai, istállói bőségével, tartalékai, fogyasztása, vagy pazarlása nagyságával a fogadásokon, lakomákon, vadászatokon stb., a fizetett és eltartott személyzet számával és változatosságával. És, természetesen várának erejével, felszerelésével, magánhadserege létszámával, minőségével és felszerelésével, a katonák számával, akiket ő maga fizet és élelmez. A főnemesi életmód persze leereszkedik majd a ranglétrán, s magával ragadja, természetesen különböző mértékben, a lehetőségek szerint, az egész osztályt. Magával ragadja majd a többi osztály jómódu rétegeit is, nemesi jelleget adva ezzel az uralkodóosztálynak. A nemesség hatalma, amely e két alapon jött létre, a megfelelő időben arra irányul majd, épp politikai hatalmánál fogva, amelyet kezében tart, és az államhatalom révén, amit képvisel, hogy ezt a hatalmat még jobban megszilárdítsa, ezzel tulnyomóan nemesi jelleget adva a későbbi politikai történelemnek.

Ezen a fejlődési vonalon itt a központi hatalom sem léphet fel fékező erőként. A fejedelmet a nemesség választotta a saját soraiból, ő maga is feudális ur, az ország legna-

gyobb földesura, aki pontosan ugyanabban a fejlődési folyamatban érdekelt. Az erőteljesebb központi hatalom hiánya szinte zavartalan fejlődést biztosít az új viszonyok számára.

Mindezeknek a jobbágyságra nézve súlyos következményei lesznek. A jobbágyságnak, amelyet az allódiumok kialakításával megfosztottak földje és munkája egy részéről, az allódium megművelésére új erőfeszítéseket kell tennie, azért, hogy veszteségei kárpótlásául új eredményeket érjen el a mezőgazdaságban, hogy lépést tartson a lakosság számának gyarapodásával. Állandóan új földterületeket kell majd művelés alá vonnia, fejlesztenie kell a földművelést az állattenyésztéssel szemben, egyre inkább meg kell hódítania a mezőgazdaság számára a dombokat, az erdőket, a terméketlenebb, nehezebben megművelhető helyeket. Különleges szerep hárul a földművelés ilyenfajta kiterjesztésében a románokra, akik tömegesen lakják ezeket a terméketlenebb területeket. A termőképességet is állandóan növelni kell majd a föld feljavítása, az eszközök, a termelés tökéletesítése révén. A lehetséges haladás akadályá azonban főként az állandóan növekedő robotkötelezettségben áll, amely az erőfeszítések jó részét az allódiumok fejlesztésére vonja el. Súlyos feltételek fékezik most a mezőgazdaság fejlődését általában. Az új viszonyok megerősödése a városok fejlődését is fékezni fogja, csökkenti ipari termelésüket, jelentékenyen megnehezíti a szükséges felfrissítést, nyilvánvaló hanyatláshoz vezet, amely főleg a következő században látszik majd, s végül magának az allódiumnak a fejlődését is fékezni fogja. Általában fékezi a termelőerők fejlődését, lassítja az egész fejlődési folyamatot, erősen elnyújtja a feudális viszonyokat, és nagyban késlelteti felbomlásukat. Itt is ugyanannak a meghosszabbodásnak vagyunk tanui, amely Közép- és Kelet-Európa egész területén végbemegy gazdasági, társadalmi és politikai feltételeinek megfelelően. A folyamat új erőfeszítéseket követel a termelőerők mozgatóitól, általában a javak termelőitől ahhoz, hogy a földesuri- vagy közterhek növekedését ellensúlyozzák, a termelőerők, a munka termelékenységének fokozására, ezek felülkereskedésére van szükség a terhek növekedésével folytatott versengésben ahhoz, hogy a haladást érvényre juttassák. A jobbágysorba döntött parasztság harcának feltételei is súlyosabbakká válnak. Nagyobb-arányú felkelések egyhamar nem is törnek ki, amelyeknek méreteit az 1437-es vagy az 1514-es parasztháborúkéhoz lehetne hasonlítani.

Ugyanaz az átalakulási folyamat, amely ebben a században kezdődött, a következő száz évben mélyül majd el.

(Fordítás David Prodan: Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea. 1968. c. műve I. kötetének 573-592. lapjairól)

Jegyzetek

- [11] B.D. Grekov, Țăranii în Rusia din timpurile cele mai vechi și pînă în secolul al XVII-lea. București 1952. 5-6.p.
- [12] U.o 367.p.
- [13] U.o. 368. p.
- [14] U.o. 374. p.
- [15] S.D. Szkazkin, Problemele fundamentale ale așa-numitei "a doua iobăgie" în Europa Centrală și Răsăriteana, în Analele Româno-Sovietice, ser. ist. 1958. 1-2. 109-110. p.
- [16] U.o. 116. p.
- [17] U.o. 116-117. p.
- [18] Pach Zsigmond Pál, A nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV-XVII. században. Budapest 1963.
- [19] U.o. 74, 136-137. p.
- [110] U.o. 137-138, 141-142, p.
- [111] U.o. 163. p.
- [121] P.P. Panaitescu, Obșteea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orînduirea feudală, București 1964. 247-248. p. A havasalföldi, moldvai és erdélyi feudális viszonyok jelenlegi megítélését ld. Istoria României II. 554-594, 826-898. p.
- [131] P.P. Panaitescu, Dreptul de strămutare al țăranilor în țările române (pînă la mijlocul secolului al XVII-lea) în Studii și materiale de istorie medie I. 1956. 63-122. p., a szerző a 80-85. lapokra utal.
- [141] U.o. 262. p.
- [151] U.o. 263. p.

AZ OSZTRÁK FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS OLTÉNIÁBAN ÉS A FANARIOTA REFORMOK

Olténia területi reintegrálása Havasalföldbe a [megszállól] osztrákok távozása [1739] és a törökök pénzügyi igényeinek kielégítése után minden nagyobb nehézség nélkül ment végbe, mivel ez a folyamat nem volt más, mint egy organikus egység helyreállítása. Az újraegységesítés folyamata azonban egy új társadalmi-politikai struktúra asszimilálását is feltételezte, s ez Havasalföld vezetőit két szervezeti megoldás közötti nehéz választás elé állította: vagy felszámolják az osztrákok által Olténiában bevezetett rendszert s vele együtt a megvalósított reformokat és intézményeket, vagy pedig az ország többi részében fennálló, hagyományos kormányzati gyakorlatot kell hozzáigazítaniuk azokhoz az új realitásokhoz, amelyeket a Habsburg megszállás teremtett ebben a tartományban.

A fanariota rendszer távolról sem utasította vissza az osztrák örökséget, hanem kormányzati programjába illesztette. A fanarioták, bár végrehajtási eszközökben sokkal szegényebbek voltak az osztrákoknál, hozzájuk hasonlóan az államhatalom konszolidálására, bevételeinek növelésére s hatáskörének szélesítésére törekedtek. Az osztrákok által Olténiában kikísérletezett rendszer kapóra jött a fanarioták kormányzási gyakorlatának, s természetes módon vált újjászervezési programjuk inspiráló forrásává. A döntés történeti pillanata Havasalföld trónján Constantin Mavrocordat-ot találta, akinek így az a sors jutott, hogy annak az időszaknak, amelyet N. Iorga a reformátorok korának nevezett, a legjelentősebb alakja legyen.

Semmi sem lenne nagyobb tévedés annál, mint Constantin Mavrocordat reformintézkedéseinek eredetét egyedül az osztrákok által Olténiában teremtett előzményben keresni. A fanariota uralkodók reformpolitikája magában a fanariota rendszer berendezkedésében gyökerezik, csirái az olténiai osztrák uralmat megelőző időből származnak s fellelhetők Nicolae Mavrocordat belső intézkedéseiben. Akárcsak a többi kortárs fanariota fejedelem, C. Mavrocordat sem azért várt az ország egyesítésére, hogy megkísérlje intézményeinek meg-

ujítását. Korábbi intézkedései, melyeknek pontos mértékét és jelentőségét a későbbi kutatás hivatott megállapítani, jelzik politikai programjának irányát és az őt vezető szándékokat. De azt az alkalmat, amelyik lehetővé tette számára egy általános átszervezés kísérletét és a kikerülhetetlen ellenállás leküzdését, az 1737-39 közötti eseménysorozat hozta meg.

Constantin Mavrocordat reformjait rendkívül nehéz kutatni, főként valóságos tartalmukat tekintve, mert a rólu maradt írásos anyag hézagos, de nehéz felmérni történeti jelentőségüket is; az osztrák példával összevetve mégis bele lehet tekinteni részleteikbe és értelmükbe. Az összehasonlítás ezen túlmenően még azzal az előnnyel is jár, hogy az esetek többségében kideríthető a reformintézkedések gondolati eredete.

A XVIII. századi havasalföldi kormányzati hatalom számára a legnagyobb problémát a paraszti tömegek állandósult mozgása, menekülése jelentette. Az osztrákok már olteniai kormányzatuk kezdetén megértették, hogy a lakosság stabilizálását célzó erőfeszítés szükségszerűen az adóreformhoz kapcsolódik. Az adózó egységre jutó adóteher mennyiségének rögzítése (ami a közös adózás bomlási folyamatának fontos szakasza) és az adószedés időpontjainak meghatározása voltak azok a lényeges jellemzők, amelyekkel az adóreform igyekezett véget vetni a parasztok menekülésének és az ebből következő állandó káosznak. 1750-ben C. Mavrocordat átvette az osztrákok által először Olténiában kipróbált adórendszert, általánossá tette egész Havasalföldön, majd később Moldvában is. Ahogy az osztrákok, C. Mavrocordat is megértette, hogy az adórendszer reformja csak úgy hozhat eredményt, ha az adózó népesség szigorú nyilvántartására épül. Hogy védje a kincstár érdekeit, fenntartsa, sőt egyenesen növelje a bevételeket, ugyanakkor a parasztság adókizsákmányolását annak megállapodottságával összhangba hozható szinten tartsa, állami kataszteri nyilvántartásba kellett venni az adózó lakosság összességét. A fanariota uralkodó ugyanolyan határozottsággal igyekezett megszilárdítani azt az alapot, amelyre reformjainak egész építménye támaszkodott, miként a Habsburg hatóságok tették ezt Olténiában. A Ghica-krónikának a XVIII. század eleji Moldva belső viszonyaiban igen jól tájékozott szerzője tudósít arról, hogy milyen szigoruan hajtott végre C. Mavrocordat a lakosság adólajstromokba történő összeírását, mint adóreformjának bevezetését: "Parancsot kaptak mind az országbírók, mind más hasonló bojárok az összes vidéken, szigorú utasítással arról, hogy ne hiányozzék valamiképpen egy ember sem ezekből a lajstromokból, és hogy ők maguk végezzék ezt a szolgálatot, s ne bízzák embereikre". Az a lelkiismeretesség, amellyel a lakosság összeírását végezték, szükségessé tette a tisztviselő személyzet gondos kiválogatását: "... sem ezekből a számlálási lapoknál, azok az adószedő bojárok, akik nem lesznek szorgalmasak a szolgálatban és nem szolgálnak igazságosan, s az ellenőrzésnél náluk embereket találunk jel nélkül vagy jellel, ami azonban nincs ráírva az emberek arcára (mert elhatárolta-

tott, hogy nagyon határozottan legyen megvizsgálva), ... az olyanok legyenek kegyvesztettek és bocsáttassanak el az udvar szolgálatából ..., míg azok, akik egész szorgalmukkal és erejükkel helyesen szolgálnak és megtalálják minden embert [a szerző kiemelésével és nem derül ki náluk többlet az utólagos vizsgálatnál, mindegyik külön kegyben részesül majd tőlünk szolgálata szerint". Az adózási intézkedések révén az ország igazgatási szervezetében megjelenik tehát a személyazonossági papír - "az emberek arcára irt jelek".

A kortársak megfigyelték azt a szigorúságot, amelylyel az egyébként szelíd, morális és vallási skrupulusoktól gyötört uralkodó a népesség-nyilvántartás készítését figyelemmel kísérte: "nagy szigorúságba adták felkutatni az embereket, s ahol találták, ott megverték őket. S azokat a bírókat, akik letagadták az embereket, mert nem akarták bevállalni őket, kidobták az utcára és bányába küldték."

Valakinek azonban viselnie kellett azokat a terheket, amelyeket egy olyan reform hoz, ahol a parasztság vállára nehezedő terhek leszállításáról van szó, miközben a kincstár bevételei nem csökkenhetnek. Az olténiai osztrák kísérlet példája megoldást kínált Constantin Mavrocordat számára - egyébként az egyedülit olyan ember számára, aki új alapokra akarja helyezni az ország pénzügyeit: minden rendszeres reformpolitikának csakis a privilégiumok eshettek áldozatul, s mindaz a realitás, amelyik a privilégiumok árnyékában, azokat megerősítve kifejlődött. Nem volt szükség különösebb éleslátásra ahhoz, hogy meglássa azt a társadalmi réteget, amelyik a reform megvalósításával szembeni ellenállást képviselte. Ion Neculce [krónikás], a fanariota uralkodó közvetlen munkatársa, az ország intézményei megújítását célzó intézkedések megvalósításában felismerte a nagy bojárok elszántságát, hogy megvédjék egyik legfontosabb jövedelmi forrásukat: "... ezeknél a bojároknál sok ember gyült össze a falvakból, s másoknak nem maradt szinte semmi, és akkor ezek a bojárok ellen akartak szegülni, hogy elrontsák ezt a szándékot [azaz az adóreformot], de nem tudtak csinálni semmit". A moldvai krónikás korai optimizmusa azonban később alaptalannak bizonyult. Nem sok idő telt el azután, hogy Constantin Mavrocordat oly szigorúan és annyi energia ráfordításával elkészítette az adóösszeírásokat, amikor utódainak egyike, Matei Ghica kénytelen volt szultáni fermánt kérni, hogy a bojároktól újra kicsikarja a birtokaikon fennálló demográfiai helyzet bevallását. A fermán szövege ismételten bizonyítja C. Mavrocordat társadalmi-politikai reformművének törekényességét és a tartósságának biztosításához szükséges belső bázis hiányát: "A hatalmas császár tudomására jutott, hogy Moldva romlása leginkább az ország bojárainak rovására irandó, mivel biztatásukra a rájuk nemcsak elszöknek házaiktól és szétszóródnak, hanem meghúzódnak a bojárok falvaiban, akik rejtegetik és védik őket, hogy ne fizessék a császári adókat... Ilyenformán megtöltik falvaikat rájakkal, hogy belőlük hasznót huzzanak..." A fanariota

korszak, amelyet állandó harc jellemzett az uralkodó és a bojárok között a paraszti tömegek uralásáért és kizsákmányolásáért, úgy ért véget, hogy az uralkodó nem tudta megteremteni a reformpolitika előfeltételét: a lakosság nyilvántartását. A fanarioták nem rendelkeztek azzal a stabilitással és azzal az erővel, amivel politikájukat következetesen keresztülvihették volna. A fanarioták belebuktak abba, ami sikerült az osztrákoknak.

Ahogy az osztrákok, C. Mavrocordat is megértette, hogy a pénzügyi reformnak csak akkor van esélye az eredményre, ha az ország társadalmi-politikai szervezetének sokkal szélesebb körű átalakítása keretében történik; azt a struktúrát kell átalakítani, amelyik a hagyományos pénzügyi szervezetet kialakította. Az új politikai program útjának megkönnyítéséhez meg kellett szorítani az uralkodó osztály, a nagybirtokok urainak mindenhatóságát; s ehhez újból az olténiai példa szolgált inspiráló forrásul a fanariota uralkodónak. A privilégiumok megszüntetéséről az ország társadalmi szerkezetének keretei között természetesen nem lehetett szó; sem az osztrákok, s még kevésbé a fanarioták nem terveztek nivellálási programot, ami nem csupán a belső realitásokkal, hanem az egész európai valósággal kirívó ellentétben állott volna. Az állam tevékenységi szabadságának kiszélesítéséhez azonban a privilégiumokat s vele együtt az azokat élvezők számát pontos határok közé kellett szorítani.

Az osztrákok a rendkívüli állapot eszközeivel kezdték kizárni a privilégiumok élvezetéből a hierarchia alsóbb lépcsőin elhelyezkedő kiváltságosokat, azokat, akik az adózók nagy tömegéből szakadtak ki. Hasonlóképpen járt el C. Mavrocordat is: "a falvakban lakó jegyzőket dézsmának és boradónak vetették alá, meg az évi négy negyednek; ... a kis céheket rászorították, hogy évente négyszer fizessenek a kincstárnak, mindenki neve és személye után. Megritkította a szolgák, hadnagyok, porkolábok, apródok, az agák emberei, a belső apródok számát és a felfüggesztetteket az országos adónak vetette alá. A hadparancsnokság, a kincstartóság, a lovassági parancsnokság, a főpohárnoki hivatal, az udavarmesteri hivatal, a postahivatalok, az istállómesteri hivatal és a szállásmesteri hivatal parasztjait mind az országos adónak vetette alá".

Mivel még nagyobb és még erősebb érdekeket érintett, sokkal nehezebb volt a bojárok legfelső rétegei státuszának szabályozása. Az osztrákok két bojári osztályt ismertek el: huszonnégy nagybojárt és a másodrangú kis bojárokat, szám szerint mintegy kétszázat, akiknek nevét lajstromba vették; ebben a formában a bojárság zárt lett, a privilégium megszerzése pedig szigorúan meg volt kötve és az állam ellenőrizte. Nem járt el másként Constantin Mavrocordat sem; az osztrák példát felhasználva arra törekedett, hogy szabályozza a bojárok helyzetét és kiváltságait. A bojárságot, akiknek az osztályát - akárcsak az osztrákok alatt - a család régisége és a vi-

selt tisztség kettős kritériuma alapján határolták körül, két lépcsőre osztották be: Havasalföldön a nagybojárok, a főrangúak, mentesek voltak az adó alól akkor is, ha már nem voltak tisztségben, ugyanugy leszármazottaik is a rokonság jogán; a "kisebb" bojárok a második kategóriába tartoztak és mazilnak nevezték őket, ezek kötelesek voltak adót fizetni, de a dézsmák egy részének fizetése alól mentesek voltak. Moldvában még 1734-ben rendezte újra a fejedelem ugyanezen kritériumok alapján a bojárok státusát: az első rangú bojárok - a főrangúaktól a kancellári titkárig - és leszármazottaik adómentesek voltak, míg a "kisebb bojárok csoportja, amelyik nem foglaltaik bele ebbe a privilégiumba", csupán részleges mentességet élvezett. A privilégiumokra törekvés megakadályozása érdekében (ami egy jogi hierarchia szerint felépített társadalomban természetes volt) a fejedelem azt sem felejtette el rendeletében megjegyezni, hogy "lévén köztük egyesek a legalsóbbak közül, akik nem a bojárok csoportjából keveredtek ide, ezeket felségem úgy ítélte, hogy eltávolítsa... az ilyeneket leválasztottam a kisbojárok sorából, áttettem őket más rendbe, s mostantól kezdve megtiltottam ennek ismétlődését; azaz az egyszerűek és az alsóbbrendűek közül senki se merészkedjék semmiképpen a kisbojárok csoportjához sorolni magát".

A bojároknak a nekik nyújtott vagy megerősített, szigorúan megszigorított mentességeket súlyos áron kellett megváltaniuk. Az első és legnagyobb ár a fő privilégiumról, arról a - teljes vagy részleges - fiskális immunitásról való lemondás volt, amely a birtok urának tett szolgálatért járt. Az osztrákok radikális megoldása, amelynek értelmében megszüntették az összes mentességet, nagyon vonzó volt a fejedelmi kincstár számára és Constantin Mavrocordat nem habozott ennek felhasználásával: "... kezdetben nem irgalmazott senkinek sem azok közül, akik a bojárok szolgálatában voltak, s mindenkit megadóztatott", közli a Ghica-krónika névtelen szerzője. De azért, hogy ne élezze a bojárság ellenséges magatartását, mert ellenszenvüket a reformpolitikával nem volt ajánlatos továbbingerelni, a fejedelem az osztrákoktól eltérően kénytelen volt engedményeket tenni: "később aztán adott viszont harminc-negyven embert minden nagybojárnak, és huszat vagy tizet a többieknek..."

Miután nem tudta az osztrákok radikális megoldását teljesen keresztülvinni, C. Mavrocordat részleges kompenzációt kínált a bojároknak a szolgálok elvonásával okozott kárért: reformjának egyik része, a mentesítettek intézménye arra volt hivatott, hogy mérsékelje egy olyan osztály ellenállását, amelyik ahhoz volt szokva, hogy gazdaságát kizárólag a függő parasztság ingyenes munkaerejére alapozza. C. Mavrocordat engedménye távolról sem elégítette ki a bojárság igényeit, és azon körülmények között, amelyek hamarosan a reform "elrontásához" vezettek, a bojárok vissza tudták szerezni a szolgálok tartásának jogát: a mentesség törvényes formáját kihasználva megtartották a mentesítetteket, másrészt a lakosság tömeges eltagadása révén számukat megnövelték. Mind-

két intézmény megmaradt egészen a Szervezeti Szabályzat [1831] korszakáig, amikor felszámolták a középkori román társadalomnak ezeket az elemeit.

Az osztrák uralom vége egyben végét jelentette annak az erőfeszítésnek is, amelynek során következetesen harcoltak a teljes és részleges bojári fiskális immunitás maradványainak felszámolásáért. A fanarióta uralkodók - s közülük is különösen egyesek - kísérlete a politika továbbfolytatására nem diadalmaskodhatott tartósan a bojárok ellenállása felett. A román országok XVIII. századi gazdasági-társadalmi viszonyai közepette a függő, az állam iránt kötelezettségekkel nem bíró parasztság ingyenes munkaerejének kizsákmányolása a földbirtokosok részére az optimális, ha nem éppen az egyetlen módja volt a föld hasznosításának. Természetes volt tehát, hogy a bojárok elszántan védték azt, amit osztályuk egyik lényeges privilégiumának ítélték.

Fél évszázad telt el az osztrák csapatok Olténiából történő kivonulásától és a tartományban megkísérelt abszolutista kormányzás lezárultától; két bojár-generáció váltotta egymást az ország vezetésében, és a kül- és belpolitikai események egymást követő sorozata kitorolte az emberek emlékezetéből a század első két évtizedének emlékét. A bojároknak volt idejük elfeledni a számukra kellemetlenségekkel teli olténiai Habsburg-uralom idejét, amikor a XVIII. század végén a kétfejű sas újból megjelent Havasalföld földjén. A történelmi események menetének furcsa iróniája hozta a havasalföldi bojárokat abba a helyzetbe, hogy megvádolják a fanarióták privilégiumokat megszorító uralmát éppen azoknál, akik az ország történetében elsőként szüntették meg a mentesség törvényes és törvényt kívüli formáit. Egy 1790-ben, a császári csapatok parancsnokához, Szász-Coburg herceghez írott memorandumban kap hangot a bojárságnak a fanarióták adózási ujitásai elleni reakciója. Vágyakozóan idézik vissza a teljes immunitás aranykorát, amikor "a régi fejedelmek valamilyen nagy szolgálat fejében, amit számukra és a haza számára a bojárok véghez vittek, egész falvakat adományoztak, rabokat, akiket vecin-nek és rumán-nak hívtak". A havaselvei bojárok emlékirata nem mulasztotta el, hogy dühödten beárulja "az utóbbi idők fejedelmeit, akik zsarnoki gondolattal meg akarták rontani a bojárok nemzetségét, megfosztották ettől a nagy privilégiumtól". Minthogy nem tudták teljesen felszámolni a privilégiumokat, a fejedelmek szolgálokat és mentesítetteket engedélyeztek a bojároknak: "s hogy valamelyest kedveskedjenek nekik, az egyenkénti ötszáz és az egyenkénti ezer vagy még több helyett, amivel sokan birtak, először kétszáz, háromszáz embert adtak adózó alattvalóból, s a többieknek hasonlóképpen még kevesebbet, hogy szolgáljanak a szőlőben, malomban, fahordásnál, élelmezésnél, hogy szolgálatukkal betöltsék a rabok helyét, akiket elvett tőlük és adózókat csinált belőlük". De a fanarióta fejedelem részéről a szolgák és mentesítettek engedélyezésével való "kedveskedést" a bojárok

joggal tekintették korábbi privilégiumaik jelentős megnyirbálásának; ezért hívták segítségül 1790-ben a havasalföldi bojárok a császári csapatok parancsnokának nagylelkűségét, arra kérve őt, hogy "ujítsa meg nekünk legrégibb privilégiumunkat, hogy egész falvakat kapjunk, mint ahogy kaptunk a régi fejedelmektől". A XVIII. század végén a közadók alól kivett falusi tömeg személyes függősége jelentette a bojárok számára az agrárviszonyok ideális formáját.

Az osztrákok érzékenyen megrövidítették a kolostorok privilégiumait Olténiában, s ezek közül egyeseket meg is szüntettek: a só-millyéket, a dézsma és juhászat koncesszióját, valamint a belső és a határvámok jövedelmét; ezen az úton haladt a fanariota fejedelmek reformtevékenysége is.

Miként az osztrákok alatt, a nagyborjárságot megfosztották attól a privilégiumtól, hogy kizárólag ő birjon jogot a kamarajövedelmek beszédésének bérlésére; most ezt kisneméseknek és kereskedőknek is megadták.

Az államnak az az erőfeszítése, hogy helyreállítsa pénzügyi kapcsolatait az egész adózó lakossággal, mindaddig nem járhatott sikerrel, ameddig a parasztság tömegeit nem sikerült kivonni a földbirtokos uraktól való személyi függőség alól. VI. Károlyval kezdődően a Habsburg abszolutizmus az új jövedelemforrások keresése közben - nagyobb hatású eszközök igénybevételével - szakított azzal a hagyományos politikával, hogy ne avatkozzék be a birtokosok és a függő parasztok kapcsolatába. Az új politika, amely Mária Terézia urbéri rendeleteinek sora után a századvégen a jobbágyság megszüntetésében tetőzött, az első között Olténiában jutott el a következetes megvalósításig, ahol egy sor urbéri rendelet Havasalföld történetében első ízben rögzítette a parasztnak a földbirtokossal szembeni kötelezettségeit. Azzal, hogy egyazon szolgáltatási kötelezettség alá vonta a személyi függőségben lévő parasztokat - rumán - és a szerződéseket, az osztrák urbéri rendszer felszámolta a személyi függőség (rumânie) leglényegesebb jegyét. Constantin Mavrocordat is ezen az úton haladt, amikor megszüntette a rumânie-t és az azzal egyértelmű vecinie-t, s minden parasztot a mezőgazdasági szolgáltatások egységes rendszerébe olvasztott össze. Ebben a tekintetben a fanariota uralkodó reformja meghaladta az osztrák intézkedéseket, s még formálisan is megszüntette a személyi függőséget. Az állam az általa teremtetett intézmények igénybevételével ettől kezdve magára vállalta az agrárviszonyok fejlődése feletti felügyelet jogait és kötelezettségeit.

Ennyi új feladatot az állam nem vállalhatott és nem is teljesíthetett megfelelő gépezet nélkül; új közigazgatási szervezetet kellett teremteni, hogy ez a közhatalom számára biztosítsa mindazokat az eszközöket, amelyek a társadalmi élet zónáiból a maga tevékenységi körébe bevonni szándé-

kolt területek ellenőrzésére szükségesek voltak. Az osztrákok Olténiában olyan közigazgatási szervezetet hoztak létre, amelyik strukturálisan különbözött attól, amit ott találtak. A megyei tisztviselők testülete a központi igazgatás igen szigorú irányítása és ellenőrző tevékenysége mellett arra volt hivatva, hogy a felső hatóságok rendelkezéseit hűségesen végrehajtsa; a hagyományos tisztségviselő, aki a hivatalból a maga számára teremtetett harácsolási eszközt, át kellett adja a helyét az abszolutista állam végrehajtó ügynökének, a tisztviselőnek. A korábbi tisztségviselők "kivülről", részben az adózóktól huzott jövedelmét felváltja az államtól járó fizetés.

Constantin Mavrocordat tulságosan is mélyen belelátott a helyi viszonyokba és az osztrák politikába ahhoz, hogy ne értse meg egy széleskörű közigazgatási reform szükségességét. A falvak életének rendszeres és állandó ellenőrzése, amit az állam ettől kezdve gyakorolni akart, azt igényelte, hogy az új kormányzati koncepció végrehajtásához és alkalmazásához megfelelő megyei tisztviselő testület álljon rendelkezésre. A megyei kapitányság [ispravnic] - hű megelője az osztrákok által beiktatott vornik-oknak - volt a legfőbb és legtartósabb terméke Constantin Mavrocordat közigazgatási reformjának. A fanariota uralkodó, akárcsak uralmuk utolsó szakaszában az osztrákok, két-két megyei (Moldvában kerületi) kapitányt rendszeresített, akik egyesítették a közigazgatási, bíraskodási és adószedési jogköröket. A földbirtokosok és a jobbágyparasztek közötti kapcsolat, amit az állam törvényes szabályozás keretei közé szorított, ugyancsak az ő közvetlen felügyeletük alatt állt.

Hogy az adminisztrációt tehermentesítsék az igazságszolgáltatási feladatok egy részétől, az osztrákok arra szorították rá a bojárokat, hogy vegyenek részt a bíraskodási tevékenységben, bizonyos, a vitás felek által kijelölt és a központi hatalomtól jóváhagyott bizottságok keretében. C. Mavrocordat néhány módosítással magáévá tette az osztrák kezdeményezést, s a bojárok számára kötelezővé tette a bíraskodásban való részvételt.

Constantin Mavrocordat megértette, hogy a közigazgatás csak akkor láthatja el az államhatalom legfőbb feladatát, a lakosság helyhez kötését, ha megszüntetik a régi közigazgatás alatt kifejlődött visszaéléseket. Az osztrákok által Olténiában meghonosított megoldás: a tisztviselők állami fizetése legalábbis elméletileg megoldást kínált a megromlott állapotok javítására. Az osztrák példát átvéve, Constantin Mavrocordat vezette be elsőnek Havasalföldön az államapparátus fizetésének új rendszerét. Az, hogy a fanariota uralkodó és egyes utódainak intézkedése nem hozta meg a várt eredményt s a tisztségviselőknek sikerült fizetésüket "külső bevétellel", "havalet"-tel, vagy vesztegetési pénzzel kiegészíteni, megmagyarázza, hogy lehetetlen volt a reformok következetes véghezvitele a török uralom és az ország belső társadalmi-politikai feltételei mellett.

A néptömegek feletti ellenőrzés helyreállítására irányuló széleskörű állami erőfeszítés nem hagyhatta figyelmen kívül a társadalmi élet legfontosabb szektorát, az igazságszolgáltatást. Az osztrákok új bírósági szervezetet hoztak létre Olténiában; szigorú hivatali hierarchia - amely arra volt hivatva, hogy az állami bíraskodás területét kiszélesítse és azt az új kormányzási koncepció eszközkévé tegye - fogta át az egész provinciát és a lakosság egészét az állami bíróságok hálózatában. Ugyanez volt a jelentősége C. Mavrocordat bírósági reformjának is. A kis ügyekben illetékes hagyományos falusi bíraskodás felett most megjelenik a megyei bíróságok hálózata - a megyei kapitány személyében, akinek az illetékessége szigorúan körülhatárolt. A diván [államtanács] lett - akárcsak a craiovai Adminisztráció az osztrákok alatt - a fellebbezési fórum azokban az ügyekben, amelyek a megyei bíróságok döntése után is nyitottak maradtak, s egyedi fóruma lett egy sor más ügynek (amelyek fejjesztéssel jártak, lopások, stb.).

Az osztrák uralom idején az igazságszolgáltatás modernizálásának egyik fő jegye a bíraskodás írásbeliségének kiszélesítése volt a szóbeli intézés rovására. C. Mavrocordat bírósági reformja átvette ezt az újítást és általánossá tette a bíraskodási tevékenység írásos nyilvántartását; a bírói lajstromokba, amit az osztrák minta nyomán időnként protokollnak neveztek, be kellett jegyezni az összes, a fejedelmi diván és a megyei tisztviselők által elbírált ügyet, valamint a hozott döntéseket.

Az állami bíraskodás nem érvényesülhetett kellően a konkurens földesuri és egyházi bíraskodás visszaszorítása nélkül. C. Mavrocordat mindkettővel szemben megmutatta, hogy éppen olyan jól ért az állam előjogának védelméhez és kiterjesztéséhez, mint a császári hatalom Olténiában.

Az olténiai osztrák reformok és a fanarioták havasalföldi és moldvai reformjai közötti párhuzam nem korlátozódik az itt felsorolt fő kérdésekre, hanem a társadalmi-politikai élet legváltozatosabb területeit fogta át. A követett politikai célok és az adott struktúra realitásainak azonosága magyarázza mindenekelőtt az osztrákok és a fanarioták által igénybevett kormányzati megoldások hasonlóságát. A köztük lévő különbségek nem a szándékokban és a koncepcióban, hanem a megvalósításban voltak.

Az általuk megteremtett formának megfelelően az osztrákok, akik jóval kevésbé függtek a bojároktól mint a fanarioták, sikerrel kapcsolták be az olténiai társadalmat a felvilágosult abszolutizmussá átalakuló abszolút monarchia kormányzati kereteibe. A XVIII. század végén az osztrákok által Olténiában bevezetett rendszer magán viseli a felvilágosult abszolutizmus kezdeti szakaszának jegyeit. Ez az abszolutizmus Olténia földjén egyik legkorábbi kísérleti területét találta meg.

Bár a fanarioták más civilizációs és politikai gondolkodási övezethez tartoztak mint az, amelyekkel Olténia a Habsburg uralom két évtizedének ideje alatt egyesült, mély fogékonyságot tanusítottak az összes osztrák politikai újítással szemben, éppen azért, mert ezek előnyösek voltak az általuk a román országokban bevezetett kormányzási program számára, már magának a rendszernek a megteremtésétől kezdve. A fanariota reformok - elsősorban Constantin Mavrocordat reformjai - közvetítésével az osztrákok Olténiában kialakított be rendezkedése jócskán meghosszabbította hatását Havasalföld és Moldva XVIII. századi történetében. A reformok korszakának kezdetén az osztrákok által Olténiában bevezetett kormányzási gyakorlat hatékony előmozdítója volt a fanariota uralkodók reformtevékenységének.

(Fordítás Șerban Papacostea:
Oltenia sub stăpînirea austriacă,
1718-1739. București 1971. c. mű-
ve 309-339. lapjairól).

A MAJORSÁGI GAZDÁLKODÁS HAVASALFÖLDÖN A XIX. SZAZAD ELSŐ FELÉBEN

A jobbágyoknak az a szabadsága, hogy tetszésük szerint használhatták a földet, amelyen laktak, és az a szokásuk, hogy amikor eredeti földjeik nem biztosítottak számukra kedvező életlehetőségeket, akkor idegen földeken szántottak, kaszáltak és legeltették állataikat, valamint a földbirtokosoknak a gazdálkodás iránti érdektelensége jelentették a Szervezeti Szabályzat bevezetéséig a feudális majorsági földek kialakításának és fejlődésének fő akadályát.

Ahhoz, hogy létre lehessen hozni, illetve ki lehessen terjeszteni a majorságot, először arra volt szükség, hogy korlátozzák a jobbágyok fent említett szabadságát, majd földmérés útján adjanak nekik földet és végül röghöz kössék abból a célból, hogy ily módon kényszerítsék őket a földbirtokos vagy a bérlő kezében levő földek megművelésére.

Mindezek 1831-ben a Szervezeti Szabályzat bevezetésével mentek végbe. Az új törvényhozás adta meg a jogi alapot az árugabona termelésére átváltó bojári majorsági földeknek a paraszti gazdálkodás kárára történő létrehozásához.

Azt kijelenteni azonban, hogy a majorságok csak azon az alapon jöttek létre, hogy a Szervezeti Szabályzat elvette a parasztoktól az általuk addig használt föld legnagyobb részét és azt a földbirtokosok rendelkezésére bocsátotta, olyan súlyos hiba elkövetését jelenteni, ami - azon következtetések értéke szempontjából, amelyeket a feudális majorsági földek, a mezőgazdaság és e korszak társadalmi viszonyainak fejlődéséről vonnánk le - kiszámíthatatlan következményekkel járna. A majorságok megjelenését és fejlődését nem az új törvények szövegében, hanem alkalmazásuk eredményében kell keresni.

Igaz, hogy a Szervezeti Szabályzat, mint ahogy kimutattuk, arra kötelezte a jobbágyokat, hogy a birtokkal szembeni kötelezettségeiket munkában, s méghozzá norma szerinti munkában teljesítsék, azaz a 12 nap robotot, az ekésnapot, a fafuvarozást és a szolgáltatásokat. Ugyanakkor meghagyta a földbirtokosoknak és a földbérlőknek azt a szabadságát, hogy a földbirtok jövedelmét, azaz a jobbágyi kötelezettségeket pénzben szedjék, és hogy ugynevezett szabad megegyezés alapján

bérbeadják földfeleslegüket a jobbágyoknak, akiknek oly nagy szükségük volt rá. Ilyen támogatás mellett a majorsági földek létrehozása és kiterjesztése attól függött, hogy a jobbágyok beleegyeztek-e vagy pedig megtagadták annak megművelését. A továbbiakban megvizsgáljuk a majorsági földbirtokok fejlődését 1831 és 1843 között a Szervezeti Szabályzat korszakának első két évtizedében...

Abból a célból, hogy a Szabályzatnak megfelelő robotot anélkül véssék be, hogy parasztfelkeléseket idézzenek elő, Kiselev tábornok a földbirtokos és a jobbágy közötti kölcsönös kötelezettségek elszámolásának azt a módját részecitette előnyben, amely az új törvények szigorú alkalmazása, azaz a parasztnak a földbirtok megművelésére való kényszerítése helyett inkább megegyezés útján történik. Amazt amiatt sem lehetett megtenni, mivel abban a korszakban a sík vidékek – amelyek a legtermékenyebbek és a gabonatermesztésre a legalkalmasabbak voltak – népessége gyér volt. Ott az emberekre nem azért volt szükség, hogy a majorsági földet megműveljék, amire akkor még a földbirtokosok sem gondolhattak, hanem mindenekelőtt azért, hogy a földet egyáltalában feltörjék és megműveljék. Következésképpen ott arra volt szükség, hogy a paraszt akkora, minél nagyobb földterületre menjen rá ekéjével és kaszájával, amekkorára akar és tud, ami pedig a földbirtokosokat illeti, beérték a termékekből szedett dézsmával.

Ilyen feltételek mellett a robotnapokat és az ekésnapot, amelyeket a bojári törvényhozók a majorsági földek megművelésének fő munkaerőforrásaiként irtak elő, továbbra is pénzben egyenlítették ki az egész ország területén, de főként a sík vidéken, amely a majorsági földek fejlesztésére a legalkalmasabb lett volna. Azokat a napokat, amelyeket helyenként a robot fejében ledolgoztak, és amelyeket rendszerint inkább más munkák elvégzésére használtak fel mint a majorság megművelésére, valamint azokat is, amelyeket az ekésnap fejében dolgoztak le, amelyekre a földbirtokosok és a bérlők a leggyakrabban hivatkoztak, pénzben számították és a robotpénzből vonták le. A földbirtokosok és a bérlők mohósága és visszaélései azonban oda vezettek, hogy a jobbágyok által ledolgozott napokat a törvényesnél általában sokkal alacsonyabb áron számították fel, vagy pedig elszámoláskor nem vették figyelembe őket, ami a parasztok részéről az elégedetlenség, tiltakozás és panaszkok kiapadhatatlan forrását képezte. Al. Ghica fejedelem későbbi kísérletei, amelyek arra próbálták kényszeríteni a jobbágyokat, hogy törvényszabta kötelezettségeiket munkában teljesítsék és megegyezéseket csak a földfeleslegekre kössenek, meghiúsult, mint ahogy azok a törekvései sem jártak sikerrel, hogy gátat vessen kegyetlen kizsákmányolásuknak, amikor ilyen feleslegeket bérbevettek.

[A Szabályzat végrehajtása során történt hivatalos felvételezések szerint a parasztság mindenütt ellenállt a földek felmérésének, s ezzel a majorsági földek végleges kialakí-

tásának, úgy, hogy a hatóságok, sőt maguk a földesurak is azt javasolták, hogy a parasztok továbbra is ott és annyit szántsanak-vessenek, ahol és amennyit akarnak, akár más földesur birtokán is, annak adott dézsma fejében. A megszabott robotot csak részben dolgozták le, többnyire pénzen váltották meg, annál inkább, mert a legtöbb parasztnak nem volt teljes ekefogata s ökreit a másokéval összefogva szántott. Így a majorságok fejlődése igen lassú volt, nagyrészüik amugy is szőlők-ből és gyümölcsösökből állt. Havasalföld 14 megyéjében az 1830-as évek végefelé 12.794 pogon (1 pogon = 5011,79 m²) szántóföld és 9773 pogon kaszáló volt a majorsági földek kiterjedése.1

A majorsági földbirtokok 1843 és 1848 között

Az 1843-as évvel kezdődően bizonyos változásról lehet beszélni, ami a feudális majorsági birtok fejlődésében, annak javára végbement. Az országot három egymás után következő esztendőben (1839, 1840, 1841) sújtó aszály nagy gabonahiányt váltott ki a piacon, ami azt eredményezte, hogy az árak érezhetően emelkedtek, s a kereskedők, élükön a földbérlőkkel, vad hajszát indítottak a jobbágyok gabonájáért, amit exportra szántak; ez arra kényszerítette a bojárokat, hogy nagyobb mértékben térjenek át a majorsági birtok megművelésére. Ilyen értelmű intézkedést hoztak 1841 tavaszán a független kolostorok földbirtokain, amikor az ott érvényben levő bérbeadási feltételek mellett, a jobbágyok számára azt a kötelezettséget vezették be, hogy a robotnapoknak és a szolganapoknak legalább felét az alföldön és a dombvidéken munkában törlesszék, és kétharmadát a hegyvidéken, a többi hivatalos áron, pénzben fizethetik. Hasonló kísérletet tett a mitropolia, amely saját birtokai bérbeadási feltételei mellett az 1842-1845-ös években arra kötelezte a jobbágyokat, hogy az ekésnapot csak munkában róhatják le, de megtiltotta, hogy a bérlők az igavonóval rendelkező paraszttól azt követeljék, hogy egyedül dolgozza le, és meghagyták szabadságukat, hogy gyalogrobottá (3 nap) vagy pénzzé (egy gyalogrobotnap ára 70 para) váltsák át. Azonban mindkét kísérlet a parasztság ellenállásába ütközött.

A majorsági gazdálkodás hivatalos ösztönzői az egész országban az országgyűlés bojárjai voltak és képviselőjük, Gh. Bibescu fejedelem. Ő kötelezte a függő parasztságot 1843 áprilisában, hogy a robotnapoknak legalább felét munkában törlessze, a földbirtokosoknak és a bérlőknek azonban továbbra is megengedte, hogy pénzre válthassák azt.

Slam Rîmnio megyében a földbirtokosoknak és a bérlőknek egyre gyakrabban sikerült kikényszeríteniök, a jobbágyok minden ellenállásával szemben, hogy a földbirtokokat felmérjék, s földeket tartva vissza maguknak, terhes egyezsé-

gek révén arra kötelezzék őket, hogy megműveljék azokat. Például Gradiştea megye kolostori földjeinek bérleti feltételeivel szemben, hogy kukoricapáláskor a robotnapokat norma szerint dolgozzák le. A jobbágyok ellenállását mind gyakrabban az Országbírói Hivatal törte le. Így a majorsági szántó területe 1848-ban helyenként meghaladta azokat, amelyeket a jobbágyok maguknak műveltek meg.

Brăila megyében éppen ellenkezőleg történt, azokhoz az óriási földterületekhez viszonyítva, amelyeket a parasztok a maguk számára műveltek meg, a majorsági birtok elenyésző volt: 1848-ban csak 5 pogon földet (szántót és kaszálót együtt) művelt meg a földbirtokos és a bérlő számára, a középparaszt 3 pogont és a szegényparaszt (a nincstelen) 2 pogont. A majorsági birtokon végzett munkát továbbra is a robotpénzből vonták le. Kb. 1843-tól a Brăila-i uradalomban is megművelték a majorsági földeket, éspedig minden jobbágy egy-egy pogont az ekésnap fejében és azzal a kötelezettséggel, hogy a cséplést a robotnapok ternére végzik.

Bazău megyében, közelebbről az alföldi vidéken, a majorsági földeket a földfelesleg használata fejében műveltek meg olyan általános gyakorlatként, amelyet a földbirtokosok és a bérlők harcoltak ki, a robotnapok fejében végzett munkát helyenként gazdaságon kívüli kényszerrel végeztették. A jobbágyok robotja továbbra is a fosztogatás eszköze maradt a bérlők számára, akik a robotpénzzel való elszámoláskor nem tartották azt becsületesen számon. Ilyen körülmények között a parasztok allandóan szembeszegültek azzal, hogy a földbérlőknek dolgozzanak, de ezek a terhes egyezségek révén egyre több robotot csikartak ki tőlük. Olyan eset is előfordult, hogy amikor a parasztok megtagadták a robotot, a bérlő saját ekéivel végeztette a szántást. A forrongás odáig vezetett, hogy a megye parasztjai nem aratták le a majorsági vetéseket, hagyták, hogy nagy mennyiségben tönkremenjenek.

Prahova megyében a jobbágyok ellenszegülése továbbra is akadályozta a majorsági földek megművelésére irányuló szórványos kísérleteket. A majorság általában inkább kaszálókra, gyümölcsösökre és szőlőkre szorítkozott, mint szántókra. Ahhoz, hogy a majorsági földet felszánthassák, a földbirtokosok és a bérlők itt is a közigazgatás segítségéhez folyamodtak.

Ialomița megyében 1843 után sem tértek át a majorsági gazdálkodásra. Azok a földbirtokosok és bérlők, akik maguknak akartak szántani, egyezéseket kötöttek a jobbágyokkal, azok száma és a rendelkezésükre álló eszközök szerint, az elvégzett munkát a robotpénznek megfelelően számolták el. Ilyen feltételek mellett könnyen megmagyarázható, hogy a dokumentumok miért említik oly ritkán ebben a megyében a majorsági birtokot a Szervezeti Szabályzat időszakának második évtizedében is.

A majorsági földbirtokok területe Ilfov megyében is összehasonlíthatatlanul kisebb maradt, mint azoké, amelyeket a parasztnak maguknak műveltek, főleg földfelesleg formájában. A majorsági földet 1843 után is az ekésnap fejében szántották fel, de ez is kiváltotta a jobbágyság állandó ellenállását. A forradalom itt is mindenféle munkát beszüntetett rajta.

Azokat az intézkedéseket, amelyeket azért hoztak, hogy a robotnapokat munkában adják, Dimbovița megyében is meggyújtotta a jobbágyok ellenállása, akik kötelezettségeiket továbbra is pénzben teljesítették. Ilyen körülmények között a majorsági földeket, amelyek helyenként nagy területeket öleltek fel, csak szórványosan művelték meg, többnyire kukoricát termesztettek rajtuk. A dokumentumok olyan esetet is említene, amikor a (kukoricával bevetett) majorsági földet bér munkával művelték meg. A forradalom ebben a megyében is úgy vált érezhetővé, hogy a jobbágyok beszüntették a majorsági birtokok megművelését.

A Vlașca megyei jobbágyok még elkéseredettebb ellenállást fejtettek ki a robotkötelezettség munkában való teljesítésével szemben. Például Grosul, Măgura és Gurueni földbirtokok jobbágjai az ispán előtt kiabálták, hogy a robotot sohasem fogják ledolgozni, s azzal fenyegetőztek, hogy felgyújtják azok házait, akik szántani merészelnek a földbérlnöknek. A dokumentumok mind sűrűbben tesznek említést a majorsági földek megműveléséről, de ezek többsége inkább a jobbágyok ellenállásáról valló bizonyíték. A majorsági földbirtokon egyre inkább igénybe veszik a jobbágyi munkaerőt, és a közigazgatás arra törekszik, hogy a robotot munkában kényszerítse ki. Az egyik földbirtokon még azt is eléri, hogy a parasztnak minden kötelezettségüket munkában teljesítsék, azaz, családonként két-két pogont (egyet buzából, egyet kukoricából) műveljenek meg a földbirtokosnak. A forradalom itt is arra készítette a jobbágyokat, hogy a majorság kukoricáit sok helyen ne kapálják meg, a gabonát ne arassák le, a szénát ne gyűjtsék össze.

Teleorman megyében a dokumentumok továbbra is ritkán említik a majorsági földbirtokot. Ebben az időben nagy méretekben jelenik meg Zimnicea földbirtokon, az ottani mezőváros jobbágjainak minden szembeszegülése ellenére. A majorsági földbirtok megművelésének láza, amit az exportgabona iránti fokozódó kereslet váltott ki, egyre inkább hatalmába keríti a földbirtokosokat. Még az az eset is előfordul, hogy a földbirtokos tultesz a földbérlnön, és buza, árpa és kukoricaföldeit bér munkával műveltetni meg. A forradalom itt is félbeszakította a jobbágyoknak a majorsági birtokon végzett munkáját.

Muscel megyében 1844-ben minden jobbágy pénzben teljesítette robotkötelezettségét, de késedelemmel; egyesek azért, mert szegények voltak, mások mert ellenálltak, ily módon mindannyian eladósodtak. Ez azt jelenti, hogy a földbirtok-

kosok munkára való felhívása nem járt a várt eredménnyel. Így a majorsági birtok csak szórványosan és kis méretekben jelenhetett meg.

A dokumentumok ebben az időszakban egyáltalán nem említik a majorsági birtokot Argeş megyében. Az biztos, hogy azok a birtokok, amelyeken nem laktak jobbágyok, nem alakultak át majorsággá, hanem különféle egyezségeik révén máshonnan származó parasztoknak adták bérbe őket.

Olt megyében a jobbágyi kötelezettségeknek 1843 után is pénzben tettek eleget, és a majorsági birtokot a dokumentumok ritkán említik. 1847-ben a földbérlők azt követelték a jobbágyoktól, hogy a földet az ekésnap fejében szántsák fel, s mindegyikük egy-egy napot szántson, függetlenül attól, hogy van-e ekéje és igavonója, vagy nincs.

Romanaţi megyében egyes földbirtokosok ebben az időszakban nem adták többé bérbe birtokaikat, és kezdték maguk művelni azokat. Tipikusnak mondható a Rusăneşti de Jos-i földbirtok esete, amelynek tulajdonosa 1843-tól kezdve maga hasznosította azt a jobbágyok segítségével, összes kötelezettségeik fejében. Egy másik, az Izlaz-i birtokon fekvő majorságot továbbra is a bérelő művelte meg saját ekéivel. A forradalom minden, a majorságon végzett munkának véget vetett.

A földbirtokosok Dolj megyében is kezdték mindinkább egyedül, bérlők nélkül hasznosítani földjeiket. A majorsági birtok fejlődése következtetésképpen élénkebb ütemű lett. 1844 őszén és a következő év tavaszán egyes földbirtokosok nagyobb területeket vetettek be buzával mint addig, de az 1845 nyarán bekövetkezett aszály megsemmisítette a termést. A majorsági földet továbbra is az ekésnap fejében szántották fel, amelynek teljesítését az Országbirói Hivatal (1845. június 11-én) a parasztokra nézve hátrányosan szabályozta. Így annak a jobbágnak, akinek nem volt igavonója, az ekésnap fejében 3 nyalogrobotot kellett teljesíteni. Annak a középparasztnak, akinek nem volt annyi ökre, hogy egyedül állítson ki egy ekét, 3 napig kellett szántania annyi ökörrrel, ahánnyal rendelkezett. Viszont jogában állt más jobbággal társulni, hogy kiegészíthesse ekéjét, s azzal teljesítse a szántónapot (ahogy akkor szoktak eljárni, amikor maguknak szántottak). Ebben az esetben két jobbágnak, akik egy 6 vagy 8 ökrös ekét állítottak ki, két napot kellett egy már feltört földön szántani ahhoz, hogy mindkettőjüknek ledolgozottnak tekintsék az ekésnapot. Az 1846-os nyugat-európai gabonaválság, ami megnövelte a román gabona keresletét, hozzájárult ahhoz, hogy megnőtt a földbirtokosok érdeklődése a majorság megművelése iránt.

A forradalom alatt a parasztok beszüntették az aratást a majorsági földeken. Gorj megyében, ahol a legtöbb földbirtok "részes szabadparasztok által birtokolt néhány földdarabkánál" nem volt egyéb, a nagyobb kiterjedésűek száma

pedig csekély volt, az utóbbiakon a földbirtokosok és a bérlők majorságainak területe 1848-ban fejenként 60 és 300 pagon között mozgott.

Mehedintői megyében, 1843 után a majorsági földek megművelésének fő forrása továbbra is az ekésnap maradt, s nem a robotnapok. 1848-ban Cimpului járásban a földbirtokosok buzából és rozsból összességében négy és félszer kisebb termést takarítottak be, mint a parasztlak a saját szántóikon, kukoricából pedig hatszor kevesebbet. Ez azt jelenti, hogy a vizsgált időszak utolsó évében a majorsági földek termelése a megye földművelésre leginkább alkalmas vidéke össztermelésének kevesebb, mint egynegyedét érte el.

A fentebb ismertetett tényekből egyrészt a feudális majorsági földek, másrészt pedig a mezőgazdaság fejlődésével kapcsolatban a Szervezeti Szabályzat időszakának első két évtizedében a következő megállapításokra lehet jutni.

A majorsági földek fejlődésében az 1843-as évvel két, egymástól eltérő szakaszt különböztethetünk meg. Az első szakasz a majorság igen kismérvű fejlődésével jellemezhető. Az okok sokrétűek. Közülük az az ellenállás a legfontosabb, amelyet a robotosparasztlak a majorság megművelésével szemben kifejtettek. A robottal szembeni ellenállásuknak kedvezett az a mód, amellyel kötelezettségeiket, amelyekkel a birtoknak tartoztak, lerótták. Ezeket továbbra is pénzben váltották meg, még nagyobb mértékben és sokkal magasabb áron, mint a Szabályzat bevezetése előtt. A robot ára olyan mértékben növekedett, ahogy a földé is, emelkedésüket az exportgabona iránti igény és a gabonaárak emelkedése határozta meg. Amikor a parasztlak helyenként robotkötelezettségüket munkában rótták le, nem okvetlenül a majorságban dolgoztak, hanem leggyakrabban különböző más munkát végeztek a birtokon. Ilyen feltételek mellett a robotosparasztlaknak sikerült következetesen elszegülni annak, hogy a bojárí földet megműveljék, s amikor esetenként arra kényszerítették őket, hogy a majorsági földön dolgozzanak, azt megegyezés alapján végezték, és levonták a robotpénzből. A folyamat az egész országban és a vizsgált időszak egészében általános. A parasztlak ellenállását az szította, hogy a ledolgozott napokat nem tartották korrekten számon, valamint az a törekvésük, hogy munkájukat piaci áron fizessék, tehát bérmunkának tekintsék. Ez az ellenállás szakaszos jelleget adott a majorság megművelésének, ha elkezdtek, nem végezték állandóan, hanem megszakításokkal, ami oda vezetett, hogy helyenként teljesen megszűnt. Olyan esetek is előfordulnak, igaz nagyon ritkán, hogy a majorsági földön bérmunkát is alkalmaztak, amire idegen parasztlakat vettek igénybe, vagy a földbérlő saját felszerelésével művelte meg.

Másrészt sem a helyi hatóságok, de még a központi vezetés egyes bojárjai sem gondoltak a Szervezeti Szabályzat korszakának első két évtizedében, a robotosparasztlak ellenállása miatt, a majorsági földek megművelésének lehetőségére,

mint ahogy később a kormányzat sem gondolt a parasztok azon szabadságának korlátozására, hogy földfeleslegként minél több földet használjanak. De a földbirtokosok sem fordítottak különös figyelmet a majorság megművelésére, a földbérlők pedig még kevésbé. A földbirtok jövedelme, amire a robotos-parasztoktól szedett terménytized, a robotnapok pénzbeni megváltása, az ekésnap, a fafuvarozás és a szolgáltatások formájában tett szert, biztosabb volt a bérlő számára, aki általában nagyon rövid időt töltött a birtokon (1-3 évig bérelte a földet), semhogy ennek a jövedelemnek jó részét kockára tegye azzal, hogy olyan emberek primitív felszerelésével és immel-ámmal végzett munkájával műveltesse meg a maga számára, akik tele vannak gyűlölettel iránta és minduntalan szembeszegülnek vele. Az a pénzjövedelem is, amihez úgy jutott, hogy földfelesleg formájában földet adott bérbe a robotosparasztoknak, sokkal biztosabb volt, mint az, amire a majorsági föld megművelésével ilyen problematikus feltételek között szert tehetett. Ezért a földbérlőnek az a törekvése, hogy leválassa a birtokról azt a földet, amit a parasztok törvény szerint meghagytak neki, nem azt a célt szolgálta, hogy megművelje, hanem hogy nyereszkejjék vele, földfelesleg formájában minél nagyobb áron bérbeadva a birtokon élő robotosparasztoknak, vagy még ennél is magasabb áron és dézsma mellett idegen parasztoknak. Emiatt a majorsági föld a Szervezeti Szabályzat időszakának első évtizedében méreteit tekintve korlátozott, előfordulását tekintve pedig szórványos volt. A majorsági földet továbbra is majdnem teljesen az ekésnap fejében művelték meg. Általában nem kizárólag gabonatermesztésre szánták, hanem főleg a hegyvidéken és a hegyek lábainál, kaszálókát és gyümölcsfaligeteket, valamint szőlőket is magában foglalt. Egyes, a Duna mentén elterülő földbirtokok, amelyek a legnagyobbak és legtermékenyebbek közé tartoztak, fő jövedelemforrását a szőlők jelentették.

1838-ban a majorsági szántóföldek és kaszálók területe, Ialomița, Gorj, Vâlcea és Mehedinți megyéken kívül, az egész országban mindössze 21.023 pagon volt, más szóval az abban az évben felszántott és lekaszált egész terület alig 1,03 %-át tette ki. A viszonylag nagy területű majorsági szántóföldeket nem a mezőségen, hanem az ország északi részén találjuk, ahol a felszántható föld kevesebb, a lakosság viszont sűrűbb volt, s ahol a Szabályzat által kirótt robotot szigorubban meg lehetett követelni. Ott a földbirtokosok és a bérlők elvették a robotosparasztok irtványföldjeit, hogy kialakítsák majorságukat. Ezt leszámítva az ország majdnem minden megművelhető területét, olyan mértékben, ahogy szükséges és lehetséges volt, a robotosparasztok, és bizonyos arányban a szabadparasztok is, a maguk számára használták.

A földbirtok jövedelmei ebben a korszakban továbbra is a robotból és a dézsmából származtak, tehát a robotosparasztok munkájából, pénzből és terményeiből, amit helyben szedtek. Más szóval a feudális járadék kisebb-nagyobb mérték-

ben továbbra is magára öltötte a prekapitalista termelési mód mindhárom járadékformáját: azaz a munka és pénzjáradékát, valamint a terményjáradékát. A jobbágyok robottal szembeni ellenállása a munkajáradékot alacsony szinten tartotta, s a kötelezettségek pénzbeni teljesítése oda vezetett, hogy a pénzjáradék elemei a vizsgált korszak feudális járadékai között továbbra is uralkodó szerepet töltöttek be a munkajáradék elemeihez viszonyítva. Hogy a robotkötelezettséget az egész országban pénzzé váltották át, annak a ténynek szemléletes megnyilvánulása, hogy a feudalizmus felbomlása előrehaladott szakaszban van és fontos lépést tett a kapitalista viszonyok felé való átmenet útján. De a földbirtokok fő jövedelme továbbra is a dézsma, tehát a járadék uralkodó formája ebben az időszakban is a termény- vagy természetbeni járadék marad. Azok a termékek, amelyeket a földbirtokosok és a bérlők a piacra dobtak, elsősorban a robotosparasztnak dézsmájából származtak, és csak azután, jelentéktelen arányban a majorsági föld terméséből, és csak abban a mértékben, ahogy azt megművelték.

A majorsági gazdálkodás fejlődésének második szakasza azzal jellemezhető, hogy mind gyakrabban és egyre nagyobb területeken jelenik meg, ami az 1843-as adminisztratív intézkedéseknek köszönhető, amelyeket azért hoztak, hogy meggátolják a robot pénzben való megváltását, arra kényszerítve a robotosparasztokat, hogy robotnapjaiknak legalább a felét munkában töltsék. Ez az az időszak, amikor a nyugati piac egyre nagyobb mennyiségeket igényelt a román gabonából, és ennek következményeként a földbirtokosok kezdték a földbérleket mellőzve, maguk hasznosítani birtokaikat. A közigazgatás beavatkozása ez alkalommal is az ország északi részén hozott jobban érzékelhető eredményeket, ahol a földbirtokok kicsinyek, a jobbágyok száma pedig nagy volt. De itt is, a majorsági föld ezentul is inkább kaszálókat, gyümölcsösöket és szőlőket foglalt magában, mint szántóföldeket.

A mezőségen, ahol a föld bőségesen rendelkezésre állt, de ahol nem volt elegendő robotosparaszt, hogy megművelje, a majorsági földek művelési módja 1843 után is általában az ekésnap maradt, amit levontak a robotpénzből, és csak helyenként a robotnap. Következésképpen a majorsági gazdálkodás fejlődése a mezőségen és a Duna mentén nem haladt olyan mértékben előre, ahogy azt a földbirtokosok várták. A robotosparasztnak továbbra is általában pénzben váltották meg kötelezettségeiket és csak vonakodva dolgoztak a majorságon. Így módon a Szervezeti Szabályzat alkalmazásának időszakában nem sikerült a feudális majorsági földet oly mértékben fejleszteni, ahogy kidolgozói számították, az 1848-as forradalom pedig megmutatta a földbirtokosoknak, hogy a földbirtokok művelése mennyire kezdetleges volt, és a gazdálkodásnak az árutermelésre való olyan átállítása, amely a jobbágyi munkaerővel történt, mennyire gyenge lábakon nyugodott.

(Fordítás Ilie Corfus: Agricultura Tarii Românești c. műve 145-166. lapjairól. București, 1969.)

Jegyzetek

- [11] Ebben és a következő fejezetben történő utalások a központi történelmi levéltár fondjaiban találhatóak: az Országbirói Hivatal (kb. a belügyminisztériumnak felel meg) és a Belügyminisztérium anyagában.
- [12] Országbirói Hivatal, 2 751/1832 iratcsomó, 3-13. oldal.
- [13] Ibidem, 1 889/1832, II., 315.o.; III., 1 346 - 1 473. o. iratcsomók.
- [14] Ibidem, iratcsomók száma: 1 717/1831, II, 1 062. o.; 2 751/1832, I, 556. o.; 6 080/1835, 968.o. Belügyminisztérium, Közigazgatási, 34/1841, 22.o. 1832-ben a buza chilája ebben a megyében 300 oca (oka) volt. (Országbirói Hivatal, 2 768/1832, I. 83.o.)
- [15] Ion Donat és G. Retegan: Havasalföld gazdasági és társadalmi helyzete 1838-ban (kézirat).
- [16] Országbirói Hivatal, 1 233/1843, I. iratcsomó, 609-615.o.
- [17] Ibidem, 1 375/1843, II. iratcsomó, 277-293. o.
- [18] Országbirói Hivatal, iratcsomók száma: 1 899/1832, II, 284. o., 285. o., 356-358.o.; 1 926/1833, 1 001. o.; 3 367/1838, 1-3. o.; 1 276/1843, 1-6. o.
- [19] Ibidem, iratcsomók száma: 6 080/1835, I, 850. o.; II, 1 094 - 1 097. o., 1 099. o.; 3 143/1838, I, 174-176. o.
- [10] Ibidem, iratcsomók száma: 1 019/1841, 1., 25-31. o.; 1 233/1843, I, 390-398. o.
- [11] A szántóföld pogonját 10 lei 20 parával, vagy 12 lej fel fizették, a fafuvarozó napot vagy az ekésnapot helyi szokás szerint.
- [12] Országbirói Hivatal, 1 375/1843, II iratcsomó, 355-359. o.
- [13] Ibidem, iratcsomók száma: 1 889/1832, III, 1 322-1 329. o.; 6 080/1835, II, 1 836. o.; 668/1840, 5. o.; 1 847/1841, 1. o.; 865/1842, 605-607. o.; 1 233/1843, 151. o.; 1 375/1843, II, 262-274. o.
- [14] Ibidem, 1 717/1831, I. iratcsomó, 869. o.
- [15] Például 20-25 leit pogonjáért (ibidem, 1 889/1832, I. iratcsomó, 237, 264.o.)

- [16] Országbirói Hivatal, iratcsomók száma: 6 256/1835, 90-122. o.; 4 262/1836, III, 1832. o.; 3 572/1837, II, 820. o.; 1 254/1843, 6-14, 31-32, 72, 82-84, 87, 94, 112-113. o.
- [17] Ibidem, 1 889/1832, II. iratcsomó, 274., 276. o.
- [18] Ibidem, iratcsomók száma: 1 717/1831, II, 804. o.; 2 751/1832, I, 57, 67. o.; 3 572/1837, I, 2., 247-248.o.
- [19] Ibidem, 1 305/1843. iratcsomó, 9., 16., 26., 29-30. o.
- [20] Ibidem, 1 375/1843, II. iratcsomó, 225-250. p.
- [21] Ibidem, 1 233/1843, II. iratcsomó, 1109-1111 o.
- [22] Ibidem, 1 889/1832, III. iratcsomó, 1 304 - 1 308. o.
- [23] Ibidem, 6 256/1835, 162, 205-207. o.; 847/1841, 345-346. o.
- [24] Ibidem, 1 375/1843, II. iratcsomó, 9. o. Belügyminisztérium, Közigazgatási, 34/1844. iratcsomó, 15. o. .
- [25] Ibidem, 394/1831. iratcsomó, 97. o.
- [26] Ibidem, iratcsomók száma: 1 889/1832, II, 241-245., 302-305. o.; III, 1 444 - 1450. o.
- [27] Ibidem, 2 148/1835. iratcsomó, 311. o.
- [28] Ibidem, 1 951/1838, II. iratcsomó, 756. o.
- [29] Ibidem, Kékek, 622/1840. iratcsomó, 18., 33. o.
- [30] Országbirói Hivatal, iratcsomók száma: 1 717/1831, I, 297. o.; 1 889/1832, II, 16. o.; 6 080/1835, 2. o., 740. o.; 4 262/1836, II, 1 031. o.; III, 1 629. o.; 3 572/1837, I, 98-99. o.; II, 1 091 - 1 092. o.; 1 951/1838, III, 99. o.; 865/1842, 367., 475. o.
- [31] Például Grindu Făgăraşului-ban, ahol egy 10 770 pogon kiterjedésű földbirtok volt, a birtokos csak 300 pogont tartott meg saját kezelésben. (Ibidem, iratcsomók száma: 2 065/1837, I, 858. o.; 3 572/1837, I, 622-624.o.)
- [32] Országbirói Hivatal, 913/1841. iratcsomó, 7. o.
- [33] Ibidem, iratcsomók száma: 6 080/1835, I, 9. o.; II, 1 536. o.; 865/1842, 227. o.; 941/1842, 9-10. o.; 1 233/1843, 127. o.; 1 314/1843, 4-5. o.
- [34] Ibidem, iratcsomók száma: 6 080/1835, I, 319. o.; II, 1 166. o.; Kékek, 1 620/1840. iratcsomó, 68., 88. o.

- [35] Például Ciocanesti-ben a robotosparasztk (1835-ben) csak babvetésből fejenként 4-5 pogonnal rendelkeztek, a buza és kukorica vetéseken kívül. (ibidem, 6 180/1935. iratcsomó, 9. o.)
- [36] Mint például Ulmu és Ulmeni birtokokon, ahol a dézsma (1835-ben) 100 chila terményt tett ki. (ibidem, 2 980/1836, I. iratcsomó, 201. o.)
- [37] Országbirói Hivatal, iratcsomók száma: 3 222/ 1838, 15-16. o.; 1 233/1843, I, 332. o.; Kékek, 1 620/1840, 4., 93. o.
- [38] Az átvizsgált dokumentumok 1838-ig csupán 8 földbirtokon tesznek majorságról említést, amelyek közül az 3 birtokon kaszálókból állt. (ibidem, iratcsomók száma: 1 717/1831, II, 948. o.; 6 080/1835, I, 10. o.; II, 1 166. o.; 4 262/1836, III, 1 462. o.; 2 081/1837, 7.o.; 3 172/1838, 22., 24-25. o.; Kékek, iratcsomók száma: 2 238/1839, 17. o.; 1 620/1840, 4., 93. o.)
- [39] Országbirói Hivatal, iratcsomók száma: 910/1841, 100-101., 144-145. o.; 1 233/1843, 125-126., 364-366. o.
- [40] Ibidem, iratcsomók száma: 941/1842, 4-5., 10., 29-30., 40-44., 50-52., 56-59., 64. o.; 1 233/1843, 98. o.; 1 262/1843, 2., 5-10., 41-46. o.; 1 266/1843, 2-3., 7-8., 14-19., 27. o.; 1 334/1843, 1-2. o.
- [41] Például Znagov járásban, az akkoriban létező 83 falu közül 72-ben pénzben váltották meg a kötelezettségeket, Sabarul járásban 61-ből 56-ban, Ciocănești járásban 36-ből 34-ben.
- [42] Országbirói Hivatal, 1 375/1843, II. iratcsomó, 754-804. o.
- [43] Ibidem, 1 889/1832, II. iratcsomó, 309. o.
- [44] Ibidem, 310-311. o.
- [45] 1838-ig a dokumentumok 10 birtokon jelzik. (ibidem, iratcsomók száma: 1 717/1831, I, 444. o.; II, 927. o.; 1 926/1833, 1 281. o.; 6 080/1835, I, 582. o.; II, 1 253., 1 362 - 1 363. o.; 2 162/1839, 697. o.; Kékek, 3 308/1839, 35. o.; 1 604/1840, 5. o.
- [46] Országbirói Hivatal, iratcsomók száma: 865/1842, 324. o.; 939/1842, 2. o.; 1 375/1843, II, 580-596. o.; Kékek, 3 317/1839, 255. o.; 1 618/1840, 1. o.
- [47] Például Adinca földbirtokon a földbérlő (1841-ben) csak 15 lei 5 parát fizetett egy pogon gabona megműveléséért, beleértve a betakarítást is. (ibidem, 887/1841. iratcsomó, 206., 220. o.)

- [48] Országbirói Hivatal, 1 889/1832, II. iratcsomó, 267-268. o.
- [49a] Ibidem, 227. o.
- [50] Ibidem, iratcsomók száma: 1 926/1833, 880. o.; 4 364/1836, 14-15. o.; 847/1841, 88-89., 142. o.; 1 017/1841, 5-6. o.; 1 280/1841, 67. o.; 1 000/1842, 12-14. o.; 1 233/1843, I, 492. o.; 1 296/1843, 13. o.; 1 306/1843, 6. o.
- [51] Ibidem, iratcsomók száma: 498/1840, 108. o.; 847/1841, 142., 197. o.; 1 280/1841, 87. o.; 1 233/1843, I, 496, 655. o.; 1 292/1843, 1-18. o.; 1 306/1843, 6. o.
- [52] Ibidem, 3 572/1837, II, iratcsomó, 867-868. o.; 598/1840, 5. o.; 907/1842, 80-85. o.
- [53] Ibidem, 4 572/1837, II. iratcsomó, 1 096. o.
- [54] Ibidem, 996/1842. iratcsomó, 11., 15. o.
- [55] 1838-ig (bezárólag) ezt 13 földbirtokon jelzik. (ibidem, iratcsomók száma: 2 751/1832, I, 708. o.; 2 148/1835, 596. o.; 6 080/1835, I, 561., 818. o.; II, 1 815. o.; 4 262/1836, I, 563-564. o.; III, 799. o.; 3 572/1837, II, 873. o.)
- [56] Országbirói Hivatal, iratcsomók száma: 2 161/1839, 742. o.; 847/1841, 197., 292. o.; 1 280/1841, 361. o.; 1 000/1842, 1., 7-10., 18., 92-93. o.; 1 233/1843, I, 171., 567-578., 638-640. o.; 1 296/1843, 13. o.; 1 375/1843, II, 66-68. o.
- [57] Helyenként ez óriási összegekre rugott; például Turbataban, az állami birtokon: az élenjáró paraszt 290 lei-jel, a középparaszt 170 lei-jel, a gyalogos paraszt 100 lei-jel váltotta meg. (ibidem, 1 233/1843. iratcsomó, I, 573. o.)
- [58] Országbirói Hivatal, iratcsomók száma: 1 233/1843, I, 53., 573., 583., 635., 653., 686. o.; II, 890., 893. o. Belügyminisztérium, Közigazgatási, 68/1845. iratcsomó, 22. o.
- [59] Ibidem, 1 889/1832, iratcsomó, 299-300. o.
- [60] Ibidem, 2 751/1832, I. iratcsomó, 523-524. o.
- [61] Ibidem, Kékek, iratcsomók száma: 647/1840, 18-19. o.; 1 595/1840, 19. o.
- [62] Országbirói Hivatal, 2 305/1839. iratcsomó, 9. o.

- [63] Ibidem, iratcsomók száma: 596/1840, 6-9. o.; 647/1840, 3. o.; 865/1842, 99. o.; 1 233/1843, II, 1 102. o.; Kékek, 1 595/1840. iratcsomó, 7., 19. o.
- [64] Ibidem, 1 074/1841. iratcsomó, 13. o.
- [65] Ibidem, 2 161/1839. iratcsomó, 595-596. o.
- [66] Ibidem, 1 428/1843. iratcsomó, 2-3., 7. o. Belügyminisztérium, Községi Ügyosztály, 30/1841. iratcsomó, 95. o.
- [67] Ibidem, iratcsomók száma: 3 205/1838, 1. o.
- [68] 2 162/1839, 585-593.; 595-596. o.; 865/1842, 349-350. o.; 1 346/1843, 68-74. o.
- [68] Ibidem, 1 595/1840. iratcsomó, 6., 13. o.
- [69] Ibidem, iratcsomók száma: 647/1840, 3. o.; 847/1841, 94., 211. o.; Kékek, 1 623/1840, 1. o.; 1 233/1843, 13. o.
- [70] Ibidem, 922/1842. iratcsomó, 12. o.
- [71] Ibidem, 1 375/1843, II, iratcsomó, 596-609. o.
- [72] Ibidem, 1 889/1832, II. iratcsomó, 322-323. o.
- [73] Ibidem, 1 889/1832, III. iratcsomó, 1 375 - 1 382. o.
- [74] Ibidem, iratcsomók száma: 1 717/1831, II, 1 322 - 1 323. o.; 1 889/1832, II, 161. o.
- [75] Ibidem, 869/1841. iratcsomó, 16. o. (Riurilor járás alkormányzatának 1841. február 13-i jelentése.)
- [76] Ibidem, iratcsomók száma: 1 889/1832, II, 227. o.; III, 1 443. o.
- [77] Ibidem, 998/1842. iratcsomó, 210., 213. o.
- [78] Ibidem, 2 571/1832, I. iratcsomó, 611. o.
- [79] Ibidem, iratcsomók száma: 1 717/1831, I, 418. o.; II, 1 313. o.; 1 889/1832, II, 115. o.; 4 262/1836, III, 1 469., 1 507. o.
- [80] Ibidem, 1 375/1843, II. iratcsomó, 629-643. o.
- [81] Ibidem, iratcsomók száma: 1 889/1832, II, 56-57. o.; 1 926/1833, 145., 261-263. o.; 4 262/1836, II, 994-995., 1 163. o.

- [82] Ibidem, iratcsomók száma: 2 260/1839, 1. o.; 1 233/1843, 221. o.; Kékek, 1 630/1840. iratcsomó, 5. o.
- [83] Ibidem, iratcsomók száma: 1 889/1832, II, 332-333. o.; III, 1 328 - 1 330. o.
- [84] Ibidem, 4 262/1836, I. iratcsomó, 486. o.
- [85] Ibidem, 3 143/1838, I. iratcsomó, 544-545. o.
- [86] Ibidem, iratcsomók száma: 2 768/1832, VII, 1 009 - 1 016. o.; 2 981/1836, I, 20-26. o.; II, 671-675. o.; 2 063/1837, II, 329. o.; 1 950/1838, II, 957. o.
- [87] Ibidem, 1 233/1843, I, iratcsomó, 241-244. o.
- [88] Ibidem, 1 375/1843, II. iratcsomó, 225-250. o.
- [89] Ibidem, iratcsomók száma: 283/1843, I, 470. o.; 1 233/1843, I, 354. o.; II, 1 144 - 1 161. o.
- [90] Ibidem, 1 889/1832, II. iratcsomó, 335-378. o.
- [91] Ibidem, 278. o.; III, 1 374. o.
- [92] Ibidem, 3 572/1837, I. iratcsomó, 732. o.
- [93] Ibidem, 907/1841. iratcsomó, 5. o.; Belügyminisztérium, Községi Ügyosztály 225 a/1848. iratcsomó, 424. o.
- [94] Ibidem, iratcsomók száma: 847/1841, 771-733. o.; 865/1842, 181., 274. o.; 1 012/1842, 10. o.
- [95] Ibidem, 711/1840. iratcsomó, 27. o.
- [96] Ibidem, iratcsomók száma: 1 717/1831, II, 730., 940. o.; 1 926/1833, 59. o.; 629/1840, 7. o.; 865/1842, 10. o.
- [97] Ibidem, iratcsomók száma: 965/1842, 451-454. o.; 1 012/1842, 2-8. o.
- [98] Ibidem, 1 375/1843, II. iratcsomó, 407-476. o.
- [99] Ibidem, 1 889/1832, II. iratcsomó, 345-355. o.
- [100] Ibidem, 2 070/1837, I. iratcsomó, 53. o.
- [101] Ibidem, iratcsomók száma: 1 889/1832, II, 334. o.; III, 1 460. o.
- [102] Ibidem, III, 394. o.; 3 572/1837, II, 1 032. o.

- [103] Ibidem, 865/1842. iratcsomó, 471-472. o.
- [104] Ibidem, iratcsomók száma: 965/1842, 181. o.; 899/1842, 1-2. o.; Kékek, 375/1841, IV. iratcsomó, 136. o.
- [105] Ibidem, 1 357/1843, II. iratcsomó, 317-342. o.
- [106] Ibidem, 847/1841. iratcsomó, 597-598. o.
- [107] Ibidem, 865/1842. iratcsomó, 295-296. o. (különálló lap)
- [108] Ibidem, 1 233/1843, I. iratcsomó, 690-691. o. (nyomtatvány). Lásd a "Vestitorul romănesc" (román hírmondó) 45. számát is, 1843, június 8.
- [109] Ibidem, iratcsomók száma: 1 233/1843, I. 609. o.; II, 852. o.; 1 375/1843, II, 61. o. Belügyminisztérium, Közigazgatási, iratcsomók száma: 10/1844, 242. o.; 13/1847, 134. o.
- [110] Belügyminisztérium, Közigazgatási, 31/1845. iratcsomó, 252-253. o.
- [111] Ibidem, iratcsomók száma: 13/1847, 86., 134., 295-299., 372-373. o.
- [112] Országbirói Hivatal, 917/1848. iratcsomó, 767. o.
- [113] Belügyminisztérium, Községi Ügyosztály, 225 b/1848. iratcsomó, 41. o.
- [114] Országbirói Hivatal, 1 375/1843, II. iratcsomó, 137. o.
- [115] Belügyminisztérium, Közigazgatási, iratcsomók száma: 37/1845, 144. o.; 49/1846, 10. o.; 55/1847, 18., 45-46. o.; Községi Ügyosztály, 225 a/1848. iratcsomó, 94., 180., 290-295. o.; 225 b/1848, 8. o.
- [116] Ibidem, iratcsomók száma: 34/1844, 14-18. o.; 13/1847, 161. o.
- [117] Ibidem, Községi Ügyosztály, 225 b/1848. iratcsomó, 161. o.
- [118] Ibidem, Közigazgatási, 135/1847. iratcsomó, 34. o.; Községi Ügyosztály 225 a/1848. iratcsomó, 349-350. o.
- [119] Országbirói Hivatal, Kékek, 333/1844, II. iratcsomó, 725. o. Belügyminisztérium, Közigazgatási, iratcsomók száma: 3/1845, 443. o.; 63/1845, 45-46. o.; 13/1847, 155. o.; Községi Ügyosztály, 225 b/1848. iratcsomó, 3., 44., 52., 106., 116., 235. o.

- [120] Belügyminisztérium, Közigazgatási, 3/1845. iratcsomó, 131. o.
- [121] Országbirói Hivatal, iratcsomók száma: 1 233/1843, I, 806. o.; 1 275/1843, 16. o. Belügyminisztérium, Közigazgatási, iratcsomók száma: 3/1845, 67., 283. o.; 13/1847, 175. o.
- [122] Például Gheboia-ban 300 pagon kukoricavetés (Belügyminisztérium, Közigazgatási, 13/1847. iratcsomó, 317. o.). Nagy kiterjedésű kukoricaföld volt Serdanu-ban is (ibidem, Községi Ügyosztály, 225 b/1848. iratcsomó, 80. o.)
- [123] Belügyminisztérium, Községi Ügyosztály, 225 b/1848. iratcsomó, 152. o.
- [124] Ibidem, 97., 140. o.
- [125] Országbirói Hivatal, 1 233/1843, I. iratcsomó, 727. o.
- [126] Ibidem, iratcsomók száma: 1 233/1843, II, 1 185. o.; 1 375/1843, II, 223. o.; Kékek, 276/1843, II. iratcsomó, 685. o.; Belügyminisztérium, Közigazgatási, iratcsomók száma: 10/1844, 52. o.; 3/1845, 150., 158. o.; 68/1845, 26-66. o.; 13/1847, 185., 306., 374-376., 445. o.; Községi Ügyosztály, iratcsomók száma: 225 a/1848, 82., 84., 210-211., 414. o.; 225 b/1848, 76. o.
- [127] Belügyminisztérium, Közigazgatási, 68/1845. iratcsomó, 35. o.
- [128] Ibidem, Községi Ügyosztály, 225 b/1848. iratcsomó, 24., 82., 103., 120. o.
- [129] Ibidem, Közigazgatási, iratcsomók száma: 10/1844, 151. o.; 3/1845, 345. o.; 13/1847, 433-436. o.
- [130] Ibidem, 17/1843. iratcsomó, 29-33. o.
- [131] Uda földbirtokon 1845-ben és 1846-ban (Országbirói Hivatal, 945/1842. iratcsomó, 143. o.)
- [132] Belügyminisztérium, Községi Ügyosztály, 225 b/1848. iratcsomó, 83., 173. o.
- [133] Ibidem, Közigazgatási, 10/1844. iratcsomó, 26. o.
- [134] Országbirói Hivatal, 1 375/1843, II. iratcsomó, 745. o.; Belügyminisztérium, Községi Ügyosztály, 225 a/1848. iratcsomó, 269-270. o.
- [135] Például az Argeş-i püspökség földbirtokain (Belügyminisztérium, Közigazgatási, 13/1847. iratcsomó, 370. o.)

- [136] Országbirói Hivatal, iratcsomók száma: 1 233/1843, 338., 340. o.; 1 375/1843, II, 189., 193., 196., 199-200. o.; Belügyminisztérium, Közigazgatási, 10/1844, 267. o.
- [137] Belügyminisztérium, Közigazgatási, 13/1847. iratcsomó, 103. o.
- [138] A megye földbirtokosai 1843 nyarán azt követelték, de eredménytelenül, hogy szorítsák rá a parasztokat, hogy a gabonát saját lovaikkal csépeljék a robot terhére. (Országbirói Hivatal, 1 233/1843, II. iratcsomó, 1 106. o.)
- [139] Belügyminisztérium, Községi Ügyosztály, 225 b/1848. iratcsomó, 121., 257-258. o.
- [140] Ibidem, 257/1848. iratcsomó, 6-7., 66. o.
- [141] Országbirói Hivatal, 253/1845, I. iratcsomó, 549. o.
- [142] Belügyminisztérium, Közigazgatási, 3/1845. iratcsomó, 277. o.
- [143] "Vestitorul românesc" (román hirmondó), 10. évf., 84. sz. 1846. 334. p.
- [144] Belügyminisztérium, Községi Ügyosztály, 225 b/1848. iratcsomó, 10. o.
- [145] Ibidem, 225 a/1848. iratcsomó, 354. o.
- [146] Ibidem, 225 b/1848. iratcsomó, 165. o.
- [147] Ibidem, Közigazgatási, 13/1847. iratcsomó, 206. o.; Községi Ügyosztály, 225 a/1848, 318-324. o.
- [148] Országbirói Hivatal, 418/1848. iratcsomó, 24. o.
- [149] I. Donat és G. Retegan, id. mű (kéziratban).
- [150] "A Fejedelemség legnagyobb részében a földbirtokosok és a bérlők megleégsszenek a birtokaik termékeiből származó dézsmával" pontosította az Országbirói Hivatal a teleormani kormányzat 1843. december 15-i jelentésére (Országbirói Hivatal, 1 428/1843. iratcsomó, 6.o.)

AZ ÉGHAJLAT ÉS A TÖRTÉNELEM

(Éghajlattörténeti adalékok a XVI-XVII. századból a román fejedelemségek történetéhez.)

A legutóbbi két évtized során a történeti kutatásoknak sikerült túllépniök a vizsgálódás hagyományos formáit és határait. A technikai-tudományos forradalommal szinte egyidőben új kutatási módszerek alakultak ki, az eljárások, programok megváltoztak. Mindez lehetővé tette az embernek, az emberi társadalomnak szintetikusabb, átfogóbb szemléletét, kialakította az emberiség és a természet szoros egységet képező történetének komplexebb látásmódját.

Az emberi társadalmak tanulmányozása ma már nem képzelhető el anélkül, hogy ne elemeznénk az ember kapcsolatát létfontosságú környezetével, a természettel. Mert "a tények minden lépésünknel emlékeztetnek bennünket arra, hogy sohasem uralkodhatunk a természet felett úgy, ahogy a győző uralkodik egy legyőzött népen, hogy nem uralkodhatunk felette úgy, mint valaki, aki a természeten kívül áll - ellenkezőleg, hozzátartozunk husunkkal, vérünkkel, agyunkkal". (Fr. Engels.) Innen adódik, hogy más tudományok segítségéhez kell folyamodnunk: a biológia, az ökológia, a (statisztikai) matematika, a pszichológia, a földrajz, a geofizika, a demográfia eredményeihez, csak néhányat idézve a történész számára határtudománynak számító diszciplínákból, hogy a társadalom globális, integrális történetének vizsgálásához, a teljes ember tanulmányozásához összegezni kell az emberi biológiával, pszichológiával, szociológiával kapcsolatos problémákat, adatokat.

A történelem e kevéssé ismert zónáit először az ősrészesek kezdték tanulmányozni. Kutatásuk területéhez eleinte hozzátartozott a biológiai történelem, a paleoanatómia, a paleoklimatológia, a dendrológia, a palinológia és még más diszciplínák. A távoli múlt bizonytalan nyomai életrekeltek, új összefüggésben bontakoztak ki, új formát öltöttek. Az írott forrásanyag viszonylagos bősége miatt a történészek később ébredtek tudatára, mennyire hasznosak lehetnek e periférikus tudományok a történettudomány számára. Mikor végre felismerték ennek az új irányzatnak a fontosságát, céltudatosan hoz-

záfogtak a szétágazó szempontok tanulmányozásához. A történészek eddig idegennek tűnő diszciplínákkal kezdtek foglalkozni és az e határterületeken végzett kutatások eredményei, megerősítve a történeti források adatait, új távlatokat nyitottak kényes problémák tisztázására, szélesre tárták a kutatás távlatait.

Ilyen problémát jelentett többek között, hogy pl. milyen okok és körülmények idézték elő azt, hogy a vikingek az északi sarkvidék alatti tájat előzőnlőtték. A kérdés megoldása arra is példa, milyen mértékben lehet hasznos a határtudományokhoz - esetünkben az éghajlattanhoz - való fordulás. Az éghajlattörténet területén végzett legújabb kutatások, összekapcsolva a palinológiai és glaciológiai vizsgálódások eredményeivel, magyarázatot adtak a vikingek hajós vándorutjaira; [1] egy éghajlati optimum bekövetkezése, azaz egy, az északsarki zónában végbemenő xerothermikus visszatérés tette lehetővé a normann expedíciókat az Atlanti óceán vikingjárta vidékein, segítette elő Izland betelepítését, Grönland felfedezését és benépesítését, Vinland megtalálását, vagyis az első érintkezést az amerikai kontinenssel. Ezt a második "éghajlati optimumot" a klimatológiai kutatások eredményei erősítették meg. [2] A XIII. sz. vége vagy a XIV. sz. közepe táján újabb "jégkorszak" következett be, hatására megsemmisültek a törékeny normann hódítások a távoli északon. Az uszó jéghegyek megszaporodása, a szárazföldi gleccserek előretörése, a rénszarvasokkal és a jégheggyekkel együtt az eszkimók dél felé való előrenyomulása [3] kiszorította a vikingeket és véget vetett Atlanti óceáni hajóutjaiknak.

A vikingeknek az északi övezetben való szétáramlására adott magyarázat csak egyik példa a sok közül annak bizonyítására, mennyire hasznos lehet az elmúlt idők éghajlatának tanulmányozása a történész számára, természetesen mindig bizonyos határokon belül, mert a történeti jelenségek magyarázatánál abszolút fontosságot tulajdonítani az éghajlati tényezőknek - elég sokan estek ebbe a hibába - árthat a tudománynak. A klimatikus hullámzások, a rendellenességek csak egyike azoknak az alapvető tényezőknek, melyek hozzásegíthetnek bizonyos történések, események magyarázatához, amilyen például a hunok vándorlása kontinensünk déli és nyugati határai felé, az izlám kiterjedése vagy a mongolok nagy támadása volt. Azt a krízist, amely a XIV. században sok európai országot sújtott, melyet az uralkodó feudális rendszer túlnövekedése, a termelékenység csökkenése, az adórendszer súlyosbodása, az ellentétek kiéleződése, a társadalmi harcok elmélyülése, a végetnemérő háborúk sora jellemzett, a velük járó súlyos következményekkel, a pestis pusztításával, a népesség biológiai ellenállásának meggyengülésével, az életnivó csökkenésével, szintén erős mértékben befolyásolta az éghajlatnak a XIV. században és a XV. század első felében bekövetkezett hidegülése. Ez többek között az angliai és németországi szőlőművelés hanyatlásán, a sorozatosan rossz terméseredményeken, éhínségeken keresztül is nyomon követhető. [4]

Ezzel szemben a XV. században és a XVI. század első felében a gazdasági fellendülés, a technikák fejlődése, a társadalmi élet újraéledése enyhébb éghajlat korszakába estek. A XVII. század majdnem általános hanyatlását és visszaesését, melynek mélyebb okait itt most nem elemezzük, nem tanulmányozhatjuk megfelelően, ha nem vesszük figyelembe a korszak hideghullámain, a rendkívül kemény telek egymásra következését, melyeket természeti katasztrófák kísérték és melyek sok vonatkozásban az 1550-1600-as telekre hasonlítottak. Zord időjárás uralkodik a XVII. sz. végén és a XIX. sz. elején is.[5]

Az éghajlati hullámzások, rendellenességek önmagukban nem adhatnak egyedüli magyarázatot a történeti jelenségek komplex okaira. Az éghajlat fontos tényező volt mindig és ma is az, olyan környezeti elem, melyen belül az emberi társadalom kialakult és tovább fejlődik, nem beletörődve helyzetébe, hanem állandó harcban, igyekezve alkalmazkodni a természethez vagy szükségleteinek és céljainak megfelelően átalakítani azt.

Nem szabad tehát lebecsülni az elmúlt idők éghajlatának fontosságát és befolyását. Tanulmányozható ez önálló, önmagára irányuló kutatások, az éghajlattörténet formájában. A történetést azonban elsősorban az kell, hogy foglalkoztassa, milyen mértékben hatott az éghajlati rendellenességek, hullámzások közvetett vagy közvetlen befolyása a gazdasági életre, a népesedésre, a létfenntartás körülményeire. Fel kell használnia a történeti múlt éghajlatának kutatása során nyert eredményeket, mivel ezek hozzásegíthetik, hogy pontosabban és teljesebben megértse és megmagyarázza a múlt bizonyos tényeit, jelenségeit, eseményeit.

Az évtizedek folyamán végbement éghajlati változások elemzése ma már nem lehet a természettudósok kizárólagos területe. Bizonyíték erre a 11 évvel ezelőtt tartott aspeni (Colorado, USA) kongresszus. Első olyan, éghajlatnak szentelt összejövetel volt ez, ahova történészeket is meghívtak. Elsőízben történt, hogy ezek behatoltak abba a szektorba, melyen belül több mint hét évtizeden keresztül mások tanulmányozták az emberiség történeti fejlődésében az éghajlat vonatkozásait.

Az a tevékenység, mely a különböző országokban az utóbbi években e területen végbement, mutatja, hogy az éghajlat történeti vonatkozásban való tanulmányozása határozottan bekerült a történészek érdeklődésű körébe, ahogy az őstörténet specialistáinak kutatási területéhez már régebben hozzátartozott. Azért, mivel kutatási távlatokat nyit, mivel fontos adalékokkal járulhat hozzá bizonyos problémák megoldásához, a gazdaság- és társadalomtörténet összefüggéseinek megvilágításához, politikai vagy katonai események magyarázatához.

A klimatológiával foglalkozó munkák a történelem egész folyamán keresztül lassu éghajlati ingadozásokat mutat-

nak ki, hosszantartó enyhülési és hidegedési szakaszokat. Ugyanakkor kimutatnak azonban szabálytalan kilengéseket, rendellenességeket is.

Az egy évszázadnál kisebb időszakon belüli "rövid" kronológiákhoz a paleoklimatológia módszerei nem elegendők, ahogy Le Roy Ladurie ki is mutatta. Ebben az esetben a forráskiadványokat és a levéltárak kiadatlan anyagát kell kutatni és felhasználni, megkísérelve az évi "sorok" és összehasonlítható "sorok" felállítását, természetesen olyan korszakokra vonatkozóan, melyekre van ilyen forrásanyag; görbéket kell felállítani zónánként és vidékenként az évek, évszakok szerinti éghajlati adatokból, hőmérséklet-indexekkel és csapadék indexekkel, az éghajlat jellemző vonásainak megjelölésével: meleg, száraz, nedves, hideg, árvizek, az aratás utáni helyzet.

A román fejedelemségek történetével kapcsolatban a klimahullámzásokra és következményeire vonatkozó történeti források nem egyöntetűek és forrásértékük sem azonos. Kevésbé hasznosak ilyen szempontból a feudális korszak első évszázadaira utaló források - itt szinte egyedül a dendrológiai és palinológiai tanulmányokra lehet számítani. Mert a korszak dokumentumai, kezdve Anonymus Gestájával, Rogerius "Siralmas énekével", a Bécsi Képes Krónikával, a fejedelmi vagy vajdai kancelláriák által kibocsátott első oklevelekkel, krónikákkal, az első törvényhozási vagy városi aktákkal, nem nyújtanak információt, legfeljebb kivételesen, az éghajlatra vagy az éghajlati ingadozások következményeire és a kevés információ nem döntő érvényű.

Csak a XV. század közepétől és különösen a XVI. századtól kezdve válnak a történeti források bőségebbé, változatosabbá, az éghajlati utalások, noha heterogének, de gyakrabban fordulnak elő, tartalmasabbak lesznek. Indirekt uton is megtalálhatjuk őket, a különböző források elemzése során.

Nincs szándékunkban típusokba sorolni itt azokat a forrásokat, melyek éghajlattörténetre vonatkozó adatokat tartalmazhatnak. Csupán felsorolni próbáljuk a különböző fajtákat. Megítélésünk szerint hasznosan felhasználhatók az idegen utazók leírásai, a kozmográfiai munkák, az emlékiratok, a diéták határozatai, könyvek feljegyzései, kalendáriumok, templomi könyvek, XVIII. századi alamizsna-rendeletek azok számára, akiket természeti csapások sújtottak, iratok árvizek utáni vízszabályozásokkal kapcsolatban, továbbá indirekt, de fontos és jelentős források: városi számadáskönyvek, bevételek és kiadások jegyzékei, jegyzőkönyvek, uradalmi leltárak, urbáriumok és általában olyan jegyzékek vagy akták, melyek jövedelmek kiszámítását teszik lehetővé; családi krónikák, évkönyvek, krónikák (főleg helyi krónikák) és a XVII. és XVIII. századi historiográfusok munkái, naplók, levelek, a XVIII. század utolsó előtti évtizedétől kezdve pedig a sajtó termékei, anyakönyvek, stb.

Még ha a források adatai nem is mindig olyan pontosak, mint a dendrológiai vagy palinológiai soroké, még ha nem is adnak évi adatokat, pontos, kvantitatív értékelést, sikerrel használhatók fel bizonyos következtetések levonásához, hogy pl. egy adott történeti pillanatban milyen következményekkel járhatnak az emberi életre, tevékenységre, egy társadalom vagy egy társadalmi csoport fejlődésére a klimatikus hullámzások vagy rendellenességek, a természeti kataklizmák, a "premetrológiai" korszakban, vagyis a XIX. század közepéig.

Az adatok sokfélesége, súlyuk különböző volta nem lehet egyformán érdekes a kifejezetten klimatörténetre összpontosító történész (klimatológus) és azon történész számára, akinek célja a történeti és nem az éghajlati jelenségek megértése. Innen adódik, hogy az adatokat bizonyos mértékben másképp használják fel és magyarázzák.

A városi számadáskönyvek vagy uradalmi jegyzékek közvetlen klimatológiai utalásokban általában szegények. Ezzel szemben az árjelentések közvetve lehetővé teszik, hogy felismerjük az éghajlati tényező rejtett hatását. Összehasonlítás egy köből gabona árai között a töröcsvári uradalomban: 1506: 8 1/2 - 11 asper (török pénzegység), 1543: 16-18 asper, 1590: 1 forint [6] - az adatok nem tükrözik az éghajlati tényező befolyását. 1506 és 1590 között a gabonaárak emelkedése épp úgy betudható az Amerikából beáramló nemesfémek befolyásának is, mely az árforradalom mechanizmusa alapján éreztette hatását, ahogy a pénzegységek különböző okokból való elértéktelenedésének. Ezzel szemben egy véka gabona árának egy viszonylag rövid időközben való emelkedése, 96 dénáról (1585-ben) 2 forint 63 dénár, majd 4 forintra (1586), közvetve rámutat az okra, vagyis egy nagyon meleg, aszályos nyárra, szárazságra, melyet az 1585-86-os évekre vonatkozóan a helyi krónikák is megerősítenek.

Első pillanatra nehezebbnek tűnik az egy véka gabona ára nagyon észrevehető emelkedésének magyarázata az 1584-es évben, vagyis: márciusban és áprilisban 40 dénár, júliusban 59 dénár, augusztus-szeptemberben 68 dénár, októberben 70 dénár, novemberben 80 dénár. [8] Tavasszal az előző évi termés ára csaknem feleakkora volt, mint novemberben, az új, de rossz termés betakarítása utáni árak - a helyi évkönyvek adatai szerint - a szárazság miatt. Az évi ársorok kidolgozása lehetővé tenné az éghajlati hullámzások megállapítását egy hosszabb korszakra vonatkozóan.

A krónikák adatai is általános jellegűek. Miron Costin a "Letopiseșul Țării Moldovei" (Moldva tartomány krónikája) [9] Ștefănița Lupu vajda hadseregéről beszélve így ír: "A hadsereg igen kis létszámu volt, mert az országot ebben az évben olyan éhínség sújtotta, hogy az emberek száraz kákát ettek kenyér helyett." (Ezért nevezték az uralkodót Papură Vodă - azaz Kaka vajdának.) [10] Egyetlen éghajlati

utalást találunk itt - az éhínséget - melyet feltehetőleg egy száraz nyár okozhatott, olyan mértékű aszályt, mely tönkretette a termést. [11]

A források hasonlítanak egymáshoz. A középkor írott dokumentumai rendszerint nem tartalmaznak közvetlen éghajlati utalásokat. Legfeljebb mellékesen találunk bennük néhány lakonikus adatot bizonyos természeti csapások következményeire, az éhínségre, főleg külföldi szövegekben, melyek az éghajlat jelenségeire is tartalmaznak megjegyzéseket. Ennek ellenére adhatnak némi útmutatást, vagy esetleg megerősíthetik más, közvetlen információk állításait. Pl. az 1602 júl. 26-i oklevél, melyben Basta generális elrendeli Kolozs megye nemeseinek, hogy adják vissza Kolozsvár lakóinak annak a gabonának felét, melyet utóbbiak parasztjaiknak adtak, a jövő évi termés számlájára, az elmúlt tél éhínsége által okozott halálozások miatt. [12]

Megjelennek a kor levelezésében is bizonyos információk az éghajlati rendellenességek következményeire vonatkozóan, melyeket néha járvány-jelenségek is követnek. Így Massimo Milanese Kolozsvárról Campani jezsuita provinciálishoz 1586 ápr. 29-én írt levele: "Ez a szerencsétlen nép sok hónapon keresztül harcolt a pestissel és az éhséggel... Hány románt, aki a sűrű erdőktől borított legzordabb hegyek közé huzódva megmenekült a pestis elől, találtak azután holtan, az éhínség martalékává válva? Ezren és ezren lehettek... Sokan odáig jutottak, hogy a holttesteket ették." [13] Vagy a következőket olvashatjuk az 1685-ben Bukarestből Apafi Mihály fejedelemhez intézett levélben: "Mindenben nagy a hiány; nem hiszem, hogy a nép nagyrésze éhen ne pusztuljon, hiszen magam láttam éhenhalt embereket az ut mentén heverni." [14] Az éhínség oka nincs megjelölve a levélben. Tartalmából azonban kiderül, hogy a tatárok fosztogatásai hozzájárultak elhatalmasodásához.

Szórványosan az országgyűlési határozatokban is találhatunk adatokat. A körülmények kényszerítő hatására - így a "nagy éhség" miatt, melyet meg nem határozott természeti csapások okoztak (valójában az árvizek) - az 1578 április 27 - május 5 között tartott erdélyi nemesi diéta javasolja, hogy tegyenek lépéseket az adók enyhítésére. [15]

Elég gyakran találhatók, különösen a XVI. század végétől kezdve, a naplókban, helyi krónikákban, évkönyvekben éghajlati utalások. Részleteiket összeegyeztetve az oklevelekből, statutumokból, rendeletekből, jegyzőkönyvekből nyert kiegészítő adatokkal, könnyebben fel lehet állítani az éghajlati görbékét.

Az alábbi jegyzék bizonyítja, mennyire értékesek és hasznosak az ilyen adatok.

Szokatlan méretű esőzések, árvizek, jégeső, fagy, szárazság, éhség Erdélyben (XVI-XVII. sz.).

- 1508: ingens inundatio (hatalmas árviz)
- 1509: árvizek
- 1526: VIII. 26-án hatalmas árviz Brassóban; "a nagytemplomban halakat lehetne fogni".
- 1533: VI. 24. Nagy árvizek a Barcaságban. "A Szent Bertalan templomtól egészen az Olt folyóig az egész síkság vízzel van borítva."
- 1534: éhinség.
- 1535: "az emberek éhségükben megőrültek."
- 1536: "az emberek füvel táplálkoztak"; nagy a drágaság.
- 1539: horribilis aquarum inundatio. (Szörnyű árviz).
- 1549: "áprilisban szárazság, mely csaknem egész éven át tartott."
- 1553: "Nagy drágaság Erdélyben."
- 1557: VI. 18: "jégeső, ludtozás nagyságu jégdarabokkal."
- 1578: nagy éhinség.
- 1585: nagyon forró nyár, szárazság.
- 1586: éhinség.
- 1589: "a tél olyan kemény volt, hogy sokan az utak mentén haltak meg (Brassóban - a szerző megjegyzése)... nagy a drágaság és az éhinség."
- 1593: VIII. 28-29: árvizek Brassóban "és környékén"; ez az árviz azután egész Erdélyt elborította; "az év folyamán végig szörnyű árvizek voltak az egész országon"; Brassóban "víz állt minden pincében."
- 1599: VII. 10-12: "Három napig egymás után hatalmas árviz."
- 1601: jan. 9-től kezdve nagyon kemény tél, rettenetes hideg, május 19-én hatalmas havazás a Barcaságban, hideggel, faggal; jun. 20-án jégeső Erdélyben; emberevés fordult elő ("ein Mensch vom anderen hot gessen") (egy ember a másik husából evett); non pauci famae interiorunt (sokan haltak meg az éhségtől); nagy drágaság.

- 1602: februárban nagy hó, nagy hideg; "az erdők és kertek csaknem minden fája megfagyott"; élelmiszerhiány; éhinség, különösen Beszterce és Kolozsvár környékén; "Kolozsvárott kutyákat és macskákat ettek"; egy köből gabona ára 50 forintra ment fel (Brassóban 5 forint – a rendes ár 1 forint 60 dénár szokott lenni); Gyulafehérvárott egy tyuktojás 12 dénár, egy fej hagyma 8 dénár, vagyis egy napszámos egész napi keresete.
- 1603: januárban nagy hó, nagy hideg; utána forróság, árvizek; az Olt vize megdagadt; éhinség; az emberek lovak, kutyák, macskák husát ették; "helyenként hus helyett emberhust árultak... sokan haltak éhen." "Egy köből gabona ára Erdélyben 28 forint, Szebenben 13, Brassóban 8 forint. Brassóban "rettenetes élelmiszerhiány". "Azt mondják, Szebenben az éhség arra kényszerítette az embereket, hogy a hó és jég alatt talált holttesteket egyék, a legcsekélyebb borzadás nélkül."
- 1604: éhinség Erdélyben.
- 1605: árvizek a Barcaságban.
- 1607: "égetően forró nyár... a föld süttött; drágaság (annonae caritas); egy köből gabona 6 forint.
- 1608: kemény tél, júliusban jégeső a Barcaságban, "ludtojás nagyságu jégdarabokkal"; rövid és meleg nyár.
- 1613: árvizek "mindenütt".
- 1614: VIII-IX: árvizek.
- 1615: V. 22: a jégeső tönkretette a vetéseket.
- 1617: szárazság, nagy drágaság.
- 1618: júniusban és júliusban hosszantartó esőzések. "Árvizek egész Erdélyben"; szeptemberben és októberben szárazság, olyan mértékű, hogy "seminatio triticea autumnalis plerisque in locis prorsus fuerit impedita." (Az őszi buzafélék elvetése sok helyütt lehetetlenné vált.)
- 1619: árvizek egész Erdélyben.
- 1622: árvizek, nagy drágaság, "egész Erdélyben".
- 1625: júliusban, augusztusban és szeptemberben szárazság Brassó vidékén.
- 1628: a májusi hideg tönkretette az érlelődő gabonát, sok helyen nem is vágták le.

- 1631: száraz nyár.
- 1633: szeptemberben és októberben "olyan szárazság (Brassóban - a szerző megjegyzése), hogy csaknem minden kiszáradt."
- 1634: V. 22: nagy jégeső Szebenben ("a jég térdig ért".)
- 1635: V. 19: "a szőlő egész Erdélyben megfagyott"; áradások, árvizek.
- 1636: szárazság.
- 1636-37: kemény tél.
- 1639: szárazság Erdélyben; Brassó vidékén "nem tudták elvégezni a vetést".
- 1641: "a tavasz és a nyár hideg volt, nedves és viharokkal teli"; július 13-án a jégeső tönkretette a termést; július 20-án: "az egész ország összes szőlője megfagyott"; katasztrofális árvizek.
- 1642: a nagy hó tönkretette a kerteket.
- 1643: márciusban "szokatlanul magas hó borította a földeket egészen husvétig, nagy károkat okozva a búzában és egyéb kalászosokban"; május 3-án: jégeső különösen Szeben környékén; 2 hétig tartó esőzések, árvizek "az egész országban".
- 1644: "kevés a buza és a bor", drágaság.
- 1645: júniusban árvíz Brassóban; júl. 11-én jégeső; "sok helyen a tyuktojásnál nagyobb jégdarabok" tönkretették a kalászosokat és a gyümölcsöt.
- 1646: nagyon kemény, nagyon hideg tél.
- 1647: VII. 13: árvizek a Barcaságban.
- 1648: kemény tél, nagy hideg; dec. 6-zól 1649 április 4-ig hó; nagy drágaság; 1 köböl buza 6 forint; "ha nem lett volna tartalékunk Valachiából, egy köböl buza 10 forintra is felment volna."
- 1649: szeptemberben kiáradnak az erdélyi folyók, főleg a Maros, Olt és a Küküllők.
- 1654: "nagy árvizek egész Erdélyben".
- 1658: októberben nagy esőzések, árvizek; október 15-én nagy hó a Barcaságban.

- 1660: "egész Erdélyben lefagytak a szőlők".
- 1662: augusztusban nagy szárazság, "mert hetek óta nem lehetett vetni"; okt. 10-én szokatlan hó.
- 1665: május 1-én nagy hó a Barcaságban, nagy károkat okozva; szept. 12-én nagy hó.
- 1668: május 5-én nagy hó; utána szokatlanul nagy, hosszan tartó esőzések; július-augusztusban árvizek a Barcaságban, október 20-án hó.
- 1669: "egész szeptemberben, októberben és novemberben nem esett"; "a vetéseket a porba végezték" (Brasso környékén).
- 1670: aug. 12-13: árvizek Brassóban.
- 1671: aug. 11.: "árvizek a Barcaságban"; a termés tönkrement; nov. 6-án olyan nagy hó, hogy "megakadályozta a kocsik közlekedését".
- 1672: "olyan mértékű szárazság, hogy nem tudtak örölni... csak kézimalmokkal" (Brassó vidékén).
- 1673: szeptemberben esőzések, rettenetes viharokkal, jégesőkkel (Brassó vidékén).
- 1675: sok eső, árvizek.
- 1678: ősszel: "hónapok óta nem esett, a nyáron is nagy volt a szárazság"; "a porba kellett vetni", erdő-égések "szinte kivétel nélkül" (mindenfelé); a Barcaság legszebb erdői leégtek.
- 1682: május hónapban árvizek Erdélyben.
- 1685: a nagy hideg tönkretette a gabonaféléket és a gyümölcsöt. nagy drágaság, Brassóban egy köből buza 6-7 forint.
- 1688: kemény tél.
- 1689: nagy jégeső Brassóban július hónapban; árvizek.
- 1691: május 31-én "délután rettenetes jégeső" tette tönkre a termést; a gyümölcsfák még a következő évben sem hoztak gyümölcsöt; drágaság, élelmiszerhiány; "grosse Mangel und Armut" (nagy inség és szegénység).

- 1693: csaknem négy éven keresztül ezután (tehát 1691-1693 - a szerző megjegyzése) élelmiszerhiány, egy "kőből" buza ára több mint 7 forintra emelkedett, a hus fontja 4 forint 89 dénárra, egy mérő bor 36-60 dénárra, egy mérő sör 9 dénárra.
- 1694: "példátlan árvizek".
- 1695: "katasztrofális árvizek".
- 1696: "katasztrofális árvizek".
- 1697: nagy jégeső, drágaság; "az emberek közt nagy a szegénység" Brassó környékén.
- 1699: juliusban árvizek Szeben környékén; "a víz elsodor-ta a házakat, állatokat"; szeptemberben és októberben nagy szárazság Brassó vidékén. [16]

Fel lehet állítani egy kronológiát, ha nem is teljes értékűt; az elbeszélő forrásokból meritett szubjektív adatok alapján, melyeket Réthly Antal publikált egy évtizeddel ezelőtt. [17] Erdély vonatkozásában - amikor a források Erdélyt jelölik meg a szokatlan éghajlati jelenségek színhelyéül - a következő táblázat alakul ki:

a/ Hosszu, kemény telek; szokatlan hideg, sok hó:

1503, 1551, 1553, 1559, 1561, 1562, 1563, 1564, 1565, 1566, 1569, 1577, 1579, 1585, 1587, 1589, 1597; 1601, 1602-03, 1606, 1611-12, 1614-15, 1617-18, 1626, 1633, 1635, 1641, 1642-43, 1644, 1649, 1658, 1660, 1661, 1662, 1683, 1684.

b/ Szokatlan, nagymértékű esőzések:

1501, 1509, 1552, 1598; 1605, 1618, 1641, 1667, 1670, 1691, 1699.

c/ Árvizek:

1501, 1509, 1533, 1538, 1542, 1578, 1580, 1585, 1592, 1594, 1597, 1598; 1605, 1618, 1622, 1635, 1636, 1654, 1694, 1699.

d/ Rendkívüli jégesők:

1533, 1546, 1564, 1596, 1599; 1608, 1641, 1652.

e/ Rendkívüli forróság, szárazság:

1503, 1540, 1549, 1560, 1563, 1575, 1581, 1584, 1585, 1586; 1607, 1609, 1618, 1636, 1639, 1642, 1697.

f/ Éhínség, nagy drágaság:

1529, 1534, 1535, 1536, 1585, 1586; 1602, 1603, 1604, 1611, 1621, 1652, 1691.

Külön kronológia állitható fel Erdély fontosabb városai vonatkozásában:

a/ Hosszu, kemény telek; szokatlan hideg; sok hó:

1502-1503 Brassó, 1508 Kolozsvár, 1516 Brassó, 1524 Brassó, 1556 Szeben, 1562 Beszterve, 1565-1566 Szatmár, Meggyes, Nagybánya, 1569 Szeben, 1601 Sziget, Kolozsvár, 1608 Brassó, 1609 Brassó, 1613-1614 Kolozsvár, 1615 Kolozsvár, 1616 Kolozsvár, 1619 Kolozsvár, 1622 Kolozsvár, 1625 Kolozsvár, 1633 Gyulafehérvár, 1635 Kolozsvár, Meggyes, 1636-37 Kolozsvár, Meggyes, 1638 Kolozsvár, Beszterce, 1641 Marosvásárhely, 1642 Gyulafehérvár, 1648-49 Segesvár, 1653 Kolozsvár, 1654 Kolozsvár, Beszterce, 1657 Gyulafehérvár, 1658-59 Gyulafehérvár, 1659 Arad, 1662 Brassó, 1666-67 Szeben, 1695 Kolozsvár, 1697-98 Temesvár.

b/ Szokatlan, nagymértékű esőzések:

1526 Brassó, 1529 Brassó, 1541 Meggyes, 1551 Temesvár, 1552 Kolozsvár, 1569 Segesvár, Meggyes, 1578 Torda, 1593 Brassó, 1597 Torda, Sziget, 1598 Arad, 1599 Marosvásárhely, 1618 Gyulafehérvár, 1627 Kolozsvár, 1635 Segesvár, 1636 Kolozsvár, 1641 Gyulafehérvár, 1643 Szeben, 1649 Segesvár, 1654 Segesvár, Kolozsvár, 1659 Kolozsvár, 1667 Szeben, 1668 Arad, 1675 Meggyes, Gyulafehérvár, 1688 Brassó, 1689 Meggyes, 1691 Arad, Brassó, 1694 Kolozsvár.

c/ Árvizek:

1501 Brassó, 1526 Brassó, 1529 Brassó, 1533 Szeben, 1534 Kolozsvár, 1554-55 Marosvásárhely, 1565 Meggyes, 1571 Beszterce, 1578 Torda, 1580 Beszterce, 1593 Brassó, 1594 Szeben, 1598 Szeben, Gyulafehérvár, 1605 Brassó, 1607 Marosvásárhely, 1608 Brassó, 1618 Gyulafehérvár, 1631 Kolozsvár, 1635 Brassó, 1636 Kolozsvár, 1638 Kolozsvár, 1642 Szeben, 1643 Szeben, 1647 Brassó, 1651 Gyulafehérvár, 1659 Szeben, 1662 Besztercebánya, Brassó, 1668 Brassó, Marosvásárhely, 1675 Szeben, 1691 Brassó, 1697 Szeben, 1698 Szeben, 1699 Szeben.

d/ Rendkívüli jégesők:

1526 Meggyes, 1546 Meggyes, 1562 Beszterce, 1580 Marosvásárhely, 1590 Meggyes, 1593 Brassó; 1605 Szeben, 1607 Meggyes, 1608 Szeben, 1614 Meggyes, 1615 Brassó, 1634 Szeben, Brassó, 1636 Meggyes, 1643 Szeben, 1645 Brassó, 1659 Szeben, 1681 Szeben, 1685 Meggyes, 1688 Meggyes, 1697 Kolozsvár.

e/ Rendkívüli forráság, szárazság:

1514 Temesvár, 1556 Szeben, 1566 Sziget, 1580 Marosvásárhely, 1505 Marosvásárhely, 1590 Brassó; 1606 Brassó, 1618 Brassó, 1631 Kolozsvár, 1634 Brassó, 1635 Kolozsvár, 1637 Segesvár, 1640 Gyulafehérvár, 1641 Beszterce, 1661 Kolozsvár, 1668 Beszterce, 1655 Brassó, 1689 Brassó, 1694 Brassó.

f/ Éhínség, nagy drágaság:

1533 Szeben, 1586 Kolozsvár, Marosvásárhely, 1602 Nagybánya, Gyulafehérvár, 1603 Kolozsvár, Marosvásárhely, Szeben, 1622 Kolozsvár, Marosvásárhely, 1625 Kolozsvár, 1635 Kolozsvár, 1637 Segesvár, 1648 Segesvár, 1656 Marosvásárhely, 1651 Segesvár, 1652 Segesvár, Marosvásárhely.

A számok önmagukban relativ értékűek, mert nincsenek azonos vagy hasonló értékű adataink egész Erdélyre, vagy minden vásorsra vonatkozóan; néhol megőrizték a helyi krónikákat vagy évkönyveket, másutt hiányoznak, és az éghajlati rendellenességek csak esetlegesen nyerneek említést a korszak elbeszélő forrásaiban, melyek általában jegyezték fel a szokatlan, kivételes klimajelenséget. Másodsorban az adatok összevetésénél kiderül, hogy az "Erdélyben" feljegyzett szokatlan éghajlati jelenség bizonyos években nem észlelhető egyik vagy másik helyen, ahonnan adataink vannak ezekről az évekről. Ennek ellenére összességük - bár ezek további mélyenszántó kutatások elvégzéséig nem teljes értékűek - mégis feltár bizonyos dolgokat. Erdélyben a XVI. és XVII. században 37 évben volt nagyon hosszú, kemény, rendkívül hideg tél; 11 évben szokatlan esőzések, 20 évben áradások, 28 évben rendkívüli forráság és szárazság, 19 évben éhínség, 8 évben szokatlan mértékű jégeső. A főbb városi központok vonatkozásában (Kolozsvár, Brassó, Szeben, Meggyes, Segesvár, Nagybánya, Sziget, Temesvár, Gyulafehérvár, Beszterce, Marosvásárhely): 34 évben rendkívül kemény, hosszú tél, különleges hidegekkel; 28 év rendkívüli esőzések, 33 évben árvizek, 19 évben nagy hőség és szárazság, 14 évben éhínség és nagy drágaság, 20 évben szokatlan jégeső.

A XVII. században különösen nehéz volt a helyzet. Erdély fentemlített városaiban feljegyezték: 25 évben különlegesen kemény telet, 17 évben szokatlanul sok esőzést, 14 évben rendkívüli mértékű jégesőt, 20 évben árvizeket, 13 évben szárazságot, 12 évben éhínséget és drágaságot (a csapások sokszor együtt jártak). Tegyük ehhez hozzá a 25 éven át pusztító pestist egész Erdélyben és a 11 éven át ismétlődő sáskajárást?

Kimutatásunk adatai, ahogy a bemutatott kronológiák is, csak például szolgálnak. Összességükben megerősítik azokat az általános eredményeket, melyekhez Anglia, Franciaor-

szág és Németország éghajlati helyzetének kutatása jutott ugyanebben a korszakban egy európai hideghullám idején és hozzásegítenek, hogy jobban megértsük Erdély történetét és különösen a XVII. században a gazdasági, demográfiai visszaesést, melyet még elősegített a technikák hanyatlása, a földhőskötés és a robot általánosítása, a súlyos adók, idegen politikai és katonai megszállás, annak minden következményével, a lakosság elhurcolása (különösen a törökök, tatárok által), a rendszeresen beköszöntő járványok.

Éghajlati utalásokat találhatunk idegeneknek a román tartományokban tett utazásaikról adott beszámolóikban. Egy példa: Tarnowski András írja 1575 áprilisában Havasalföldön tett utazásáról beszélve: "Ezek a vidékeken olyan nagy az éhség, hogy az emberek egymást ölik meg egy darab kenyérért... az éhínség és a rettenetes hideg miatt..." [18] Tehát, rendkívül kemény tél egy aszályos nyár, vagy talán árvizek után. Más források esetleg pontosabban rávilágíthatnak az éhínség okaira.

A legujabb kutatásoknak sikerült kimutatni (M. Garnier, újra felújítva és megerősítve A. Angot régebbi eredményeit, különösen pedig E. Le Roy Laduriet), [19] hogyan lehet ellenőrizni és megközelítőleg meghatározni a szőlőműveléssel kapcsolatos adatok alapján az éghajlati görbéket, hogyan lehet ugyanezeknek az adatoknak az alapján kidolgozni a meleg, mérsékelt vagy hideg periódusok krónikáját. Olyan terület ez, mely megérdemli a figyelmet, különösen, ha a vizsgált terület levéltáraiban elég forrást találunk erre. Főleg bizonyos városi intézmények számadáskönyvei alkalmasak erre - ne felejtjük el, hogy a nagy városi központok legtöbbje mögött hatalmas szőlőtermelő területek sorakoztak. Ime egy erre vonatkozó példa:

Szőlőművelési adatok és munkálatok (1597)

1597 március 26-29:	szőlőkarók leverése
márc. 29 - ápr. 5.:	körülásás
ápr. 9.	: szőlőkarók leverése
ápr. 9.	: körülásás
máj. 21 - máj. 30.	: feltöltés
márc. 31 - jun. 1.	: bujtás
jun. 2 - jun. 4.	: feltöltés
jun. 5-6.	: bujtás
jun. 6.	: gyomlálás
jun. 9.	: bujtás
jun. 10.	: bujtás
jun. 11.	: gyomlálás és bujtás
jun. 20 - jul. 7.	: kötözés
jul. 7.	: kötözés és második kapálás
jul. 14.	: második kötözés (egy viharos zápor után - a szerző megjegyzése)

jul. 15 - jul. 20.	: kapálás és második kötözés
jul. 24.	: második kötözés
aug. 14-18.	: második kötözés
aug. 19 - aug. 22.	: kapálás, második kötözés
aug. 23.	: kapálás és kötözés
aug. 25 - aug. 28.	: kapálás és második kötözés
aug. 30.	: kapálás
szept. 5.	: kapálás
nov. 3-8.	: metszés, tisztogatás
nov. 12.	: metszés
nov. 13.	: metszés, tisztogatás
nov. 14-17.	: metszés
nov. 18.	: metszés, tisztogatás [20]

Összegyűjtve a szőlőtermelés főbb műveleteivel kapcsolatos évi adatokat és feldolgozva azokat egy hosszabb időtartamra, akár egy évszázadra vonatkozólag is, megközelítő képet kapunk a kérdéses periódus meteorológiai viszonyairól.

Néhány példára szorítkoztunk csupán. Ugy gondoljuk, ezek is elegendők lesznek rá, hogy egyrészt felhívják a figyelmet a mult éghajlatára vonatkozó néhány fontos forrásra, melyek a román történészek rendelkezésére állnak, másrészt felkeltsék a probléma iránti érdeklődést. Mindenképpen eszüközt jelenthetnek, mely hozzásegíthet a történelmi mult bizonyos kérdéseinek jobb megértéséhez, megerősítheti vagy meggyengítheti a hipotéziseket, vagy a források kutatása alapján leszűrt eredményeket; hozzásegíthet, hogy jobban megismerjük azokat a feltételeket, melyek között az ember, a közvetlen termelő élt és dolgozott, alkalmazkodott a néha kedvező, néha kedvezőtlen körülményekhez, tökéletesítette technikáit, javította termelőeszközeit, fokozta hozamukat, kitágította látóhatárát és biztosította a társadalmi haladást. Ilyen természetű kutatás megvilágíthatja az éghajlat befolyását a biológiai emberre éppugy, mint a társadalmi emberre. A természettudományok és társadalomtudományok határán folytatott hasonló kutatások hozzájárulhatnak, hogy jobban megismerjük, hogyan hatottak a feudális és a kapitalista rendszer hátterében bizonyos tényezők: az éhség, mely a szárazság, az árvizek, a hosszantartó, rendkívüli hideg következménye, velejáróival: a lakosság elvándorlásával, a jobbágyok szökésével, a falvak elnéptelenedésével (deserta); az alultápláltság következményeivel: a krónikusan legyengült szervezet ellenállóképességének csökkenésével, az amenorrhéával, a járványok terjedésével, a halandóság növekedésével; felélénkíthetik az élelmi-szerbázisok, az élelmiszervidékek földrajzának tanulmányozását, a kolonizációk problematikájának kutatását. Nélkülözhetetlenek az agrártörténeti kutatásoknál. Hasonló kutatások más területeken is hozhatnak értékes eredményeket, korrekciókat.

Globális történeti koncepció ma már nem képzelhető el anélkül, hogy a határtudományokhoz az interdiszciplináris eredményekhez ne fordulnánk; többek között az éghajlatkutatáshoz.

(Samuel Goldenberg tanulmánya a "Revue Roumaine d'Histoire c. folyóirat [București] 1974. 2. számából.)

Jegyzetek

- [1] A vikingekre és Atlanti óceáni terjeszkedésük problémáira ld. Goldenberg, S.: *Columb. Omul și fapta. Dacia, Cluj, 1973. I. fejezet: Aventura Vikingilor, 7-27.*
- [2] Le Roy Ladurie, E.: *Aspects historiques de la nouvelle climatologie. Revue Historique, CCXXV, 1. 1961. p. 8-9*; Schwartzbach, M.: *The Climatic History of Europe and North America. Descriptive Paleoclimatology, éd. A.E.M. Nairn, New York, 1961, p. 284*; *uő: Climates of the Past. An Introduction to Paleoclimatology, R.O. Mair, London - New York - Toronto, 1963, p. 203*; Cinicyan, V.M.: *Vedenie v paleoklimatologiiu. Leningrad, 1967. p. 193*; Dolgin, I.M.: *Paleoklimati Arktiki, Meteorologija i gidrologija, 1972. szept. 9. p. 108*; Le Roy Ladurie, E.: *Times of Feast. Times of Famine. A History of Climate since year 1000. London, 1971. p. 254-255, 271.*
- [3] Hachmann, R.: *Die Goten und Skandinavien. Berlin, 1970. p. 344.*; Le Roy Ladurie: *Times of Feast... p. 8.*
- [4] A problémára vonatkozó összefoglaló bibliográfia: Brooks, C.R.P.: *Climate through the Ages. London, 1949*; Businskiĭ, I.F.: *O klimate proslogo Russkoj ravnini. 2. kiad. Leningrad, 1957*; Chaunu, P.: *A partir de Languédoc. De la peste noire à Malthus. Cinq siècles d'histoire sérielle. Revue Historique 2, 1967. p. 359-380*; Cinicyan, V.M.: *Vedenie v paleoklimatologiju. Leningrad, 1967*; Le Danois (szerk.): *Le rythme des climats dans l'histoire de la terre de l'humanité, Paris, 1950*; Dolgin, I.M.: *Paleoklimati Arktiki. Meteorologija i gidrologija. 9. 1972*; Lamb, H.: *Climatic Change within historical time. Annals of the New York Academy of Sciences, 95. I. 1961. okt. p. 124-161*; Le Roy Ladurie, E.: *Le territoire de l'historien. Paris, 1973. p. 424-465*; *uő: Climat et récolte aux XVIIIe siècles. Annales E.S.C. 1960. p. 434-365*;

uő: Aspects historiques de la nouvelle climatologie. Revue Historique, L. 1961. p. 1-20; uő: Le climat des XIe et XVe siècles, Annales E.S.C. 5. 1965. p. 899-922 (+ 2 grafikon); uő: Histoire du climat depuis l'An Mil, Paris, 1967 (orosz kiadás: Leningrad, 1971); uő: Times of Feast...; Pasuto, V.T.: Les famines dans l'ancienne Rus' (X^e-XIVe siècles), Annales E.S.C. 1. 1970, p. 185-199; Pédelaborde, P.: Le climat du Bassin Parisien. Paris, 1957; Schwartzbach, M.: The Climatic History of Europe and North America. Descriptive Paleoclimatology, A.E.M. Nairn, New York, 1961, p. 284 kk.; uő: Climates of the Past. An introduction to paleoclimatology. R.O. Mair, London - New York - Toronto, 1963; Shove, J.D.: Climate Fluctuations in Europe in the late historical period, London, 1953. ld. még a Times of Feast gazdag bibliográfiáját, p. 395-416.

- [6] Prodan, D.: Iobăgia in Transilvania in sec. XVI. II. București 1968. p. 668.
- [7] Uo. i.m. p. 730.
- [8] Goldenberg, S.: Clujul in sec. XVI-lea. București. 1958. p. 322. (A külvárosi malom számadásai.)
- [9] U.o. București 1958. p. 195.
- [10] Az 1660-as eseményekről van szó.
- [11] Elméletben létrejöhetnek eredmények az éghajlati tényező ismerete nélkül is, de a gyakorlatban ezek nem mindig helytállóak, ahogy pl. a Románia Történetében (Istoria României, II. p. 75.) olvashatjuk: "A háborúk magukkal hozták az éhséget, a lakosság elvándorlását, a pusztításokat. Az éhínség szakaszosan jelentkezett: ismerjük a nagy moldvai éhínséget Ștefan Lupul vajda idejéből." - A forrásokból ezzel szemben kiderül, hogy az éhínség - az 1659-es termés már tönkrement - megelőzte a hadműveleteket és Ștefăniță épp emiatt nem tudta összegyűjteni csapatait. A helyi évkönyvek adatai 1660-ra vonatkozólag éghajlati rendellenességeket és pestist jegyeztek fel Erdélyben. Nincs kizárva, hogy hasonló éghajlati- és járványtényezők hathattak Moldvában is, párhuzamosan a katonai eseményekkel.
- [12] Goldenberg, S.: i.m. XVI. sz. p. 405.
- [13] Călători străini despre țările române. II. köt. Szerk.: Holban M., Alexandrescu-Dersca Bulgaru, M.M. - Cernovodanu P. București 1970. p. 123-124. A 124. lapon a szerkesztők megjegyzik: "nyilvánvaló tulzásról van szó". Hasonló emberevései esetek az 1534, 1535, 1602, 1604 évekből (ld. Réthly A.: Időjárási események és

elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Budapest, 1962. p. 68, 118, 121) továbbá fenti kimutatásunk bizonyítja, hogy nyilvánvalóan valóban megtörtént tragikus eseményekről van szó, melyeket gazdasági, társadalmi, katonai, éghajlati tényezők sora idézett elő. E jelenségeket, bármily fájdalmasak legyenek is, nem szabad figyelmen kívül hagyni.

- [14] Veress A., Documents privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești, vol. XI. Acte și scrisori (1661-1690). București 1939. p. 227-229.
- [15] Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae, vol. II. p. 127-128.
- [16] A táblázat nem teljes. Pusztán a naplókából, évkönyvekből, helyi krónikákból vagy általános krónikákból származó adatokat tartalmazzák, különös tekintettel a Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó-ra vol. IV-VII.: Chroniker und Tagebücher (1143-1867), tome I, Brassó, 1903, 647 p.; t. II (1392-1851), Brassó, 1909, 833 p., t. III (1549-1827) Brassó, 1915, 772 p. és t. IV. (1684-1783) Brassó, 1918, 759 p., passim) és Kraus, Georg munkájára: Cronica Transilvaniei (1608-1665) București 1965, 604, passim. Néhány adat (az 1628-as, 1631-es, 1682-es, 1688-as, 1695-ös és 1696-os évekből) Ursuțiu M. munkájából való: Viața agrară din Transilvania în izvoarele narative în limba maghiară din secolul al XVII-lea (kézirat, sajtó alatt a Terra Nostra II. kötetében, 1973). Köszönetet mondunk a szerzőnek, amiért rendelkezésünkre bocsátotta kéziratát. Kronológiánk néhány adata megtalálható Topor M., Ani ploioși și secetoși in Republica Populară Română c. művében (Bukarest, 1963, p. 14-16.), de kimutatásunkat csaknem kizárólag a Quellen...-ből meritettük. Egyéb források kutatása során nyert adatok kiegészíthetik az általunk felvázolt képet.

A XVI. és XVII. század folyamán a pestis Erdélyben, vagy egyes vidékein a következő években dühöngött: 1508, 1510, 1520, 1523, 1529, 1530, 1553, 1554, 1555, 1556, 1567, 1569, 1571, 1572, 1573, 1574, 1575, 1585, 1586 (egyes helyeken a pestis egész 1888-ig tartott); 1600, 1602, 1603, 1606, 1621, 1622, 1623, 1633, 1634, 1635, 1636, 1644, 1645, 1646, 1647, 1648, 1654, 1660, 1661, 1662, 1663, 1664, 1676, 1678, 1697. Összesen 47 éven keresztül, ebből 25 év esik a XVII. századra. (További kutatások kiegészíthetik még ezt a kronológiát.) Ehhez jött még ugyanabban az évszázadban 11 évi pusztítás a sáskajárások következtében (1603, 1609, 1610, 1611, 1618, 1619, 1691, 1692, 1693, 1694.) Ld. Réthly i.m. p. 59-260.)

Demográfiai vonatkozásban a törökökkel és a Habsburgokkal folytatott háborúk során, az inváziókra és pusztításokra, a parasztgazdaságok tönkremenetelére ld. Pascu, Șt., Les sources et les recherches démographiques en Roumanie (Période préstatistique), Congrès et colloques de l'Université de Liège, vol. 22, Liège, 1965, p. 287 és 291.

- [17] Réthly, i.m. p. 59-260.
- [18] Călători străini despre țările române, i.m. II. p. 400-401.
- [19] Angot, A., Étude sur les vendanges en France, in "Annales du Bureau central météorologique en France", Paris, 1883; Garnier, M.: Contribution de la phénologie à l'étude des variations climatiques, in "La Météorologie" 1955 okt. - dec.; Le Roy Ladurie, E., Histoire de climat depuis l'An Mil, II. fejt.
- [20] Regestrum domini Daudis Jacobini magistri Xenodochii beatae Elisabethae virginis, in: Socotelile orașului Cluj, 1957, (Kolozsvár város számadásai), 1597, f. Kolozsvári városháza, 7/VII. csomó.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

A MATEMATIKAI MÓDSZEREK TÖRTÉNELMI ALKALMAZÁSÁRÓL ROMÁNIÁBAN

(Módszertani megjegyzések)

A modern matematika a strukturák tudományává vált. Az elektronikus komputer ma már nemcsak szám-kalkulációkat végeznek, de logikaiakat is. Ilyen körülmények között a matematikát és a komputereket eszközül használó történetírás már nem korlátozható többé a kvantitatív történelemre. Sok szempontból lényegesen tágabb területet ölel fel, mint az előbbi.

Néhány román kutató komputer segítségével közelített meg nem-quantitatív jellegű adatokat is. Pl. a Román Központi Történeti Levéltárban tervet dolgoztak ki az iratok automatikus keresésének bevezetésére. Az egy adott adatot kereső kutató könnyen meg fogja találni az erre vonatkozó, automatikusan összerakott iratokat.

Sorin Niță akadémikus egy régi román krónika, a Cantacuzino Krónika kézirat-variánsainak összehasonlításánál Dom J. Frager módszerét és a gráf-elméletet alkalmazta, hogy megállapítsa a kéziratok közötti kapcsolatot. [1] Arra az eredményre jutott, hogy léteznie kellett egy mindmáig ismeretlen, elveszett kéziratnak - a feltevés még igazolásra vár. Dom J. Frager módszere alapján első fokozatként a komputer összehasonlítja a betűket (a szavak közötti közök is betűnek számítanak), vagyis nem-quantitatív információkkal dolgozik. Ebben az első fokozatban a komputer nem a különböző kéziratok betűi egybeesésének vagy eltéréseinek vonatkozásait vizsgálja, pusztán a helyeket jelöli meg, ahol a különbségek megjelennek, tehát nem-quantitatív információkkal szolgál. Sorin Niță ezt az első fokot a krónika 1960-as kritikai kiadásában feltüntetett variáns helyek kézi csoportosításával váltotta fel.

A második fokozatban Sorin Niță a komputert arra használta fel, hogy megszámlolta a variáns helyeket és felmérte a különböző kézirat-csoportok "súlyát".

Miután ezek a műveletek végbementek, a gráf-elmélet a kutatás számára lehetővé teszi absztrakt strukturák felállítását, a kéziratok közötti formai kapcsolat megállapítását, vagyis létrehoz egy nem irányított grafikont. A komputert vagy

a matematika eszközeit nem használhatjuk a gráf [2] irányítására, és arra, hogy megállapítsuk, a gráf melyik pontja (ebben az esetben melyik kézirat) képviseli az egész grafikon kiindulópontját és melyik pontok (ill. kéziratok) a leszármazottai ennek. E feladat megoldására, vagyis a gráf-elmélet által megállapított absztrakt struktúrának megfelelő konkrét (kronológiai) struktúra felállításánál Niță a történeti kritika eredményeihez fordult - vagyis a kéziratoknak az említett kritikai kiadásban megadott családfájához. A matematikai eredményt - a gráfot - interpretálni kell, és ezt csak úgy lehet elvégezni, hogy a matematikai eredményeket összevetjük a rendelkezésre álló történeti információk összességével. Bármely elmélet, vagy történeti módszertan, mely csupán kvantitatív adatok felhasználására igyekszik magát korlátozni, abba a hibába eshet, hogy figyelmen kívül hagyja a rendelkezésre álló történeti információk nagy részét.

A komputer használata nem-quantitatív jellegű információk elnyerésénél bizonyítja, hogy ezidőszereint a történelem nem nélkülözheti a nem-quantitatív információkat. Minden olyan elmélet, vagy történeti módszertan, mely arra törekszik, hogy pusztán kvantitatív adatok felhasználására korlátozza magát, könnyen abba a hibába eshet, hogy figyelmen kívül hagyja az elérhető történeti információk nagy részét.

Természetesen román történészek is alkalmazzák a kvantitatív módszereket. Alexandra Ștefan történész, Ileana Kiyu-Sculy matematikussal közös munkájában azt tűzte ki célul, hogy megállapítsa a Hole és Show által feldolgozott leletek összességének kronológiai rendjét, a Romániában talált görög feliratok időrendbe sorolását. [3] A módszer egy egybeesési matrica felállításán alapszik, mely rögzíti bizonyos betűtípus vagyis bizonyos formájú betűk előfordulását. Valójában ez a módszer kvantitatív; noha egy kvalitatív jellemző léte vagy nemléte alapján indulunk el, az előfordulásokat vagy hiányokat megszámloljuk, hogy egy sorokba szedendő objektív permutáció-mennyiség funkciójaként használhassuk fel őket, elérve így a permutációk szélső értékét, ami egybeesik a tényleges kronológiai renddel. Ez a módszer - melyet tapasztalati úton próbáltunk ki, hiszen néhány dátált felirat időrendi rendszerezésre is módot nyújtott, ami megfelelt a valódi sornak - lehetőséget nyújtott bizonyos dátum nélküli feliratok pontosabb kronológiai besorolásához. A tradicionális módszereken alapuló kronológiai besorolás néhány hibáját is ki lehetett így küszöbölni.

Ez a példa is bizonyítja, hogy a matematika és az elektronikus komputer hozzásegítenek bennünket ahhoz, hogy az adatokat egy absztrakt struktúra rendjébe soroljuk. Ez a struktúra egybeesik a kronológiai renddel, melyben a kutatás tárgyát képező történeti adatok felmerülnek, de nem tudhatjuk, hogy a sor melyik vége felel meg a kronológiai sor kezdetének és melyik a végének. Ahhoz, hogy megállapíthassuk, a

két véglet melyike - vagyis melyik adat - képviseli a kronológiai sor kezdetét, szükségessé vált, hogy a matematika tárgy-körén kívül eső kritériumokhoz forduljunk. A matematikai eredményt ebben az esetben a rendelkezésre álló történeti információk összességének keretein belül kellett értelmezni, legyenek azok kvantitatív vagy nem kvantitatív jellegűek.

Néhány példát nyújtottunk eddig a komputer és a matematikai módszerek alkalmazására a rendelkezésre álló történeti források kronológiai besorolásánál és osztályozásánál (az információk feltalálása lényegében magában foglalja osztályozásunkat is.)

Ahogy más országok történészei, a román történészek is foglalkoznak a történeti források olyan célkitűzésű kutatásával, hogy bizonyos kvantifikálható jelenség történeti fejlődését pontosan rekonstruálják, vagyis bizonyos kvantitatív adatok kronológiai sorrendjét állítják fel olyan periódusokkal vagy problémákkal kapcsolatban, melyekre vonatkozólag az elődök még nem állítottak fel ilyen sorokat.

A Bukaresti Történeti Intézet egy történész-csoportja, Demaschin Mioc-kal az élén, "Ártörténet Havasalföldön a XV-XVIII. században" c. témán dolgozik. A munka egy nemrég megjelent fejezete [4] a XV-XVIII. századi lóárak alapján kimutatja, hogy 1/ 1501-1675 között az árak lassu emelkedése (aranyban kifejezve) észlelhető, 2/ a XVI. század utolsó évtizedeiben "árforradalom" következett be (ezüstben), melynek az első lökést az 1593-1601-es években Vitéz Mihály háborúi adták; 3/ a XVII. század utolsó negyedében jelentős emelkedés következett be mind az arany, mind az ezüst árakban, a portai szállítások megnövekedése következtében.

Jelenleg munkálatok folynak a demográfiai fejlődés kronológiai adatsorainak megállapítására. Egy újonnan megjelent demográfiatörténeti kötet [5] új eredményeket hoz ezen a területen és a román népességtörténetre vonatkozó bibliográfiai utalásokkal szolgál.

E cikk írója Constanța Moței-el közösen adatsorokat kezdett kidolgozni az 1919-1937-es parlamenti választásokkal kapcsolatban a különböző kormányok által gyakorolt választási nyomásokra és a választási eredmények eltorzítására vonatkozólag. Az 1866-1940 közötti korszakon végig (utóbbi dátumtól kezdve a fasiszta diktatura teljesen elnyomta a parlamentet) a különböző kormányok ilyen természetű választási manipulációi teljesen napirenden voltak Romániában, a parlament vezető pártjainak képviselői ezt "normálisnak" tekintették.

Sokezer lapot tesznek ki az államszervezet által gyakorolt választási presszióra vonatkozó elbeszélő források és sajtójelentések; a központosított kvantitatív információk viszont majdnem teljesen hiányoznak. Épp emiatt feladatunkká

tettük, hogy számbavegyünk minden választási vitát, mely a két háború közti időszakban a parlamentben végbement, azután statisztikai táblázatot dolgoztunk ki, felrajzolva az országban uralmon lévő különböző kormányok és pártok szavazat-hamisító tevékenységének fejlődési görbéjét.

A két háború közti választások kvantitatív analízise más szempontra is fényt vet. Az 1937-es parlamenti választások voltak az első, melyek bebizonyították, hogy a kormány a napirenden lévő szavazathamisító manőverek ellenére sem tudja biztosítani a parlamenti többséget. A korszak politikai kommentátorai és sajtója ezt az eredményt "meglepőnek" minősítette. A statisztikai analízis viszont kimutatja, hogy az u.n. "kormány-hozomány" és a kormány képessége, hogy kontrollálja a választásokat, már 1931-ben meggyengült és az 1937-es választási eredmények pusztán egy korábbi folyamat folytatását jelentették.

Az, hogy történészek statisztikai sorokat dolgoznak ki régebbi periódusokra vonatkozóan és számsorokat állítanak fel, nem jelenti szükségképpen azt, hogy matematikai módszereket alkalmaznak azon jelenségek magyarázatára, melyeket e sorok szembetűnővé tesznek. Az idézett példák épp úgy, mint a külföldön a "sorozat-történelem" vagy "kvantitatív történelem" módszereivel folytatott kutatások arra használták fel a számsorokat, hogy pontosabb képet kapjanak a történeti folyamatról. A kvantitatív sorokat nem fejlesztették tovább matematikai módszerekkel, mivel az általuk nyújtott történeti információt tradicionális módszerek segítségével magyarázták, a jelenségek közti összefüggések nem-matematikai természetű analízisével, kvantitatív és nem kvantitatív vonatkozásban egyaránt. A havasalföldi árfejlődés bizonyos momentumait például olyan tényezőkkel magyarázták, mint a háborúk, vagy az ottomán porta követelése.

A forrásokban talált, előzőleg kvantifikált információk összegyűjtése és felsorakoztatása párhuzamosan folyik azokkal a kísérletekkel, melyekben kvantifikálni próbálunk bizonyos, eddig csupán nem-quantitatív módszerekkel vizsgált jelenségeket. Azokra a kísérletekre utalunk itt, melyekkel a "játék-elméletet" próbálják a történelemre alkalmazni. Mircea Malița matematikus megpróbálta kiértékelni Vitéz Mihály azon elhatározásának hatékonyságát, hogy fellázad az ottomán birodalom ellen, és összehasonlította a román vajda által alkalmazott stratégia eredményeit más, lehetséges stratégiák hatékonyságával. [6] A nyomtatásban megjelent történeti munkák felhasználásával a szerző meghatározta azokat a célokat, melyeket Vitéz Mihály maga elé tűzött és az eredmények összehasonlításának módszerével kvantifikálta a következő stratégiák lehetséges pozitív és negatív kimenetelét: 1/ lázadás az ottomán birodalom ellen; 2/ szövetség az ottomán birodalommal; 3/ a status quo; 4/ aktív diplomáciai tevékenység; 5/ a Porta készpénzzel való kifizetése.

Mircea Malița arra az eredményre jutott, hogy a Vitéz Mihály által választott stratégia - a lázadás - felelt meg legjobban az adott történeti körülményeknek.

Meg kell jegyeznünk, hogy a játékelmélet alkalmazása a történelemben magával hozza, hogy a tényekkel szembenálló érvelést használjunk, vagyis azt latolgassuk, mi történt volna, ha az adott történeti körülmények között létrejövő elhatározás eltért volna a valódi elhatározástól (vizsgált esetünkben a Mihály vajda által követett uttól). Ilyen szempontból a játékelmélet alkalmazása a történelemre ugyanolyan vonásokat ölt, mint amikor a cliometrikusok ekonometrikus módszereket alkalmaznak.

Ugy gondoljuk, ez az egybeesés nem meglepő. A történetfilozófusok már régen rájöttek valamire, amit a legtöbb gyakorló történész alig vett észre, vagyis hogy sok állítás a történeti munkákban azon az érvelésen alapszik, milyen más uton haladhatott volna az események sora, ha bizonyos történés nem következett volna be. Ebből következik, hogy a kontrafaktuális érvelés nem képezhet érvet a játékelméletnek a történelemre való alkalmazása ellen.

A játékelmélet történelemben való alkalmazása azonban azon alapszik, hogy tradicionális módszerekkel és nem kvantitatív érveléssel elért eredményeket kvantifikálva tudjuk kifejezni (számbelileg tudjuk felmérni). Mert a célok és a különböző, kedvező és kedvezőtlen eredmények numerikus értékének rendszerezéséhez, ahogy a különböző lehetőségek felállításához is, a történész rendszeres munkáját és az erre jellemző szokásos módszereket használták. A céloknak, eredményeknek és lehetőségeknek adott számbeli kifejezés nem körülhatárolt, szigorúan csoportosított kritériumokon alapszik, és nem mereviti meg jobban a tradicionális nem-quantitatív becsléseket. Emellett a szempont mellett Mircea Malița azt a tényt is hangsúlyozza, hogy egy adott helyzet matematikai modelljének kidolgozása nem jelenti azt, hogy a történelmet a játékelmélet fogalmai szerint írjuk újra. E cikk szerzője azonban megjegyzi, hogy a matematikai modell felállítása a történelemben a következő okokból igen fontos: 1/ hozzásegít a történeti események strukturájának megértéséhez; 2/ ráirányítja a történész figyelmét bizonyos szempontokra, melyeket szükségképpen specifikálnia kell, hogy érvelése ezzel megalapozottabb legyen; 3/ fényt vet bizonyos problémákra, melyeket a matematikusnak meg kell oldania azért, hogy a matematikának a történelemben való alkalmazását megkönnyítse.

Alkalmazható a kvantifikációs módszer arra a területre is, hogy korábbi korszakok emberei milyen fogalmat alakítottak ki bizonyos jelenségről, milyen álláspontot foglaltak el ezzel kapcsolatban. Itt a jólismert tartalom-analízis a legalkalmasabb eljárás. Ezen a vonalon Mihai Rusenescuval közösen kutatásokat végzünk a romániai szocialista mozgalom

hivatalos sajtóorganuma, a "România Muncitoare" lapjain előforduló bizonyos fogalmak kombinációjának gyakoriságára vonatkozóan az 1905-1914-es években. Törekvésünk a munkásmozgalomnak a parasztsággal szembeni magatartása meghatározására irányult. Kitűzött célunk eltért attól, ahogy pl. a francia történészek dolgoznak a politikai szókincs elemzésén, amelyben bennünket nem az érdekel, hogy megállapítsuk bizonyos kiragadott szavak használatának gyakoriságát, vagy bizonyos szavak kapcsolatának, vagy egymásmellettiességének előfordulásait, hanem bizonyos fogalom-kombinációkon keresztül kifejezésre jutó eszmék előfordulási gyakoriságát akarjuk rögzíteni. E feladatunkhoz nem tudunk komputert használni, ahogy eleinte elképzeltük, így munkánk véghezviteléhez több időre van szükségünk.

Ugy gondoljuk, érdemes megemlíteni, hogy a munkásmozgalom és a parasztság érdekközössége hangsúlyozásának gondolata többször felmerül, mint ahogy a szocialista újságokból és könyvekből kiragadott, elszigetelt idézetek alapján várható lenne.

A munkásmozgalomnak a parasztsággal kapcsolatos magatartásának magyarázatához, ahogy az a "România Muncitoare" hasábjain tükröződik, a gyakorisági görbék felfektetéséhez egyelőre nem gondolunk más módszerekre, mint a hagyományosakra. Esetünkben bizonyos kvantifikált jelenségek értékelését kombinálnunk kell a történeti jelenségek közti összefüggések nem-kvantifikált analízisével.

Különösen korrelációk statisztikai analízisére tartom alkalmasnak a matematika eszközeit és a komputer felhasználását, mert ez a módszer, felmérve a jelenségek közti statisztikai összefüggéseket, lehetővé teszi, hogy 1/ a történeti jelenségek között olyan kapcsolatokat ismerjünk fel, melyek elvben más módszer segítségével nem mérhetők fel; 2/ hogy megmagyarázzon történeti jelenségeket, vagyis a jelenségek meghatározó tényezőit kiemelje és felállítsa a jelenségek közötti kapcsolatok hierarchiáját.

A "Nicoale Iorga" intézet egy csoportja, Constanța Moșei dokumentátor, Irina Gavrila matematikus és a cikkíró részvételével, munkálatokat folytat, amely a XX. század elején a romániai parasztok által a földesuraknak fizetett járadékok variációinak meghatározó tényezőit kutatva a korrelációk analízisét használja fel.

A XIX. sz. második felében, az 1864-es agrárreform után, a román társadalom kapitalista fejlődése és modernizálása sok szempontból jelentős lépéseket tett előre. A nagybirtokokon, melyeket a reform területükben csökkentett, de meg nem szüntetett, kapitalista viszonyok honosodtak meg, vagyis elterjedt a bérmunka. Ezzel párhuzamosan továbbra is fennmaradt az u.n. "tized-robot" rendszer, melyben kapitalista vonások keveredtek a feudális továbbélésekkel. (Félreértések

elkerülése végett szeretnénk leszögezni, hogy a "feudalizmus" kifejezésen azt a gazdasági rendszert értjük, melyen belül a nagy földesurak földjeit parasztok művelik meg, saját eszközeik felhasználásával, a törvény, a szokások, vagy az erőszak eszközeivel kialakított kötelezettségüknek megfelelően.)

1864 után a nagybirtokosok földjeik egyrészét parasztoknak adták bérbe, akik saját eszközeikkel és vetőmagukkal művelték azt meg. A bért általában gabonában fizették, a bérlő a földesurnak adta a bérbevett föld termésének egyrészét, emellett különböző mezőgazdasági munkákat végzett el saját eszközeivel a földesur sajátmagának megtartott földjein. A paraszt-bér jelentősen megnövekedett a XIX. sz. második felében. Román és külföldi szerzők más-más magyarázatot adtak ennek a jelenségnek. A parasztbérek változását meghatározó tényezők tisztázása hozzájárulhat a XIX-XX. században a kelet-európai országokban tulnyomó, és némely fejlődésben lévő országban ma is fennálló "tized-robot" rendszerről alkotott átfogó gazdasági elmélet kialakításához.

E probléma megoldására első lépésként "szinkronikus" horizontális kutatásokat végeztünk és kiszámítottuk a megyék szerinti bérek és számos egyéb tényezők közötti összefüggések koeficiensét. [7] 1906-ra vonatkozólag - a nagy 1907-es parasztlázadást megelőző év - kiszámítottuk az egyes megyékben a hektáronkénti bér és 90 más változó tényező közötti korrelációk koeficiensét. Meghatároztuk e 90 változó tényezővel kapcsolatban a korrelációk koeficiensének matrixait, ezek jelentik az adott korszakban Románia 32 megyéjében a gazdasági, demográfiai, kulturális helyzet mutatóit. Felhasználva a rendelkezésre álló statisztikai adatokat, analóg számításokat végeztünk a megyénkénti bér és 58 más tényező között az 1870-es évre vonatkozólag is.

A második stádiumban, melynek munkálatai még nem zárultak le, diachronikus, vertikális kutatásokat végeztünk, vagyis kiszámítottuk a megyénkénti bérek változásainak mértékét (arányszámát) az 1870-1906 közötti korszakban, továbbá 36 egyéb tényező változási arányát. A számításokat komputer segítségével végeztük.

Egyik, a kutatók által is erősen támogatott vélemény szerint a parasztbérek változásait a "tized-robot rendszeren" kivüleső tényező befolyásolta, vagyis a gabonát importáló ipari országok piacain a gabonaárak mozgása. Saját eddig elért eredményeink nem erősítik meg az e befolyásról kialakított hipotézist; nem mutatható ki jelentős összefüggés a megyékben kialakult bérek és az ottani gabonaárak között.

Azzal a feltételezéssel kapcsolatban, hogy a "tized-robot rendszeren" belüli tényezők befolyásolják a parasztbéreket, két hipotézis ütközik össze. Az első szerint a parasztbérek változásait a parasztok számára bérbeadandó földek

iránti kereslet és kínálat közti arány, vagyis a földesurak és a parasztok közti versengés viszonya befolyásolta. E befolyás a földművelésnek a "tized-robot rendszerről" a kapitalista rendszerre való áttérésnek specifikus vonásaként tekinthető. - A második hipotézis azt a véleményt hangoztatja, hogy a bérek változásait inkább befolyásolták a feudalizmus maradványai, vagyis a nagybirtokok területi kiterjedése. E vélemény szerint azokon a vidékeken, ahol a környéken belül nagyobb volt a nagybirtokok specifikus súlya, más szavakkal erősebb volt a földesuraknak a földre vonatkozó monopóliuma, magasabbak voltak a bérek.

A korrelációk már kiszámított koeficiensei azonban nem mutatnak ki semmi szembetűnő összefüggést a megyénkénti puszta bér és a földbirtokok összterületén belül a nagybirtokok specifikus súlya között, sem az 1870-es, sem az 1906-os évre vonatkozólag. Ellenben mind 1870-ben, mind 1906-ban szembeszökő korreláció mutatkozik a bér és azok között a tényezők között, melyek befolyásolták a nagybirtokok parasztok számára bérbeadandó területe közti kereslet és kínálat mértékét. Ha 1906-ra vonatkozólag több ilyen mutatószámot vesszünk számításba, az együttes korreláció-koeficiens nagyobb, mint 0,800.

E cikk terjedelme nem ad rá módot, hogy minden tényezőt analizáljunk, melyek a bérbeadandó területek kereslet-kínálat mértékét befolyásolva, meghatározták a megye bérváltozásait. Hogy egy példát említsünk: 1906-ra vonatkozólag a megye haszonbérei és a parasztekék százaléka közötti lineáris korreláció az összes fogatot tekintve 0,642 volt. Olyan helyeken, ahol a parasztok nagyobb számú eke felett rendelkeztek, mezőgazdasági felszereléssel jobban el voltak látva és több földet tudtak bérbevenni, nagyobb volt közöttük a versengés, a haszonbér emelkedő tendenciát mutatott.

A lineáris korreláció a haszonbérek és a földbirtokok száma és a föld nélküli parasztok számaránya között

$$\frac{\text{földesurak száma}}{\text{földnélküli parasztok száma}} = -0,461;$$

ebből következik, hogy azokon a helyeken, ahol a földesurak száma, tehát a közöttük lévő versengés nagyobb volt, a haszonbér csökkenő tendenciát mutatott, míg azokon a vidékeken, ahol a föld nélküli parasztok számaránya volt nagyobb és a versengés közöttük erősebb, a haszonbér növekvő tendenciát mutat. A lineáris koeficiens a megyénkénti haszonbér és a kézműves-lakosságú falvak százalékaránya között -0,432 volt. Ott, ahol a kézműves mesterségek jobban elterjedtek, több volt a parasztok lehetősége rá, több érdekük fűződött hozzá, hogy kiegészítő felszerelésüket és munkaidejüket földek bérbevétele helyett más irányban értékesítsék; e megyékben "a bérbevehető földek piacán" a parasztok közti versengés kisebb volt, a haszonbér csökkenő tendenciát mutatott.

Egyéb mutatók közti korrelációk analízise hasonló eredményekre vezet, ezek bemutatására azonban cikkünk terjedelme nem ad lehetőséget (az egyes mutatók és a bér emelkedésének mértéke közötti korrelációk koefficiense $\pm 0,400$ és $\pm 0,570$ között van, de az összetett korrelációs koefficiens, ahogy feljebb már említettük, nagyobb, mint $0,800$).

Ebből következik, hogy a parasztok által a földesurnak fizetett haszonbérek vidékenkénti változásainak mechanizmusa már magán viseli a kapitalizmusba való átmenet - a "tized-robot rendszerre" jellemző átmenet - bizonyos vonásait.

Az egyéb változók elemzése szintén kifejezésre juttatja a kapitalista és feudális maradványoknak a tized-robot rendszerben fellelhető kombinációját. Nyilvánvalóvá teszi például, hogy a nagybirtokok ekével való ellátottságát meghatározó legfőbb tényező a parasztok által természetben fizetett haszonbér és munka elégtelensége volt. Azokon a helyeken, ahol alacsonyabb volt a parasztok természetben és munkában fizetett bére, a nagybirtok ekével való ellátottsága növekvő tendenciát mutatott. Tehát, bizonyos területeken és időszakokban, egy, a "tized-robot rendszeren" belüli tényező arra késztetett, hogy a nagybirtokokon befektessenek a mezőgazdasági felszerelésekbe és így bér munkával váltsák fel a tized-robot rendszert.

A kvantitatív módszerek összesítő természetűek, olyan értelemben, hogy megkönnyítik a különböző kutatók által elért eredmények összehasonlítását, általánosítását, szintézisbe foglalását. Erdemes tehát megemlíteni, hogy kutatómunkánk az 1906-os évre vonatkozóan hangsúlyozottan pozitív korrelációt mutat a megyék agrárlakosságának írni-olvasnitudási szintje és a megyék urbanizációs és iparosodási szintje között. Ezek az eredmények megegyeznek Michael Katznak az 1840-1865. évekre vonatkozó, Massachusetts államra leszűrt eredményeivel. [8]

De a kvantitatív módszerek használatánál, ahogy minden egyéb történeti kutatómunkánál is, számba kell vennünk a különböző korszakokban, különböző társadalmi körülmények között a történeti folyamat lezajlásában mutatkozó különbségeket. 1870-ben például, közvetlenül az agrárreform után, a parasztháztartások gazdasági felszereléssel való ellátottságának szintje és a haszonbér között erős és fordított irányú korreláció mutatkozott: olyan helyeken, ahol a parasztoknak több felszerelésük volt, tehát jobb anyagi helyzetben voltak, kevésbé érezték szükségét, hogy bérelt földek megmunkálásával kiegészítő jövedelemhez jussanak, következésképpen a haszonbér csökkenő tendenciát mutatott.

1906-ban, a parasztok növekvő földéhségével összefüggően, a korreláció továbbra is erős maradt, de egyenessé

vált: olyan helyeken, ahol a parasztoknak több felszerelésük volt, és több földet meg tudtak művelni, növekedett a bérbevehető földek iránti kereslet, emelkedni kezdtek a bérek.

Történelmi kutatásoknál matematikai módszerek és komputer alkalmazásával nyert tapasztalataink kimutatták, hogy a korrelációs koefficiens valójában absztrakt matematikai kapcsolatot jelent. E formális kapcsolat konkrét tartalmának megállapítása, a korrelációs koefficiens valódi történeti jelentőségének körvonalazása túl megy a matematika lehetőségein és feladatkörén. Ahhoz, hogy meg lehessen állapítani, vajon két történeti változó közti korrelációs koefficiens tényleges kapcsolatot jelent-e, közös ok által meghatározott, közösen előforduló kapcsolatok egymásra hatását vagy egyéb típusát, és hogy az ok-okozat összefüggés esetében meg lehessen világítani, a változók közül melyik jelenti az okot, melyik az okozatot, újra figyelembe kell venni az elérhető kvantitatív vagy nem kvantitatív információk összességét (vagyis azon a két változón keresztül tükröződő emberi magatartásra vonatkozó információkat, melyek összefüggésében a statisztikailag jelentős korrelációs koefficienset megtaláltuk).

Formális, autonóm léttel bíró matematikai absztrakciók esetében, melyek függetlennek látszanak azoktól a tárgytól, melyekből absztraháltuk őket, "a vonatkozó absztrakciókat létrehozó tárgyak csak annyiban befolyásolják őket, mint a matematikai eredmények sokféle interpretációjának lehetőségei". [9] A történeti jelenségek korrelációs koefficiens kiszámításánál nyert matematikai eredmények sokféle lehetséges magyarázata közti választás nem tartozik a matematikaelmélet feladatkörébe, hanem a történeti jelenségek összességének tanulmányozásával kell megoldani, és ehhez (implicit vagy explicit) egy történetelméletre van szükség.

Másrészt viszont a két vagy több változó közti korrelációs koefficiens kiszámítása az e változók közti konkrét történeti összefüggésről kialakított hipotézis kipróbálását jelenti. Ilyen hipotézisek az elérhető információk összessége alapján épülnek fel, legyenek azok kvantitatívek vagy nemkvantitatívek.

A matematika hozzásegít e történeti hipotézisek kipróbálásához, de önmagában nem biztosíthatja ilyen hipotézisek feléoitését. Történeti hipotézisek kialakításánál a történetelméletnek van a legjelentősebb szerepe. E kiemelés azonban nem azt jelenti, hogy a történetelmélet független a kvantitatív kutatásoktól; pusztán azt akarja mondani, hogy azt próbára lehet tenni, gazdagítani lehet a kvantitatív módszerek segítségével, melyek, legalábbis ma, elválaszthatatlannul össze vannak kötve nem kvantitatív kutatási módszerekkel.

A történettudomány jelenlegi stádiumában nem helyes a történetelmélet területét tabula rasa-nak tekinteni, melyen kizárólagosan kvantitatív adatokon és módszerekben alapuló, teljesen új épületet kell felépíteni. Véleményünk szerint specifikus feltételei alapján az egyetlen szempont a történeti kutatások elmélyítése és fejlesztése vonatkozásában az, hogy matematikai módszerek segítségével tovább lehet vinni, tökéletesíteni lehet a meglévő történetelméleteket, hogy azok értékesíteni tudják mindazt, amit e módszerek nyújthatnak számukra.

(V. Liveanu cikke a "Revue Roumaine d'Histoire" c. folyóirat
[București] 1974. 2. számából)

Jegyzetek

- ≡ Az Uppsalában 1973. jun. 25-29-én tartott "Történelem és a komputer" c. nemzetközi kongresszusra készített előadás.
- [1] S.C. Nită, Establishing the linkage of different variants of a Romanian chronicle. (Mathematics in the Archaeological and Historical Sciences, szerk.: F.R. Hodson, D.G. Kendall, P. Tăutu, Edinburgh, 1971, 401-411.)
- [2] A gráf pontokból és élekből (ezek a pontokat összekötő szegmensek) álló ábra; Az élek irányát lehet nyíllal jelölni. Az a gráf, melynek minden éléhez irány van jelölve, irányított gráf.
- [3] Alexandra Ștefan, Application of mathematical methods to epigraphy. Uo. 267-275.
- [4] Ruxandra Cămărășescu, Coralia Fotino, Din istoria prețurilor. Evoluția prețurilor cailor în Țara Românească (secolele XV-XVIII.) (Studii și Materiale de Istorie Medie, Vol. VI, București, 1973, 225-241.)
- [5] Populație și societate. Studii de demografie istorică. Szerk. Ștefan Pascu. vol. I. Cluj 1972.
- [6] Mircea Malița, A model of Michael the Brave's decision in 1595. (Mathematics in the Archaeological and Historical Sciences, 515-523.)

- [7] Kutatásunkhoz: V. Liveanu, L. Asănechescu, V. Medeleanu, C. Moței, Coefficients of correlation in historical research (uo. 505-515), Factorii determinanți ai variației arenzii țărănești la începutul secolului al XX-tea în România. Studii XXIV. (1971) No. 2. 307-331. Factorii determinanți ai investițiilor gospodăriei moșierești în România, în inventar agricol la începutul secolului XX. Abordare pe baze matematice. (Informatica și metodele matematice în științele sociale I. 1972. no. 2. 42-47.
- [8] Michael B. Katz, The Irony of Early School Reform: Education in Mid-Nineteenth Century, Massachusetts, Cambridge, 1968.
- [9] S. Marcu, Nicolau, S. Stati, Introducere în lingvistica matematică. București 1966. p.112.

"AZ ÚJ TÖRTÉNETÉSZEK"

(Interju Emmanuel Le Roy Ladurie-vel a kvantitatív történetírásról)

Express munkatársa: A történész kutatási területe - melyet legújabb könyvében ["A történelem határai"] jár be - kiterjed az éghajlat és a boszorkányság vizsgálatára éppen úgy, mint a sántaság vagy a fogamzásgátlás, a pénz vagy éppen a Mélusine mítosz történetére. De mi köti össze ezeket a különböző témákat?

E. Le Roy Ladurie: A történelem természetesen. A totális, határokat nem ismerő történelem. XIV. Lajos állítólag azt mondta halálos ágyán: "Tulságosan szerettem a háborút és a nagy épületeket." A kvantitatív történetírás által feltárt adatok azonban csak részben erősítik meg ezt a kvantitatív véleményt. Ami a háborukat illeti, igaza volt XIV. Lajosnak, ezek valóban felemésztették az állami költségvetés felét és katasztrofális eladósodáshoz vezettek. Ezzel szemben a versaillesi udvar pompáját Franciaország megengedhette magának. A pénzügyi helyzet lehetővé tette ezt a luxust, ha pszichológiailag nehezen volt is elviselhető, s a harag és a frusztráció érzetét váltotta ki. A kvantitatív történetírás éppen ezt a "globális mérlegelést" teszi lehetővé.

E.: Mi a kvantitatív történetírás? ✓

L.R.L.: Olyan történetírás, amelyik nem a jellemző vagy jellemzőnek tartott események tanulmányozására törekszik, hanem arra, hogy elméleteit elegendő és jellemző számú múltbeli esetre, helyzetre és mennyiségi sorra építse. Éppen úgy, mint a statisztikusok, akik azt vizsgálják, hogyan alakult az arany ára 1900 óta, a munkás vásárlóereje vagy a bérminimum az utolsó 30 évben. A kvantitatív történetírást űző történész éppen úgy foglalkozhat ársorokkal, mint a születési arányszámok vagy akár a vallási gyakorlat intenzitásának az évszázadok során bekövetkező változásaival, mivel e megközelítési módszer számára a történelem minden szektora érdekes.

E.: Van lényegbeli különbség az eseményeket elbeszélő hagyományos, és a kvantitatív történetírás között?

L.R.L.: A hagyományos, elbeszélő történetírás továbbra is magával ragad és közönséget biztosít a történelemnek. Ezt azonban meg kell haladni. Nem hiszem, hogy lényegbenli különbség van a két történelemfelfogás között. Ugyanarról a történelemről van szó, mely Thuküdidész és Herodotosz óta létezik.

A történész mestersége a világ legrégibb mestersége. De megváltozott az érdeklődési területe: először az addig kiaknázatlan levéltári anyag - anyakönyvek, adójegyzékek, kataszterek - feltárásával, majd pedig a számítógép teremtette lehetőségekkel, ezeknek a feldolgozásában. Így a tízed mennyisége, melyet az igen régi egyházi levéltárak anyaga őrzött meg, azt bizonyítja, hogy a mezőgazdasági termelés 1300-ban éppen olyan magas volt, mint a XVIII. században. A buza hektáronkénti terméshozama még egy mázsával sem növekedett Szent Lajostól XV. Lajosig, sőt, Lajos Fülöpig. A gabona termelékenysége ezáltal az egész társadalom expanziója elé áthághatatlan korlátokat állított. A kvantitatív történetírás ebben az esetben paradox következtetéshez jut: a gazdasági haladás tagadásához,

Egy másik példa: a bűnözés történetének kutatása. A kvantitatív történetírás lehetővé tette a bűnesetek, erőszakos cselekmények, gyilkosságok gyakoriságának vizsgálatával annak bizonyítását, hogy az erőszakos bűncselekmények arányszáma jelentősen csökkent Franciaországban a XVIII-XIX. század során. Korzikában a XVII. században az emberölés következtében elhalálozottak arányszáma évente 0,7 % volt. A gyilkosság szinte stabilizálta Korzika népességét. Jelenleg New York legveszélyesebb negyedeiben 0,27 % az emberölés miatt bekövetkeztetett halálozások arányszáma, tehát egyharmada a XVII. századi korzikainak. Nos, az erőszakot sikerült fokozatosan korlátok közé szorítani.

E.: Hogyan?

L.R.L.: Több tényező együttes hatására. Szerepet játszott az egyre szigorubb vallás, a strukturáltabb család, az iskola - mindkettő: az egyházi, s később a világi, melyek sokkal kevésbé voltak ellenfelek, riválisok, mint ahogyan azt általában képzelik. Az ancien régime végén, majd a forradalom után születő új rendszerek alatt sikerült az erőszakot állami monopóliummá tenni a háborúk révén. Éppugy, mint a só- vagy a dohánymonopólium esetében.

E.: Ön tevékenységét az informatika és a történelem határára helyezi. Ez annyit jelent, hogy a holnap történész vagy programozó lesz, vagy nem lesz?

L.R.L.: Lehet jól írni történelmet számítógép nélkül is, mint ahogy én is és sokan mások továbbra is teszik. Bizonyos azonban, hogy a Fortran (az egyik számítógépes nyelv) is-

merete - éppugy mint a latin nyelv - ma szükségesnek tünik a fiatal történésznemzedék képzésében. Azt lehet mondani, hogy a történés és a számítógép közötti kapcsolat kissé az érdekházassághoz hasonlít, mert a számítógép elsősorban eszköz. A veszély abból ered, hogy rendkívül buta s egyben rendkívül nagy teljesítményű eszköz: ha az ember értelmetlenségeket táplál bele, azt sokkal többféleképpen adja vissza, mint az emberi agy. A számítógépnek valójában két fontos funkciója lehet. Egyrészt igen megbízható, sőt megcáfolhatatlan módon ki tud fejteni olyan elméletet, amely addig csak feltevés, intuíció volt. Az ismeretbeli nyereség nem nagy, de fontos. Másrészt a számítógép néha valóságos felfedezéseket tesz lehetővé.

E.: Például?

L.R.L.: A számítógép lehetővé teszi az elmúlt századokból fennmaradt hatalmas mennyiségű statisztikai adattömeg hasznosítását. Így például a firenzei kataszterből kiindulva össze lehetett állítani egy meglepő "telefonkönyvet", mely alfabetikus sorrendben tartalmazza Firenze lakóinak nevét, ezenkívül lakhelyét, vagyoni helyzetét, családi állapotát, gyermekeinek számát, adóhátrálékát, teheneinek számát, stb. az 1437-es évben. S ez egyáltalán nem csak anekdotikus értékkel bír. Jellemzi mindennek előtt a firenzei közigazgatás magas színvonalát, különösen pedig adórendszerének egységét és szilárdságát. A firenzeiek végtelenül modern és felvilágosult emberek voltak. S ezzel megint eljutunk a már említett következtetéshez: a haladás fogalmának relativitásához. Néha még izgalmasabb felfedezéshez jutunk, ilyen például François Furet kutatásainak eredménye az írástudás XVII. és XIX. század közötti fejlődéséről. Tudtuk, hogy a XVII. században a franciák 20-30 %-a tudta leírni a nevét, ezek száma 50 % volt a XVIII. és 95 % a XIX. század végén. De felmerült a kérdés: ha valaki le tudja írni a nevét, ez azt jelenti-e, hogy tud írni és olvasni? Az 1866-os népszámlálásból kiindulva, ahol a következő kérdéseket tették fel: Le tudja írni a nevét? Tud írni és olvasni? - a számítógép bebizonyította, hogy azok, akik nevüket le tudták írni, nagy többségükben írni és olvasni is tudtak. Az egyház a XVII. és XVIII. században kezdett hozzá az írástudatlanság felszámolásához. Ellentétben néhány történész véleményével, az 1789-es forradalom nem volt negatív hatással a népoktatásra, ellenkezőleg, gyorsította az analfabétizmus felszámolásának folyamatát. Ugyanakkor viszont némileg megtörte a gazdasági és demográfiai növekedés ívét.

E.: A számítógép használata nem jár azzal a veszéllyel, hogy idővel megöli a képzeletet?

L.R.L.: A XIX. század hivatalnokai, akik csodálatra méltó aprólékosággal készítették el Franciaország több tucatnyi kötetet kitevő statisztikai adatait, mindegyikük egy-egy adott és körülhatárolt területre függesztette csak tekintetét: a buza terméshozama vagy a cipészek száma, a bortermelés vagy

az elmebetegek száma stb., s mindez megynként. Ezeket a dokumentumokat igen nehéz volt felhasználni. A számítógép megteremti a részletek szintézisét. Lehetővé teszi, hogy globális képünk legyen e kor Franciaországról.

E.: Feltéve, ha e "tekintetek" mindegyike valóság-hű és precíz volt.

L.R.L.: Természetesen. Minden az emésztésre betáplált adatoktól függ. A számítógép nagy veszélye óriási produktivitása. Minél több adatot halmozunk fel benne, annál nagyobb szerep jut az emberi gondolkodásnak. Ha a gondolkodás nem tartja vele a lépést, félő, hogy csak csekély fontossággal bíró számok halmazát publikáljuk. A sokat ígérő, ma még úttörő diszciplínák, mint a történeti pszichológia, alapvetően kvalitatívak maradnak, nem engedik magukat "kvantifikálni". És ez nagyon helyes is. En magam, miután kutatásaim kezdetén számos kollégámmal együtt úgy éreztem, hogy csak a kvantitatív módszer segítségével lehet tisztán látni s előrehaladni, ma kezdek kissé visszatérni a kvalitatív módszerhez.

Előfordul, hogy a két kutatási típus találkozik. Erre példa Eduard Fox könyve, a "Másik Franciaország". Fox, kvalitatív módszerrel dolgozva, briliáns módon bizonyította be Franciaországban két tendencia érvényesülését: a kontinentális és a tengeri fejlődési irányzatát. Valamint, hogy a kontinentális erő mindig háttérbe szorította a tengeri, kikötői irányzatot. A szárazföldi erő viszonylag fejlett paraszti tömegre és autoritatív intézményekre: A Capet-királyságra, a jakobinizmusra, a napoleoni császárságra vagy akár az újabb rendszerek intézményeire támaszkodott. Ezek határozták meg a francia történelem jellegzetes arculatát. Pedig lehetséges lett volna egy másféle francia történeti mult is: a tengeri Franciaorszáé, a középkori Velence, a XVII. századi Hollandia vagy a XVIII. századi Anglia fejlődéséhez hasonlatosan.

Nos, én magam is felleltem ezt a két Franciaországot, a hadilevéltárak kvantitatív vizsgálatakor. Megtaláltam azt a Franciaországot, amely döntő volt a fejlődés szempontjából: Észak-Keletet, a párizsi medencét, Lotharingiát, azt a dinamikus, erősen feudális Franciaországot, mely számos uttal összekötött falvak hálózatát jelenti, ahol iskolák vannak, viszonylag hatékony királyi közigazgatás működik, mely biztosít egy bizonyos fajta társadalmi békét. Nevezhetnének a szekerek Franciaországának, ahol a ló volt a fejlődés szimbóluma. És ennek ellentétéként létezik teljesen elkülönülten a hajók Franciaországa, mely gazdasági jelentőséggel bír, de nincs hatással a hátország mentalitására, társadalmára, kulturájára.

E.: Miért kerekedtek felül a szekerek a hajókon? A Nantes-i ediktum visszavonása miatt?

L.R.L.: A protestánsok valóban igen hamar marginális tényezővé váltak. Visszaszorították őket az atlanti partokra, a Cévennes-be, Languedoc-ba, s végül emigráltak. S mindaz, ami lényeges történt Franciaországban, a protestantizmuson kívül vagy annak ellenére történt. A nantes-i ediktum visszavonása politikai művelet volt - amelynek során a protestánsok szolgáltak bűnbakként - a nemzeti egység megteremtése céljából. Ugyanakkor az angolok is ehhez a politikai lépéshez folyamodtak - csak ők a pápisták rovására.

E.: Politikai aktus, melynek Franciaországban gazdasági következményei lettek ...

L.R.L.: Igen, de ezek a dolgok logikájából eredtek. A tengeri, kikötői tevékenység, bármilyen virágzó is, mindig egy kissé marginális, kívülálló marad. Nem sikerül magával vinnie az ország többi részét. Ez egész Európára érvényes.

E.: És Anglia?

L.R.L.: Anglia sziget. Egészen kivételes eset. Velence, Genova nemzetközi sikereik ellenére képtelenek voltak magukkal vinni egész Itáliát a hatalom vagy az egységesítés útján. Hollandia XVII. századi eredményei dacára nem feledhette a kontinentális bázis hiányát. Bretagne-ban a kikötői övezet semmi hatást nem gyakorolt a tartomány fejlődésére. Katasztrófális jelenség ez? Nem mindig, miután másféle fejlődési modell is elképzelhető, mint az angol.

E.: Kvantitatív módszer, kvantitatív történetírás, az ember azonnal Marxra gondol. Arra a történetész-iskolára, amelyikbe Ön is tartozik, milyen hatást gyakorolt a marxista elemzés?

L.R.L.: A marxista hatás döntő és ugyanakkor eléggé rejtett volt. Egész egyszerűen azért, mivel 50 évvel ezelőtt nem túl jó szemmel nézték a marxistákat a francia egyetemeken, főleg ha az illető még karriert is akart csinálni... Általában nem tudnak róla, hogy Marc Bloch könyvet akart írni Marxról 1910-ben. A marxizmus valójában két lényeges hozzájárulással szolgált. A történeti tudatalatti fogalma, azaz a történelemnek az a része, mely az akarattól, a tudattól független, és az infrastruktúrák függvénye. Jelen esetben Marxnál a gazdasági struktúráké. A történetészre vár tehát, hogy feltárja a gazdasági tényezők viszonylag rejtett, de lényegi hatását a politikai és társadalmi fejlődésre. Ez késztette a történetészeket arra, hogy gazdaságtörténettel foglalkozzanak és ez igen jó és fontos dolog. A marxizmus másik hozzájárulása: az az érdeklődés, amelyet a népi rétegek - proletariátus, parasztság, kispolgárság - iránt tanusít, és amely lehetővé tette, hogy meghaladjunk egy olyan történelemszemléletet, mely a történelmet az elitek szempontjából értelmezte.

E.: Ön is marxista volt?

L.R.L.: Katolikus és inkább konzervatívnak számító környezetbe tartozom. Az École Normale-ba jártam, mikor felfedeztem a marxizmust, és néhány évig jobban foglalkoztatott, mint a történelem, mellyel csak mellékesen foglalkoztam, mivel a záróvizsgáimra készültem.

E.: A történelem elhivatottság volt Önnél?

L.R.L.: Ha nem is elhivatottság, mindenesetre kései képzés. Történelemből nem is tettem szóbeli érettségit a háború alatt. Az aktív politikai tevékenységet 1955-től és a desztalinizáció kezdetétől fokozatosan abbahagytam. Szerencsém volt tulajdonképpen, mindent a nullpontról kezdtem, a levéltári kutatásokkal. A marxizmus hatása alatt álló történészekre az a veszély leselkedik, hogy csak azt keresik a történelemben, amit már előzőleg belehelyeztek. Féltő, hogy olyan történetírást művelnek, ahol a gondolatok két Lenin vagy Gramsci idézet közti legrövidebb távolságban merülnek ki.

Ez történt Marx néhány Tischrede-jével, melyet áhiattal ismételgettek az epigonok. Érdekesekek ezek, de csak kis dogmák, gyakran egymásnak ellentmondó részletállítások, melyek nem érdemlik meg azt a nagy tiszteletet, mellyel idézik. Marxot úgy kell tárgyalni, mint bármelyik nagy gondolkodót vagy történészt, mint Malthust, mint Mausst vagy mint Durkheimet. Marx hatása igen pozitív és termékenyítő. De gondolatait, a Tőkében rögzített gazdasági téziseit a történelmi analízis egyetlen kiinduló pontjává tenni, ez elfogadhatatlan számomra. Ezt értette meg Annie Kriegel. A francia kommunistákkal foglalkozó munkáját a kommunista párt szellemében kezdte. Azután a desztalinizáció időszakában letért erről az utról. És éppen a dogmákhoz való feltétlen hűség hiánya tette lehetővé, hogy egyfajta remekművet alkosson...

E.: A languedoc-i parasztságról írt munkája volt az, ami a marxizmusmal kapcsolatos álláspontja átgondolására készítette?

L.R.L.: Valóban, a Tőke egyik fejezete volt a kiindulópontom, az, amelyikben Marx apokaliptikusan ábrázolja a kapitalizmus eredetét. Ez az eredeti tőkefelhalmozás elmélete: a parasztok kisajátítása, a háborús fosztogatások, a gyarmati hódítások. A helyi összeírásokat vizsgálva egy másik elmélet igazolásához jutottam, és pedig Malthusnak az egymás utáni hullámokban végbemenő demográfiai expanzió-elméletéhez. A népesség növekedése a föld aprózódását, tehát a pauperizációt vonja maga után, ami viszont önfékező rendszert hoz létre a népességnövekedés automatikus korlátozására. Marxot kerestem, Malthust találtam meg.

E.: A kvantitatív történetírás hogyan viszonyul az eseményhez?

L.R.L.: A kvantitatív történetírás nyilván sokkal inkább elszakad az eseménytől. Néha eljut viszont a kvalitatív történetírás által árnyékban hagyott területek felderítéséhez. A hallgatók zónákat egyszerre csak igen zajossá teszi. A legjobb példa erre a francia forradalom demográfiai következményeinek a felfedezése, amelyet 1960-ig a legjobb történészek sem vettek észre. Percről-percre ismertük a Közjóléti Bizottság vitáit. De az, ami a hálószobákban történt, senkit sem érdekelt. A forradalom következtében Franciaország a születések számának korlátozásában 3/4 évszázaddal előtte járt Európának és nevezetesen Angliának, mindazokkal a következményekkel, amit ez az erőgyengeség terén jelentett.

E.: Ezt mivel magyarázza?

L.R.L.: A forradalmi trauma megváltoztatta a gondolkodásmódot. Siettetette a vallásos hit hanyatlását és megszüntette a coitus interruptusra vonatkozó egyházi tilalmat. A kötelező katonai szolgálat összehozott azonos korosztályokat és lehetővé tette a fogamzásgátlásra vonatkozó információk cseréjét. Addig a születésszabályozást csak a nemesség, a nagyburzsoázia, és némileg a városi lakosság alkalmazta, a parasztság alig. Az elsőszülöttségi jog eltörlése, mely az örökség megosztására kötelezett, szintén kevesebb gyermekszülésre ösztönzött. S végül, az óriási hadsereg felállítása még súlyosabbá tette a forradalom, a császárság háborús veszteségeit. Ha nem lett volna forradalom, Franciaország lakossága valószínűleg 10 millióval több lett volna a XIX. század végén.

E.: Ez akadémikus feltevés, miután volt forradalom. A történész eljuthat odáig, hogy kiradirozza, tagadja az eseményt?

L.R.L.: Ezt teszik az amerikai kontrafaktuális iskolához tartozó történészek. Elképzelik például, hogyan fejlődött volna az USA gazdasága, ha nem lett volna függetlenségi háború, polgárháború vagy Roosevelt New Dealje. Vagy ha nem találták volna fel a vasutat. És kimutatják, számokkal igazolva, hogy nem változtatott volna lényegesen a dolgokon. Kivéve a western-készítők számára. Ez a fiktív történetírás elég termékenyítő intellektuális torna, feltéve, ha nem fokozzák a deliriumig.

E.: De az ön szemszögéből akkor mi az az esemény, amelyik megváltoztatja a dolgok folyását?

L.R.L.: A tisztán véletlen esemény, például a forradalmat megelőző évek bor-tultermelése, mely egymást követő igen meleg nyarak és tavaszok sorozatának köszönhető. Ez okozta a szőlőművelők elszegényedését, mely jelentős szerepet játszott az elégedetlenség növekedésében. Az eseményt többféle-

képpen lehet látni. A tradicionális megközelítésben a történelem egyszerűen az események láncolata, melyet ok-okozati viszony fűz egybe. A kauzalitás lineáris fogalma teljesen idejétmulta. A másik fajta módszer az, melyet az amerikai ökonometrista történészek alkalmaznak, akik azt vizsgálják, mi lett volna, ha az esemény nem következik be. A harmadik módszer a traumatikus esemény elméletét vallja. Bizonyos strukturákat, társadalmi rendszereket tanulmányoz, s azt igyekszik meghatározni, milyen véletlen, előre nem látható esemény vagy eseménysor hozta létre ezeket a strukturákat, rendszereket. Ilyen módszerrel készült Paul Bois könyve a nyugatfranciaországi parasztságról. Sikerült bebizonyítani, hogy a "huhogók" tökéletesen és tartósan megváltoztatták a mentalitást ezekben a megyékben. A konzervatív, sőt reakciós szellem, mely azóta a választásokon megmutatkozik, a "huhogók" melletti megnyilvánulásként alakult ki. 1789-ben a rendi gyűlésen bemutatott panaszlista viszont egyáltalán nem efféle mentalitásról tanusodik, sőt. Ez a gyermekkori traumák alkalmazása a történelemben, melyek eltűnnek a tudatalattiban és a pszichoanalitikus igyekszik újra felszínre hozni a beteggel folytatott türelmes beszélgetések során. Egy másik példa Baechler elmélete a kapitalizmus eredetéről. Baechler azt próbálta bebizonyítani, hogy a kapitalizmus kialakulása nem következik a történelmi fejlődés elkerülhetetlen logikájából, hanem egy sor előre nem látható, véletlen kataklizma eredménye, mely a X-XI. században a társadalmi szövődéken szakadást okozott és az állami és birodalmi strukturák felbomlását idézte elő.

E.: A barbár inváziók nélkül nem lett volna kapitalizmus?

L.R.L.: Addig minden nyugati társadalomban a kereskedők, vásárosok alárendelt helyzetben voltak, csak a harcosok, papság, hivatalnokok számítottak. A barbár támadások, melyek megdöntötték a római birodalmat, feudális széttagoltságot eredményeztek, s ez tette azután lehetővé a városoknak és kereskedőknek, hogy politikai szerepet játsszanak. Így születhetett meg, fejlődhetett ki lassan a kapitalizmus és terjedhetett el fokozatosan az egész földgolyón. Nem mondom azt, hogy ez az elmélet támadhatatlan, de ha az ember nem hisz többé a lineáris történelemben, más irányban kell kutatni. És éppen ez az, ami engem érdekel, mint ahogy felkeltette az érdeklődésemet Jacques Monod elmélete is az előre nem látható változásról, mely egyik nagy témája a science fictionnak is.

E.: Alkalmazható-e biológiai érvelés a társadalomtudományokban? Mivel végeredményben az esemény az Ön számára nem a Bastille bevétel, hanem az, hogy milyen volt három évvel korábban az időjárás.

L.R.L.: Nem hiszem, hogy egy eseménynek nagy jelentősége van, de az eseményeknek igen. A véletlen, nem szükségszerű események sorozata sokkal jellemzőbb, mint a Bastille bevétel vagy Brumaire 18-a. Mert tartós strukturát hoz létre.

Az eseménytörténetnek az a hibája, hogy időmetszeteket tanulmányoz. Ez a nézőpont megcsonkítja az embert. Nem a jelenkori történelemről beszélek, mely azon melegében ragadja meg az eseményt és melynek érdeme, hogy életszerű, izgalmas. A történelmi távlat lehetővé teszi azonban, hogy meglássunk bizonyos dolgokat, amelyeket az eseményhez tapadva nem vennénk észre. A geográfusoknak évszázadok kellettek a kontinensek kontúrjainak megrajzolásához. Az úrhajós egyetlen szempillantással felméri az egészet. A legsúlyosabb hiba úgy vizsgálni a XIX. század történelmét, mintha az jelenkori történelem lenne. Ezzel a módszerrel legtöbb esetben csak laposságokhoz jutunk. Ellenben a történész, aki egyszerre 3-4 évszázadot ölel fel, olyan kontúrokat is meg tud különböztetni, melyek egyébként észrevétlen maradnának.

E.: Nemcsak távlati, hanem évszázadokat átfogó látásmód is szükséges?

L.R.L.: Elmult az az idő, amikor a történészek az-
zal töltötték el az életüket, hogy azt vizsgálták, mi történt például XV. Lajos uralkodásának első szakaszában. Ma a legkisebb időhatárnak - ha világosan akarunk látni - egy évszázad felölelése tűnik - legalábbis a társadalomtörténetben, mert a politikatörténet más kérdés. És több századé kétségtelenül még jobb.

Vegyük például a népesedés történetét. Hogyan is érthetnők a francia népesedés történetét, ha figyelmen kívül hagyjuk, hogy az 1300-1720 között egy 17-19 milliós tetőpont körül mozgott, zéró népességnövekedés mellett. Négy évszázadot kell időhatárnak venni. Ha közelebből szemügyre vesszük, látható, hogy Jeanne d'Arc idejében a francia népesség száma 10 millió alá esik. Az az érzésünk, hogy döbbenetes kataklizma hatására felbomló társadalommal állunk szemben. A tulajdon növekszik, a bérek emelkednek, sosem voltak még ilyen magasak, munkaerőhiány van, a kisemberek jobban élnek.

E.: Mi ennek a magyarázata?

L.R.L.: A háborúk, az éhínség és főként a járványok, elsősorban a pestis. A két világháború, a zsidók kiirtása, kegyetlenségük ellenére meg sem közelítik az 1348-as fekete pestis áldozatainak mértékét. A XIV-tól a XVI. századig olyan bakteriális rövidzárlat támadt Földünkön, amittől akkor féltek - joggal -, amikor az első embert a Holdra küldték. Ime egy példája a véletlen, tiszta ténynek. Dzsingisz khán hódításai új utakat nyitottak meg az utazások, a kereskedelem, a csere számára. A katonák, kereskedők, akik Ázsiába mentek, a genovaiak, akik selymet kerestek Kinában, magukkal hozták a pestis kórokozóját. Összeütközés zajlott le a növekedésben lévő demográfiai tömegek, az emberek, a pestises bolhák és a patkányok között. És a pestis az európai lakosság felét elpusztította. Ugyanez a jelenség következett be újra a XVI. század-

ban, amikor a genovaiakkal az élen - mindig ez a Genova! - a spanyolok meghódították Amerikát. Az amerikai indián lakosság 9/10-ét megsemmisítették. A világ "bakteriális egyesítése" nagyon sokba kerül, hatását csak egy nukleáris háborúhoz lehetne hasonlítani. Ha az időjárás alakulásának történetét vizsgáljuk, már nem az évszázad, hanem az évezred látszik a megfelelő mértékegységnek. Nagy meglepetés volt egy őstörténettel foglalkozó történész kutatásainak eredménye, aki egy paleolit társadalmat vizsgált Afrikában, mely nem változott semmit 50.000 év alatt. Nem helyes így gondolkodnunk, hogy az ember egy muló pillanat valamelyik században. Az emberiség történetét egészében kell szemlélni. Amennyiben a kutatóknak az a célja, hogy az ember tudományához jussunk el, ha az ember meg akarja érteni saját magát, nem szabad kiküszöbölni az időt. A Föld űrhajó, melynek egész történetét meg kell ismerni. A társadalomtudományok csak akkor teljesehetnek ki, ha az emberi történetet totalitásban ragadják meg.

E.: Azt kutatni, hogy milyen volt az időjárás 1788 őszén, több-e mint a történész kíváncsisága, magyarázat is egyben valamire?

L.R.L.: Amikor XVI. Lajos összehívta a rendi gyűlést, a raktáron lévő 1788-as termés elég gyenge volt. Miért? Mert túl csapadékos volt 1787 ősze és túl meleg és túl száraz volt az 1788-as tavasz. Ez a Kleopátra orra? Ez is egy olyan tényező, mely a forradalmat lehetővé tette. És ez számokban fejeződik ki. Franciaországban mindig azt várják a történésztől, hogy filozófus legyen. A kutató valójában olyan valaki, akinek vannak bizonyos nézetei egy meghatározott területről.

A kvantitatív történetírásnak az én szememben az az értéke, hogy az emberiségnek egy sokkal lassabb, kevésbé mozgalmas, és szaggatott történetéről informál, mint ahogyan azt az iskolai tankönyvekből tanuljuk. Fokozatos, a fékező erők miatt hosszú stagnálási korszakokra szabdaltnak fejlődésről ad képet. A történész egy mélyfúróhoz hasonlítható. A föld mélyéről bányássza ki az adatokat és felszínre hozza, hogy egy másik specialista - közgazdász, klimatológus, szociológus - azokat feldolgozza.

E.: Hogyan választja meg a történész kutatási területét? Hogyan dönti el, hogy a klímaváltozás, vagy a potosi-i ezüst után kutasson, mint Ön?

L.R.L.: Egy régi általános és személytelen érdeklődés és egy véletlennek köszönhető felfedezés találkozásából adódik általában. A languedoc-i parasztokról szóló dolgozatom megírásakor szükségem volt a szüreti időpontokra. Ez igen értékes adat az időjárási viszonyok megismeréséhez. Azután elolvastam Albert Ducrocq-nak egy nagyon régi cikkét, mely arról szólt, hogyan sikerült amerikai klimatológusoknak fák évgyűrűinek segítségével a kaliforniai időjárás történetét rekonstru-

álni. A széles gyűrű kedvező, a keskeny kedvezőtlen évet jelöl. E két megfigyelés együttesen készítetett az időjárás történetének tanulmányozására.

A potosi-i ezüsttel kapcsolatos kutatásaimat egy detroiti atomfizikussal való találkozásom ösztönözte, aki a pénz nukleáris vizsgálatával foglalkozott. Hosszu ideig az árak emelkedését, a XVI. századi Európa gazdasági forradalmát az Amerikából behozott arany és ezüst hirtelen beáramlásával magyarázták.

A XVI. századi pénzek vizsgálata azt mutatta, hogy a spanyol, az itáliai és a holland pénzben fellelhető a potosi-i ezüst, de szinte nyomát sem találták Franciaországban és Angliában. Ami azt bizonyítaná, hogy a potosi-i ezüst a Földközi tenger övezetében maradt és nem játszotta azt a jelentős szerepet, amit eddig tulajdonítottak neki az európai gazdasági fejlődésben.

Ugy hiszem, az az érdeklődés, amit a kvantitatív történetírás iránt tanúsítok, abból a vágyamból is ered, hogy feltörjek szűz, parlagon heverő területeket, melyek iránt a kutatók többsége nem érdeklődik. Egyesek azt képzelik, hogy történelmet írni annyit jelent, hogy 99 %-ig be kell bizonyítani azt, ami már 98 %-ig bizonyított. Számomra nem: a történelmet az utazás egy fajtájának tartom.

E.: De a kvantitatív módszer a maga statisztikáival, átlagszámításaival nem számüzi végülis az embert a történelemből?

L.R.L.: Nem tudom, hogyan lehetne másként bizonyosságot szerezni, mint a statisztikai elemzéssel igazolható esetek ismétlésével. Ez a fajta vizsgálat azonban, ha az ember nem megy túl rajta, szárazzá válik. Tehát ezen túl kell lépni. Mikor a *languedoc-i* parasztságot tanulmányoztam, azzal kezdtem, hogy hektárokat, kataszteri holdakat adtam össze, egy ökonómiai elméletet igyekeztem igazolni, s közben végül felfedeztem az embert, beleütköztem a gondolkodásmódba s eljutottam a mozgó, élő, cselekvő, gondolkodó emberig.

E.: Azokra az emberekre gondol, akiket eddig nem tekintettek a történelem nagy alakjainak. Azt írja a "Történelem határai"-ban: "Az átlagember vagyis végsősoron a történelmi ember..."

L.R.L.: Meg lehet írni a kivételes egyének történelmét, főként ha egy forrongó, gyors fejlődésben lévő történeti kor a vizsgálat tárgya. De amikor a történész egy lassu, eseménytelen, ismétlődő jelenségekből álló korszakot vizsgál, akkor az állandóság számít. És amikor semmi nem történik, a tömegek csinálják a történelmet. Ha meg akarjuk érteni a tömeget, az átlagembert kell tanulmányozni. Inkább egy XV. száza-

di pireneusi pásztort, mint Jeanne d'Arc-ot. Lehet statisztikai módszerrel tanulmányozni a tömegeket vagy meg kell kísérelni felfedezni az egyént a forrásokon keresztül. Ezt tette Vavelle, mikor feltárta a kereszténység letűnésének folyamatát Provence-ban, a végrendeletek alapján, melyek jól tükrözik a vallásos meggyőződést.

E.: És egyuttal egy bizonyos magatartást a halállal szemben!

L.R.L.: Ugy tűnik, hogy a vallásos magatartás, mely viszonylag belenyugvással fogadja a halált, tetőpontját a XVII. században érte el. Sok olyan ember akad, aki boldogan hal meg, hogy megismerhesse a tulvilági gyönyöröket. Ezt a magatartást a halál szocializációja kíséri, amelynek ma csak nyomait találjuk meg: példa erre Churchill temetése, mely még egy nagy barokk temetés volt. A halál deszocializálása a XVIII. század második felében jelenik meg, hogy végül a XIX. és XX. században teljesen privatizálódjon. Olyannyira, hogy Chaunu felteszi a kérdést, vajjon nem a szexet helyettesítette-e a halál az obszcenitás viktoriánusi kategóriájában. Ma a gyerekek számára szexuális felvilágosító könyvek készülnek, de a halálra nem készítik fel az embereket.

E.: Milyen más utakon jutott el még a statisztika az emberhez?

L.R.L.: Például az irodalmon keresztül. A kvantitativ módszer lehetővé teszi az irodalom tanulságaival való egybevetést. Rétif de la Bretonne a XVIII. századi francia faluról és városról a következőket mondja: a tiszta, puritán és szigorú erkölcsű falu fejlődésnek indul. Szexuális téren engedékenyebb légkör alakul ki. A városban ugyanakkor ennek a tulhajtása tapasztalható már. És ott a kisváros - féluton. A kvantitatív történetírás adatokkal képes bizonyítani Rétif állításait. Egy, a prostitúcióról szóló, nemrégiben elkészült munka a XVIII. századi Párizsban 30.000 prostituáltról számol be az akkor 4-500 ezer lakosu városban.

A moralitás erősödését, illetve az erkölcsök hanyatlását jól regisztrálja a házasságon kívüli születések számának alakulása. Viszonylag laza az erkölcs a XVI. században, szigorú a XVII. században az ellenreformáció hatására, a XVIII. század közepén újra engedékenyebb; az első szexuális forradalom 1730-1850 között zajlott le. Angliában, a puritán vagy viktoriánus látszat mögött ugyancsak szabados erkölcsök rejtlettek.

Igy egészíti ki egymást a kvantitatív és kvalitatív ismeret.

E.: Mennyiben különbözik az Ön történeti kutatása az etnográfától? Csak annyiban, hogy a XIV. vagy a XVII. századból meríti tárgyát?

L.R.L.: A vizsgálati módszerek igen különbözőek. Bár a történész is, mint Joutard például, a ma élő tanukat is megszólaltatja. Joutard a cévennes-i lakosságot, a XVII. századi camisard-legenda továbbélését vizsgálja. De az anyag és a végcél azonos.

Egy bizonyos időpontban a társadalomtudományok a történettudománnyal szemben határozták meg magukat, mivel az csak eseménytörténet volt, míg az előbbieket a társadalmat teljes kiterjedtségében igyekeznek vizsgálni.

Ma ennek az antagonizmusnak el kellene tűnnie. Ugy vélem, a történész néha több tanítást és inspirációt kap Max Webertől, Durkheimtől, Freudtól, Marxtól, mint a nagy történetíró elődöktől. S a XX. század legjobb történészei a szociológusok.

Könyvemben említést teszek a "családi kigyó" történetéről. Ez a téma valóban a két tudományág metszéspontján helyezkedik el. A nagycsaládok továbbéléséről tanuskodnak az adatok 1850 körül Nivernais-ben. Igen közel áll ez a család a délszláv zadrugához, ahol azonos őstől származó több házaspár él együtt egy férfi vagy nő családfő vezetése alatt. A családok egyikének birtokában van egy megszelidített ún. családi kigyó, a családi tüzhely szimbóluma, és a családi egység védelmezője, mely a közös lakóhely tüzhelyében él. Egy napon a család egyik tagja, aki Párizsba ment jogot tanulni és kiszakadt a közösségi életmódból, visszatért és követelte a részét a családi vagyonból. A családi gyűlés elhatározta, hogy megkérdezi a kigyót. A tüzhelyhez közeledve észrevették, hogy a kigyó kimult. Minden világos. Fel lehet osztani a családi javakat. És a kigyó halála egyben a nagycsalád halálát is jelentette.

E.: Van tehát történeti etnográfia?

L.R.L.: A legteljesebb mértékben. Ezt művelte Lawrence Wylie, Duvernay, aki Mantoillan falut tanulmányozta Ariège-ben. Ezt a kis pireneusi falut - ahol a civilizáció alapja a ház, a lakhely, mely nagyobb értéket képvisel, mint az egyének, akik lakják - az inkvizíció tette ismertté. A XIV. században Kathár volt, és lakosai jó részét egy igen intelligens inkvizitor hallgatta ki. Ugyhogy ma a legapróbb részletekig ismerjük az életmódjukat, ugyanugy, ha nem jobban, mintha ma élnének.

E.: A kvantitatív történetírás technikája - írja könyvében - "minden csinadratta nélkül átformálta az elmúlt társadalmakról kialakult képünket". Mennyiben alakította át az Ön személyes nézeteit?

L.R.L.: Hadd mondjak egy példát: mi az írásbeliség szerepe a múlt társadalmakban? Sokkal kisebb jelentősége van, mint gondolnánk. Minden idők legnagyobb agrárforradalma kb.

10.000 évvel ezelőtt ment végbe az állatok és gabonafélék domesztikálásával. S ez természetesen az írásbeliség nélkül történt. Az első évezredben az ekét írástudatlanok találták fel, a XIX. században Normandia parasztjai minden tudományos képzettség nélkül elvégezték a gyakorlatban a fajnemesítést s megteremtették a normand tehénfajta. Felfedezték Darwint, anélkül, hogy olvasták volna. Még jellemzőbb: a fogamzásgátlás fejlődése a XIX. században az írásbeliség nélkül történt. Az információk szájról-szájra terjedtek, mint a történelem előtti időkben. Az alatt Angliában a feminista mozgalom könyvek, brosurák tömegét hozta létre, az eredmény mégis a nullával volt egyenlő.

A történész kénytelen az írott szövegekhez, levéltári anyagokhoz folyamodni, de az írás csalóka. Nem tükrözi a valóságot. A történelem olyan kup, amely a talpán áll, míg az írott források a csucsán álló kuphoz hasonlíthatók.

E.: Kinában mégsem lehet teljesen lebecsülni az írásbeliség szerepét.

L.R.L.: Ez esetben egy nagyon magasfoku civilizációról volt szó, igen fejlett írásbeliséggel. Igaz, hogy 1000 körül, az első Capet-k idején, a kínaiak brosurák, rölapok segítségével valóságos propagandát fejtettek ki a koránérő rizsfajta érdekében... De ez már egy bürokratikus birodalom volt, mely gondot fordított a propagandára. A másik jelenség, mely igen nagy hatást gyakorolt rám, a lakosság önszabályzó mechanizmusa, melyet olyan jól megfigyeltek az állatoknál, s melyet most kezdenek tanulmányozni az embereknél. Egy sziget majmainál megfigyelték, hogy mikor számuk túlságosan megnő, vérhasjárvány lép fel és a majmok elpusztulnak. A ciklikus fluktuáció segítségével a számuk így stabilizálódik. A madaraknál a fészkek csökkentése, a tojások egy részének megsemmisítése, a párzási tilalom hasonló szabályozó mechanizmust jelentenek.

E.: Ami az emberiséget illeti, a demográfusok manapság inkább tartanak a demográfiai robbanás veszélyétől, mint a ciklikus fluktuációtól.

L.R.L.: Pedig ezek a mechanizmusok léteztek. Franciaországnak 1320-ban 17 millió lakója volt, míg 1450-ben csak 9-10 millió. 2 évszázad kellett ahhoz, hogy újra elérje a kb. 20 milliós lélekszámot. A biológiai kondicionálás nyilvánvaló, mikor járványokkal állunk szemben. Ugyanez áll azonban az éhínségre is. Jól ismert ma már az éhínség okozta amenorrhoea jelensége, a "has sztrájkja", melyet egészen a XVII. századig meg lehet találni Franciaországban.

Ha az ancien régime paraszttársadalmi nem ismerték a demográfiai robbanást, ennek okai a tudatos vagy spontán szabályozó mechanizmusok voltak: kései házasságok, mely a születések számát csökkentette, meg a házak számát is - csak ak-

kor házasodtak, ha házuk volt és a középkortól a XVII. századig elég kevés új házat építettek. De a népesség-korlátozás főleg a halálozás eredménye. Pl. Anjou-ban periodikus dizentériát lehet kimutatni. Ugyanigy, mint az említett szigeten élő majmok, Anjou lakossága is stabil maradt a XVIII. századig. Ma ezeknek a járványoknak, biológiai kataklizmáinak egyedüli megfelelői a hétvégi autóbalesetek.

E.: Meg lehet-e írni az egyenlőség kvantitatív tör-ténetét?

L.R.L.: A légteljesebb mértékben. És bizonyára igen izgalmas lenne. De egyik dolog a valóságos, számokban kifejezhető egyenlőtlenség és más az átélt egyenlőtlenség. Ebben a tekintetben azonban érdekesebb a kultúra elemein keresztül ki-kutatni, hogyan történt annak a kényszerképzetnek a megszüle-tése és kinyilatkoztatása, hogy az emberek szabadon és egyen-lő jogokkal születnek. Évezredekken keresztül az emberek álta-lában nem születtek szabadnak, sem egyenlő jogokkal. Az indo-európai társadalmak eredeti strukturája három funkcióra, sőt néha három kasztra való tagozódást mutat, ezek a harcosok, pa-pok, parasztok. Voltak, akik arra születtek, hogy háboruzza-nak, mások hogy Istent imádják, s végül, akik a földet művel-ték. Mindenki beleszületett egy kasztba és nem is gondolt rá, szükségét sem érezte, és nem is állt szándékában, hogy kitör-jön abból. Nos, akkor hogyan jutottunk el az Emberi Jogok dek-larációjáig? Furcsa módon, a Biblián keresztül, egy sémi kul-turális elem közvetítésével. Az a gondolat, hogy minden ember egy emberpártól, Ádántól és Évától származik, gondolkodásra készítette a prédikáló szerzeteseket, a franciskánusokat, akik a XIV. században kezdik mondogatni: "Mikor Ádám ásott és Éva font, hol volt akkor a nemesur?". A két kultúra sokkjával szemben az Egyháznak zseniálisan sikerült összeegyeztetni az összeegyeztethetlent. Továbbra is beilleszkedve a papi rend-be, tehát áldását adva a társadalmi egyenlőtlenségre, egyide-jűleg jelentős tényezője volt az egyenlőség eszméje terjeszté-sének, mely később elvilágiasodott és diadalmaskodott a nagy forradalommal. De a XVII. században a paraszt még belenyugvás-sal fogadta el az egyenlőtlenség eszméjét. Ha fellázadt, azt az állam ellen, az adók ellen tette. A privilégiumokkal való szembeszállás csak a XVIII. században kezd megnyilvánulni.

E.: Rousseau és az enciklopédisták hatására?

L.R.L.: Rousseau számomra inkább visszhang, tükör, semmint ok. Úgy gondolom, a XVIII. században az érzelmi világ nagy változáson megy át, nemcsak az intellektuellek, hanem a parasztok, irástudatlanok körében is. Ennek okai elég titok-zatosak. A társadalom viszonylag stabil, sőt a XIV-XVII. szá-zadtól kezdve fejlődése megakadt. Hirtelen, a XVIII. század-ban változás következik be. Urbanizáció, gazdasági növekedés tapasztalható, az iskolázás terjed, nő a népesség mobilitása. Nő a társadalmi feszültség, a születés nem lesz többé a karri-

er egyetlen garanciája. Kétségtelenül mindezen tényezők együttesen hatottak a mentalitásra.

E.: Hogyan tekint a történész korunk világára?

L.R.L.: Ha az ancien régime népesedésének tragikus jellegét veszem figyelembe, hajlok az optimizmusra. Egy olyan társadalom elmúlását, amelyben két gyerek közül egy meghalt 20 éves kora előtt, ahol 7, 8, 10 gyereket kellett világrahozni, hogy a népességet az adott szinten lehessen fenntartani, nem lehet sajnálni. Az elmúlt századok demográfiai pazarlása óriási volt. Nem voltak tömegirtásra alkalmas technikai eszközök, de a jelenség létezett más szinten és más módszerekkel. Normandia elfoglalása és a népesség kiirtása az angolok által - mondja Guy Bois - Hiroshima modelljének tekinthető. Voltak igen szerencsétlen korszakok, kegyetlen háborúk, járványok, éhínségek által sújtottak. De léteztek viszonylag szerencsésebb időszakok is, melyeket bizonyos tekintetben boldog korszakoknak is tekinthetünk. Auge vidéke a XVIII. században például elég idillikus képet mutat. Stabil népesség, mely zöld környezetben él, viszonylag alacsony gyermekhalálozási arányszám, jó társasági légkör az 500 lakósu falvakban, amelyek között jó a közlekedés, lehetséges a társadalmi felemelkedés, jellemző a bűnözés állandó csökkenése.

Anélkül, hogy valami naiv nosztalgiába esnénk, kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy a tradicionális társadalmak képesek voltak olyan enyhítő tényezőket feltalálni, amelyeket azóta némileg óvatlanul leromboltak. Bizonyos, hogy ismerték a történeti csapások és háborúk iránti kollektív féltelmet. De a halállal szemben érzett egyéni aggodalom jelentősen csökkent a vallásos hit következtében. És az ember jobban elő volt készítve a halálra. Tehát pesszimizmus? Optimizmus? Mindenesetre, a történész korlátozza tevékenységét arra, hogy megállapításokat tegyen. A többi politikai választás dolga, amely meghaladja Clio kompetenciáját.

(Megjelent az Express [Paris]
1973. aug. 27-iki számában,
70-77. l.)

A NYUGATNÉMET POLGÁRI TÖRTÉNETÍRÁS A NÁCIZMUSRÓL

A fasiszmussal foglalkozó historiográfiában fontos helyet foglal el az NSzK irodalma. A marxista történetírók már ilyen vagy olyan mértékben elemezték ezt az irodalmat, [1]azonban ennek ellenére a téma fontos aspektusai még nem nyertek kellő megvilágítást, így többek között a náciizmussal foglalkozó nyugatnémet polgári történetírás elméleti alapja. A jelen írás az alapelvek elemzésével kíván foglalkozni, elsősorban a totalitarizmus doktrínájával, amely központi helyet foglal el az antikommunista történetírásban, [2] foglal-kozik továbbá azokkal a változásokkal, amelyek a "náciizmus és a monopóliumok" kérdés megközelítésében a nyugat-német polgári történetírók körében mutatkoznak.

A nyugat-német történetírásban nincs egységes koncepció a fasiszmusról. A második világháború eredményeiről, tanulságairól - s bizonyos mértékig - az okairól szóló, s Adenauer által kinyilatkoztatott vélemények felülvizsgálása a 70-es évek elején elősegítette a nyugat-német polgári történetírás realista tendenciáinak a megerősödését. [3] A reakciós történetíráson belül a 60-as években keletkezett mérsékelt szárnyhoz tartozó egyes történetírók liberális nézetekre tértek át. Történetírói gyakorlatukban a háború utáni korszak, az NSzK-SzU közötti kapcsolatok felé fordultak és aktívan támogatták W. Brandt külpolitikáját. Határozottan pozitív tendenciák figyelhetők meg az ország alapvető kutatási centrumai által publikált művekben: a müncheni Jelenkori Történeti Intézet, a freiburgi Hadtörténeti Tudományos Kutató Intézet stb. kiadványaiban. Ezek sorában említhetjük a "Tűz a Reichstagban" c. háromkötetes mű 1972-ben közzétett első kötetét.

Aktív tevékenységbe kezdtek a liberális és a demokratikus történészek, különösen azok, akik az Antifasiszta Társasághoz tartoznak s azok, akik a náciizmus idején üldözést szenvedtek. 1968-1973 folyamán a hamburgi antifasiszták több, mint tíz könyvet adtak ki az ellenállásról, valamint az antifasiszta küzdelem elnyomásának náci rendszeréről. Ezek sorában szerepel az 1973-ban kiadott, s az országban egyetlen bibliográfiai utmutató az ellenállásról. [4] A valamennyi irányzathoz tartozó, új, mind polgári, mind szociáldemokrata tudományos irodalomban fokozódott az érdeklődés Németország legújabbkori történetének konkrét mozzanatai iránt, fokozódik

a fasizmusnak és gáztetteinek a bírálata, s ugyancsak megerősödőben van a fasizmust védelmező irodalom kritikája. [5] Egyre szélesebb méreteket ölt a forrásbázis, a historiográfiai és a bibliográfiai tevékenység, növekszik a történetírók és a publicisták politikai aktivitása, erősödik differenciálódásuk, a "hideg-háborúval", a békés együttéléssel, valamint a különböző társadalmi rendszerű országok együttműködésével kapcsolatos ilyen vagy amolyan állásfoglalásuk alapján. [6]

A fontosabb kérdések értelmezésében azonban a történetírók többsége napjainkban is a korábbi álláspontot foglalja el. Éppen ezért először az NSZK-ban a 60-as években, valamint a 70-es évek elején kiadott, s a legújabb kor történetére vonatkozó reakciós irodalmat tekintjük át. Figyelembe véve azt a szoros eszmélet és szervezeti kapcsolatot, amely a legjelentősebb kapitalista államok történészei között fennáll, néhány amerikai és más kiadványra is kitérünk. A jobboldali beállítottságú polgári történetírók egy része eklektikus módon kapcsolja össze a különböző ítéleteket. Így pl. a fasizmus egyik specialistája, E. Nolte, a fasizmus közvetlen előzményének tekinti az "első világháborút, a bolsevik forradalmat, a berlini, budapesti, müncheni forradalmat, a Kommunista Internacionálét és Versailles", [7] "a feudalizmust és a burzsoáziát, a publicitást és a sajtószabadságot, a patriotizmust és az antiszemitizmust", "az ember hatalmas emócióit és új típusait". [8]

G. Schulz az 1914-1918 évi háború kimenetelekor elvesztett nagy reményekről, a nemzeti terület elvesztésével, a monarchia bukásával, a parlamenti demokrácia gyengeségével és hibáival, a gazdasági és társadalmi alapok megrendülésével magyarázza a náciizmus keletkezését; [9] a müncheni legújabbkori történeti intézet igazgatója, M. Broszat, "elsősorban a demokrácia konzervatív ellenzői és a nacional-szocialista tömegmozgalom közötti együttműködéssel". Németország konzervatív erői közé a "Wehrmachtot és a bürokráciát, valamint hasonló mértékben az egyházat" sorolja, de "az autoritárius beállítottságú tanítókat és a régi típusú vállalkozókat" is. [10]

Pluralisták lévén, ezek a szerzők olyan tényezőket sorolnak fel, amelyeknek van közvetlen közük a problémához, de olyanokat is, amelyeknek nincs, felsorolnak lényeges és lényegtelen tényezőket. Nem nevezik nevén azonban a legfontosabb tényezőt, amely a fasiszta diktatúrához vezetett, mégpedig a kapitalizmus általános válságát. A "burzsoázia" és a "konzervatív beállítottságú vállalkozók" megemlítése nem változtat koncepciójuk lényegén.

A nyugatnémet antikommunista történetírás legjellegzetesebb vonása az a törekvés, hogy a náciizmust mintegy a történelmen kívül ábrázolja, keletkezését csupán Hitlerhez és az egyéb nácisták tevékenységéhez fűzze, s úgy ábrázolja ezt a mozgalmat, mint természetét tekintve csupán ideológiai jelleg-

gel bírót, a fasizmus miatt a felelősséget kizárólag a néptömegekre hárítsa, úgy ábrázolja, mint csupán antimarxizmust, antiszemitizmust avagy antihumanizmust, sőt, esetleg forradalomnak is tekintse.

Az 1933-1945 közötti német történelem. - ugymond - megismerhetlenségéről szóló agnosztikus tézist számos, jelenkori, konzervatív beállítottságú történétíró vallja. [11] Ehhez a tézishoz igen közel állnak a fasizmusnak mintegy alapját képező irracionális, "emberfeletti" tényezőkről szóló állítások, a "végzetes", a "démoni erővel bíró személyiségről" szóló megállapítások. A polgári olasz történétíró, B. Crocét követően már a háború utáni első években az NSZK-ban is megnyilvánult az a törekvés, hogy a nácizmust történelmen kívüli jelenségnek tekintsék: "A nemzeti-szocializmus - nem része a történelemnek, - írta M. Picard, - a történelemnek nem epizódja. ... Ez - a történelem csődje, nem történeti jelenség". [12] A nácizmusról, mint "a porosz-germán tradíció antitézisééről" szóló gondolat képezte az alapját annak a konzervatív fasizmus-koncepciónak, amelyet elsősorban Ritter és Freund művei képviselnek.

A marxista történétírók kimutatták a folytonosságot a porosz-német militarizmus és imperializmus fejlődésében, s arra a következtetésre jutottak, hogy a nácizmus - a kapitalizmus általános válságának a szülötte, az új és legújabbkori német történelem reakciós tradíciójának folytatása és továbbfejlesztése. Az utóbbi években Nyugaton is erőteljesebbé vált "a metatörténelmi elv" bírálata. Még Meinecke a "Die deutsche Katastrophe" (A német katasztrófa) című munkájában a porosz-német militarista tradíciók örökösének nevezte a nácizmust. [13] Napjainkban az NSZK vezető történétíróinak a többsége - a mérsékelt szárnyat alkotva, - a "harmadik birodalmat" összekapcsolja annak előtörténetével. Hangsúlyozva a "metatörténelmi elv" tarthatatlanságát, R. Hansen nem minden alap nélkül jegyezte meg, hogy az adott nézetet valló M. Freund és H. Arendt "akarva-nemakarva kénytelenek voltak a harmadik birodalmat visszavinni a történelembe". [14] H. Mommsen bírálta a náci hatalom irracionális jellegéről szóló tézist, [15] H.R. Redward azt írja, hogy "a fasizmus történetét össze kell kapcsolni egész Európa jelenkori történetével". [16]

Számos történész közös jellemzője az a törekvés, hogy a társadalmi-gazdasági tényezők teljes figyelmen kívül hagyásával pusztán az ideológia terén keressék a fasizmus forrásait. Így pl. H. Glaser úgy véli, hogy a nácizmust a "városi kispolgárság ideológiája" egy "szellemi megbetegedés" hozta létre, hordozója pedig nem egy történeti jellegű osztály-típus, hanem egy pszichológiai típus volt, "a kispolgár". [17] J. Ackermann azt tartja, hogy a fasizmus borzasztó cselekedeteinek az alapját csupán egy "nem-humánus ideológia" képezte. [18] A. Diel úgy véli, hogy "objektíve az irracionálizmus, mint a világnézeti összefüggések összessége" készítette elő a nácizmust. [19]

Kisebb-nagyobb mértékben elterjedt az a nézet is, amelyet Hitler maga alkotott a náciizmusról. "A gazdasági élet nemzeti-szocialista formái - véli pl. P. Klucke, - nem a magasan fejlett kapitalizmus gazdasági törvényeivel való összhangban jöttek létre, hanem Hitler politikai-gazdasági intézkedései nyomán". [20] J. Wulf, a katonai bűncselekedetek antisziszta beállítotttságu kutatója így ír: "A nemzeti-szocializmus kizárólagosan Hitler személyes műve volt". K. Schulz a náci 1933-as politikai sikerét lényegében véve Hitlernek, mint "zseniális demagógnak" a képességeivel magyarázza. [21] Számos történetíró még a legfrissebb munkáiban is igyekszik megalapozni azt a tarthatatlan tézist, amely szerint Hitler egyedül felelős a fasizmusért, a háborúért és a háborus vereségért. [22]

Annak, hogy a Hitler személyével foglalkozó irodalom miképp szorítja háttérbe a fasizmusnak a historiográfiáját, jó példája lehet W. Maser "Adolf Hitler. Legende, Mythos, Wirklichkeit" (Hitler Adolf. Legenda, mítosz, valóság) című könyve, [23] amely részben a szerző saját előzetes munkálataira, részben Jacobsen, Hillgruber történetírók munkáira és egyéb dokumentumokra támaszkodik. [25] A könyv tudományos jelentősége nem túlzottan nagy. Maser megállapítja, hogy Hitler, mint politikust, csupán saját világnézete vezérelte, s "következetes ellenzője volt nem csupán valamennyi demokratikus, konzervatív, szocialista és kommunista pártnak, de valamennyi jobboldali és jobboldali-radikális konkurensnek, amelyek a Nemzeti Szocialista Német Munkáspárttal szembenálltak." [26] A szerző kizárólagos figyelmét Hitler életrajzának személyes momentumai kötik le, családfája, gyermek-, és ifjúkori évei, a művészetekkel és az építészettel való foglalkozás, magánélete. Speciális fejezet foglalkozik betegségeivel: erre a kérdésre egyébként Maser gyakran és különböző helyeken visszatér.

Metodológiai és politikai szempontból a Hitler egy-személyi felelősségéről szóló tézis egyáltalán nem újdonság. Hagyománya van már annak a kísérletnek, amely egyetlen reakciós politikus személyével próbálja magyarázni az imperialista burzsoá osztály bűnét.

Egyes történetírók a náciizmus jellemzése során lebecsülve a társadalmi elemzést, alaptalanul nagy figyelmet fordítanak a pszichológiai és a biológiai problémákra, [27] a hitlerizmust, mint a pszichikailag abnormális emberek hatalmát ábrázolják s a fasizmus genezisének a bonyolult problémáját Hitler patológiás pszichéjére vezetik vissza. Ezzel foglalkozik pl. H.D. Rehr "Hitler betegsége", valamint W. Treer "Hitler. A beteg lélek fenomenológiájához" című könyve. H. Grebing a fasizmus keletkezését azzal magyarázza, hogy "a biológiai naturalizmus behatolt a politikába". [28] J. Ackermann az általunk már említett könyvében, Himmlerrel foglalkozva a fasiszta bűncselekedetek jellegének a kérdését azzal

intézi el, hogy "miféle gondolatokra és cselekedetekre képes az ember és mennyire téves az az elképzelés, hogy a civilizáció kiölte már az ember természetéből a vadságot"! [29]

Az antikommunista historiográfia leszögezi, hogy a néptömegek, s elsősorban a németországi munkáosztály viseli a felelősséget a fasizmusért, [30] ami nagyjából egybehangzik W. Konze és mások által meghirdetett "tömegek korszaka" koncepcióval. Egyes történészek tendenciózusan értelmezik a NSzNMP szociális összetételére vonatkozó adatokat, a német munkáosztályhoz és a nemzethez intézett náci demagóg szövegeket. Számos szerző szándékosan "a tömeg embereinek" ábrázolja a náciakat. Ez megfelel annak az értékelésnek, amelyet a francia egzisztencialisták nyújtottak Hitlerről. [31] G. Franz-Willing nézete szerint [32] "Hitler a tömegek médiuma volt". Szükséges megemlíteni, hogy egyes történészek, így pl. Winkler elvetik azt a tézist, amely szerint "a fasizmus - a közép-rétegek extrémizmusa", megjegyezvén, hogy a náciak csupán "a tradicionális jobboldalakkal" való szövetségben kerülhettek hatalomra, amennyiben ugyanis legfőbb támadásaikat a baloldaliak ellen irányították. Winkler azonban elveti a marxizmus-leninizmus fasizmus-koncepcióját is s úgy véli, hogy a fasizmus legalább olyan mértékben kapcsolatos a kapitalizmussal, mint a feudalizmussal. Következésképpen - tételrezi fel a szerző, - a náciizmus mintegy átment mindenféle érdek nihilista tagadásának a pozíciójára és "aszociálissá" vált. [33]

Hasonlóképpen tarthatatlanok azok a próbálkozások, amelyek forradalomként óhajtják ábrázolni a fasizmust. [34] Megjegyezni kívánjuk, hogy a "forradalom" kifejezést önkényesen alkalmazó fasizmus-kutatók távolról sem mind képzelik, hogy a náciisták meg akarták semmisíteni a burzsoá tulajdont. W. Treue arról ír, hogy a náciak "a kapitalista gazdaság szokásos formái" ellen "vétettek". [35] A marxista történészek kifejtették, hogy valójában a hitleristák cselekedetei megfeleltek a német monopolista burzsoázia érdekeinek, s a burzsoáziának imponált a fasiszta állam náci kultusza. Az államhatalom - az ország gazdasági életébe való beavatkozás révén - igyekezett megmenteni a kapitalista rendet. A náci állam-monopolista intézkedései szintén arra irányultak, hogy előkészítsék az országot a német imperializmus világhuralmáért folytatandó totális háborúra. [36]

A történészek többsége nem osztja a náciizmus anti-kapitalista céljairól vallott felfogást. Ellene szól M. Broszat is. [37] K.D. Bracher megjegyzi, hogy a fasiszták "valójában megszilárdították a fennállót". [38] I. Fetscher úgy véli, hogy "lényegesen nem változtattak a burzsoá társadalmon és a burzsoá tulajdonon". [39] Sok történész a fasizmust kizárólag az antimarxizmussal azonosítja. [40] Petzina, W. Treue, R. Darendorf, K. Buchheim úgy vélik, hogy az 1929-1933-as világgazdasági válság és belpolitikai nehézségek idején "a munkaadók" aggodalmuknak adtak kifejezést egy esetleges "forrada-

lom, anarchia, káosz" kapcsán s a náciizmust, mint "a válságból való menekülést" használták fel. [41] Az imperialista burzsoázia antikommunizmusa a legszélsőségesebb formákban nyilatkozott meg a fasiszmusban. Az a séma azonban, amely szerint "a fasiszmus - annyi mint antimarxizmus", egyoldalú jelleget visel. Nem ad magyarázatot számos történelmi tényről, így többek között a világuralom megteremtésére és egész népek megsemmisítésére vonatkozó fasiszta tervekről. A náciik elfojtottak mindent, ami haladó volt s agresszív szándékaikat antikommunista jelszavakkal álcázták.

Egyes kapitalista országokban elterjedt "az agresszív nemzet"-ről, a fasiszmusról, mint "a németek betegségéről" szóló tézis. [42] J.S. Conway angol történész pl. a német népet azonosítja a fasisztákkal. [43] Az ilyesfajta interpretálás nem hozható összhangba a valóságos történelemmel és objektíve azoknak a reakciós köröknek tesz szolgálatot, amelyek "a Németország rehabilitálásáért" folytatott harc zászlaja alatt törekszenek arra, hogy felélesszék az imperialista sovinizmust.

Az antikommunista történetírók a náciizmus lényegéről fentebb kifejtett vélekedéseket a totalitarizmus doktrínájának a segítségével próbálják meg egybefogni. M. Broszat úgy véli, hogy a fasiszmus történetét nem lehet megírni, ha nem támaszkodnak erre a doktrínára. [44] C.J. Friedrich nézete szerint ez a doktrína "a legfontosabb eszköz ... a politikai rendszerek meghatározása, klasszifikálása során". [45]

Ismeretelméleti tekintetben az adott doktrína védelmezői az egyszerű (egyéni) és a köz (állam, nemzet) metafizikus szembeállításából indulnak ki. G. Schulz, E. Nolte [46] és mások a totalitarizmusról nyújtott meghatározásaikban a kapitalizmus tényleges gyengéit, a személyiség és a burzsoá állam, s különösen a fasiszta állam közötti antagonisztikus ellentmondásokat az egész jelenlegi korszakkal magyarázzák, amelyet ők "a tömegek korszakának" neveznek. Az antikommunisták a fasiszmus tömegbázisát tudatosan a fasiszmus társadalmi lényegeként ábrázolják. Ebben rejlik a totalitarizmus-doktrína egyik legfőbb elméleti gyengéje. Ez a doktrína a 20-as évek elején jelent meg. Az első egyikeként a német jobboldali szociáldemokraták alkalmazták és éppen ezért hiába nevezik ezt a doktrínát csupán "amerikainak"; ezenkívül a doktrína elterjedt még a második világháború előtt, nem pedig csak a háború utáni időkben. [47]

A "hideg-háború" éveiben aktívabbá vált e doktrína propagálása. Az óceán két partján elhelyezkedő befogadói közt meglehetősen szoros együttműködés alakult ki, amelyik napjainkban is tart s amelyről többek között tanuszkodhat az a jubileumi kötet, [48] amelyet a Harvard és a heidelbergi egyetem professzorának, a doktrína aktív védelmezőjének, C.J. Friedrich professzornak a 70. születésnapja alkalmából adtak

ki. A gyűjteményes kötet társszerzője Z. Bzezinsky. Az ő "Nem-funkcionális totalitarizmus" című cikke élesebben szovjet-ellenes. Hasonló jelleget viselnek az amerikai-nyugat-német politológus, H. Arendt nézetei is. [49]

A doktrina rendkívül kedvezőnek ígérkezett az imperialista burzsoázia számára, ugyanis lehetőséget nyújtott arra, hogy az antikommunizmust propagálva egyúttal azt a látszatot keltse, mintha a náci mult már teljesen túlhaladott, legyőzött jelenség lenne. A doktrínát felhasználták a Német Kommunista Párt betiltásának demagóg indoklásánál, [50] de ugyszintén a keresztény-demokrata és a keresztény-szocialista párt külpolitikai irányvonala érdekében, Strauss felhívásainak szellemében, "védelmezve (nyugat-) Németországot a kelet-ről jövő totalitáris veszély" ellen. [51]

Az antikommunista historiográfia a maga teljes egészében magán viseli a totalitarizmus-doktrína hatását. A doktrína kihat az új [52] és a legújabb kor [53] kutatására. A doktrína legintenzívebb alkalmazási területe - a második világháború historiográfiája. Homályban hagyva az imperializmus történelmi bűnét, az antikommunisták úgy írják az 1939-1945 évi háborús világkonfliktusról, mint "a XX. századi világméretű polgárháború" egy mozzanatáról, mint egy "világnézeti háborúról", [54] eltorzítják az 1939. évi szovjet-német meg nem támadási szerződés, valamint az 1939-1941 közötti szovjet-német viszony tényleges tartalmát és jellegét, [55] igazolni igyekszenek a fasiszták bűnös cselekedeteit, azt állítván, hogy hasonlókat az antihitlerista koalíció hatalmai is elkövettek. [56]

A doktrína szellemében eltorzítják az "ellenállás" fogalmát is. [57] Rágalmaznak Németország igazi hazafiait. [58] Ugyanennek a koncepciónak a szemszögéből vizsgálják (mint pl. M. Freund) a Nyugat és a Szovjetunió "természetellenes szövetségét" a második világháború éveiben. [59] Káros hatást gyakorol ez a koncepció a háború-utáni történelem számos eseményének az ábrázolására is. [60]

A totalitarizmus doktrínája bizonyos változásokon megy keresztül. 1961-ben P.H. Lutz "A totalitarizmus kutatásának megoldatlan kérdései" c. előadásában a doktrína "fejlesztését", differenciáltabb alkalmazását javasolta. [61]

A polgári történetírásban megtalálható a doktrína védelmezőinek a bírálata is. Így pl. a triezti egyetem professzora, Del' Noce megjegyzi, hogy Nolte "közép-európai" [62] lényegét tekintve nacionalista szempontból vizsgálja a fasiszta mozgalmak történetét. A 60-as években hasonló vitákra került sor az amerikai történészek körében is. [63]

A nyugat-német liberális történészek munkáiban is megtalálható e koncepció bírálata. K.D. Bracher 1969-ben "vitás"-nak nevezte. [64] Az utóbbi évek során a liberális

kritika élénkebbé vált, többek között a "Neue Politische Literatur" hasábjain, melynek kiadói között ott szerepel K.D. Bracher. 1973-ban a folyóirat közölte H. Kaiser speciális cikkét. [65] A szerző arra a következtetésre jut, hogy a totalitarizmus doktrínája "agonizál", azonban csupán azt a körülményt veszi figyelembe, hogy a doktrína befogadóinak egy része igyekszik azt valamiféle "új modellel" helyettesíteni. [66] Egyébként is, amint a cikkből kiderül, ez nem jelent szakítást a régi doktrínával; az "új" modellek is megőrzik a doktrína antikommunista beállítottságát. [67] A kérdés végülis valami új kifejezés keresésévé válik, a "totalitáris" helyett az "autoritárius" jelentkezik, stb. [68] A doktrína védelmezői éppen úgy, mint polgári bírálóinak a többsége, nem vizsgálják felül e doktrína alapjait, a tárgyat a gazdasági-társadalmi viszonyoktól elszakítva vizsgálják; a fasizmus tanulmányozása során nem mutatják meg a doktrína tarthatatlanságát. [69]

Az adott koncepciónak, - éppen úgy, mint a fasizmussal kapcsolatos polgári irodalom egyéb koncepcióinak - a következetesebb bírálata megtalálható a baloldali-szocialista áramlat képviselőinek, különösen R. Kühnl-nek, a munkáiban. [70] "A fasizmus-kutatás tendenciái" című nagyobb tanulmányában [71] elemzi O. Strasser-nek az NSZK-ban nemrég publikált, "Az én harcom" c. önéletrajzát, "A NSZNP felívelése" c. gyűjteményes kötetet (szerk. E. Dauerlein), K.P. Herpe: "A német jobboldaliak és az olasz fasizmus" c. könyvét, A. Millward: "A német hadigazdaság 1939-1945", valamint E. Nolte: "Fasizmus Mussolinitól Hitlerig", stb. műveket.

A szerző elítéli Dauerlein-nek azokat a próbálkozásait, amelyekkel csupán a szellemi életben véli feltalálni a fasizmus forrásait, elítéli "a német nép mithikus egységéről" szóló tézist, "a burzsoázia és a népi tömegek érdekeinek ideológiájának" az azonosítását, "az osztályérdekek" figyelmen kívül hagyását. R. Kühnl kifejtette, hogy Dauerlein nem vette figyelembe azokat a dokumentumokat, amelyek "végső soron annak a támogatásnak a jelentőségét bizonyították, amelyet a hatalom megragadása során a nácioknak a nagytőke nyújtott". A szerző - bizonyítékokkal alátámasztott - kritikának veti alá E. Nolte "fenomenológiai módszerét" is. Nolte azt állítja, hogy a "harmadik birodalomban" az imperializmus a hitleri rögeszméből született. Kühnl azt bizonyítja, hogy a valóságban a német konszernek igyekeztek magukhoz ragadni - már az első világháború éveiben is - a keleteurópai nyersanyagforrásokat és az olcsó munkaerőt. Elismerve, hogy Millward nagy tévanyagot használt fel munkája megírásához, a bíráló azt veti a szerző szemére, hogy hallgatással kerülte meg "a nagytőke szerepét a hadigazdálkodás tervezésében és folytatásában".

Kühnl egyes megállapításaiival azonban nem lehet egyetérteni. Így pl. azt vallja, hogy a náci vezetőség csupán a 30-as évek elején kezdett el a "társadalom felsőbb rétegei"

felé orientálódni. Számos fontos probléma megoldásában viszont Kühnl közel áll a marxistákhoz. Minden formájában elveti pl. a totalitarizmus doktrínáját. Az általa javasolt koncepció középpontjában "a fasiszta párt és a legfelsőbb osztályok szövetségének" a tézise áll.

A totalitarizmus doktrínáját védelmezők táborában az elmúlt esztendőkből sem uralkodott egység. Az utóbbi időben a differenciálódás fokozódott. A történészek egy része (pl. G. Schulz, E. Nolte) hajlékonyabb formulára tért át. [72] P. Roth, H. Ruffmann és más szerzők - rendszerint - tartózkodnak a "totalitarizmus"-kifejezés egyenes alkalmazásától, azonban gyakorlatilag a jelenkori történelem számos eseményét továbbra is a doktrína alapelveiből kiindulva vizsgálják. [73] Hasonló tendencia figyelhető meg a Jelenkori Történeti Intézet által [74] készített háromkötetes "Németország történetében".

Egyes történetírók objektivista pozíciót foglaltak el. Így pl. az általunk fentebb már említett W. Mazer csupán közli, hogy a különböző történészek különböző tartalommal töltik meg az olyan fogalmakat, mint "totalitarizmus", "imperializmus", "fasizmus", "autoritarizmus". [75] Az antikommunista beállítottságú történészek csoportja nyíltan követi a doktrína elveit. [76] Sőt, egyesek közülük aktív ideológiai alkalmazásához láttak, mint pl. B. Meissner a "Das Parlament" mellékletében publikált cikkében. [77]

Az NDK kutatói, H. Lozek és Lessdau megjegyezték, hogy H. Mommsen azon az alapon próbálta meg kikapcsolni a náciizmust a totalitáris sémából, hogy a hitlerizmus, véleménye szerint, "a rendszertelenség rendszere" volt. [79] Mommsen és néhány más történész (pl. R. Bollmus) kétségkívül eltulozzák azt az oppozíciót, amelyet a különböző párton belüli csoportok fejtettek ki a NSzNMP vezetőségével szemben. Ezek a szerzők azonban elvben nem lépnek fel sem általában a doktrína ellen, sem annak alkalmazása ellen a náciizmus történetében, nem vetik el azt a hamis tézist, amelyik a népi tömegeket teszi felelőssé a náci diktatura létrejöttéért, pedig ez a tézis az adott doktrína egyik legfőbb alkotó eleme. [80]

Néhány új, apró mozzanat a történészek itéletalkotásában, így a "totalitarizmus"-kifejezés közvetlen alkalmazásának az elutasítása, továbbá a doktrína bírálata egyes liberális történészek részéről nem jelenti a doktrína "csődjét". Ma is ez a doktrína képezi az alapját az antikommunista fasiszmus-koncepciónak és az egész legújabb-kor-történet-koncepciónak. Erről tanuskodik néhány felszólalás a moszkvai XIII. történészkongresszuson. [81] A SzU és az NDK történészeinek XIX. tudományos konferenciáján, 1971 júniusában, Moszkvában a doktrína bírálatát az egyik olyan feladatként jelölték meg, mint amelyik különös figyelmet érdemel. [82] Az NDK marxista történetírói egy sor cikket írtak erről a té-

máról. [83] A doktrínát nem csupán a történetírásban alkalmazzák, hanem az antikommunista filozófiai és szociológiai irodalomban is. [84] A keresztény-demokrata és a keresztény-szocialista unió politikusai - a nyugatnémet kommunisták ellen irányuló - beszédekben szintén gyakran alkalmazzák. [85] Megjegyezzük, hogy az NSZK-ban 1972 január 28-án, a radikálisokra vonatkozóan elfogadott "dekrétum", - amely lényegében csupán a NKP ellen irányul - [86] szintén a totalitarizmus-doktrínát igyekszik alapul venni.

Sajátos érdeklődés nyilvánul meg "a náciizmus és a monopóliumok" problémakör iránt. Mint korábban, most is erőfeszítések történnek arra, hogy ilyen vagy amolyan formában elkendőzzék a leghatalmasabb német monopóliumoknak a náciizmusért és annak bűncselekményeiért viselt felelősségét. Egyes történészek megalapozatlan támadásokkal illetik az adott kérdésben a marxista-leninista álláspontot. Nolte azt a valótlan állítást adja a marxisták szájába, hogy "a kapitalizmus elkerülhetetlenül elvezet a faszizmushoz"; [87] R. Beck, "A weimari köztársaság története az NDK történetírásban" c. mű szerzője pedig azt, hogy a náci kormány csak "egyszerű játékszer" volt a monopóliumok kezében. Tendenciózus W. Treue [88] cikke is a két NDK-beli történész, E. Eichholz és E. Tzshichon műveiről a német hadigazdálkodás történetével kapcsolatban. Azt a tézist tulajdonítja nekik, hogy Hitler a "monopóliumok" egyszerű "eszköze" volt, jöllehet, a Treue által közölt Eichholz-idézetből ez nem következik. A cikk célja az, hogy megkísérelje megcáfolni a marxista történészeknek azt a jól megalapozott tételét, hogy a második világháborút a monopólisták burzsoázia legreakciósabb és legagresszívebb csoportjai robbantották ki. A monopolisták többségének a tevékenységét figyelmen kívül hagyva a szerző az olvasó figyelmét néhány olyan gyáros pozícióira irányítja, akik ilyen vagy amolyan mértékben elégedetlenek voltak a "Führer" politikájával. Ellenzik azt, hogy a marxista történészek úgy alkalmazzák az imperializmusról szóló lenini tanítást, mint a faszizmus tanulmányozásának módszertani alapját. Ezenközben valójában Treue nem elemzi Lenin tanítását. A lenini tanítással szemben saját koncepcióikat előtérbe helyező s a polgári szerzőktől származó kísérletek kudarcra vannak ítélve. [89]

A konzervatív irányzathoz tartozó irodalom, általában, hallgatással kerüli meg a monopóliumok bűnével kapcsolatos kérdést. Az adott irányzathoz tartozó történészek által írott műveknek csak csekély számában találhatók megjegyzések arról, hogy a gyárosok befolyást gyakoroltak Hitlerre avagy, hogy résztvettek a hadigazdálkodás létrehozásában. [90] H. Engelmann az ország remilitarizálásában a különböző nyugatnémet egyesülések által játszott szerepről írva tudatosan összekeveri a vállalkozók szövetségeit a munkás- és tisztviselő-szakszervezetekkel, a katonaegetekkel és az egyházzal. Helytelennek tartja azt, hogy a monopóliumokat felelősnek tartsák akár a náciizmus támogatásáért, akár a nyugat-

német katonai potenciál ujjaélesztéséért a háborút követő években. A szerző ezenközben meglehetősen primitív érveket sorol fel: "amennyiben a magángazdaság termelési kapacitásai a háboru előtt akárcsak részlegesen is foglalkoztak volna fegyvergyártással, úgy a háboru idején is uralkodó helyzetet foglaltak volna el a hadigazdaságban". Majd így ír: "A vállalkozók elutasították azt a vádat, amely szerint ők, odiosus tapasztalattal rendelkezvén, a háborút követő években ismét a hadipotenciál hordozóivá váltak." [91] Azonban maga az a tény, hogy a konzervatív beállítottságú szerzők kénytelenek foglalkozni a monopóliumok felelősségének a kérdésével, igen figyelemre méltó.

Az egyes cégek történetével foglalkozó apologetikus könyvekben, a vállalkozók életrajzaiban és önéletrajzaiban kísérletek történnék arra vonatkozóan, hogy megalapozzák a monopolista elit koncepcióját, dicsőítsék a Siemensek és más nehézipari mágnás-familiák vélt patriotizmusát, liberalizmusát, demokratizmusát. A szerzők igen szűkszavúak, amikor a monopóliumok tevékenységét vázolják a fasiszta diktatura idején, hallgatással kerülik meg a fasiszmushoz fűződő kapcsolataik kérdését. Más nyugati országokban is elterjedt ez a fel fogás. N. Mühlen pl. a Krupp-konzernről azt próbálja bizonyítani, hogy "a gyárosok úgy tekintették a politikát, mint valami idegen és veszélyes szenvedélyt. Krupp a hasznathozó tevékenységgel volt elfoglalva, Hitler pedig a háborúról és győzelemről álmodozott". [92]

A mérsékelték koncepciója egészében véve továbbra is tudománytalan. E koncepció hívei lehetségesnek tartják, hogy Hitler "imperializmusáról" beszéljenek, azonban - régi polgári tradíciók szerint - elsekélyesítik a fogalom osztály-tartalmát. Ennek az "imperializmusnak" állítólag a faji és az egyéb náci dogmák voltak az ösztönző motívumai. Az adott irányzathoz tartozó kutatók némileg fokozták érdeklődésüket az 1933-1945 közötti németországi gazdaság-történet iránt. Egyesek közülük elfogadtak marxista megállapításokat, így pl. a hitleristák gazdaságpolitikájáról, amelynek elkerülhetetlenül el kellett vezetnie Németországot vagy a háborúhoz vagy a csődhez. A mérsékelték fő figyelmét azonban szigorúan speciális kérdések kötik le. A politikai és a társadalmi-gazdasági aspektusokat általában figyelmen kívül hagyják.

Még a háborút követő első években Meinecke írt "a nagyiparosok, az agráriusok és katonák részbeni felelősségről a náci diktatura létrejöttéért". Napjainkban már számos történész kénytelen felhagyni a kategórikus tagadással, ha azokról a kapcsolatokról van szó, amelyek a náciak, valamint a monopolisták, a junkerek és a tábornokok között fennálltak, és akiknek az érdekében tevékenykedtek végső soron a hitleristák. Sőt, speciális munkák jelentek meg (többek között Petzina és Treue tollából) a "Hitler és a német ipar" témáról. Kiadásra kerültek bizonyos dokumentumok, így pl. Himmler levélváltása Schröder bankárral. R. Vogelsang "Himmler baráti köre" címen publikált könyvet. [94]

A 70-es évek elején tovább növekszik az érdeklődés "a náciizmus és a monopóliumok" témakör iránt. Erről tanuskodik többek között az, hogy Mommsen és Petzina irányításával Bochumba összehívták a történészek nemzetközi szimpóziumát, melynek témája: "Az ipar szerepe a weimari köztársaságban". A figyelem középpontjában "a kapitalizmus és az első német köztársaság fesizálódása közti oki kapcsolat" kérdése állott, amelyet előadásában Petzina vetett fel és amelyről mások is szóltak. A nyugatnémet "Die Welt" című újság jelentős szemlélet közölt a szimpóziumról. [95]

Számos mérsékelt valamilyen mértékben elismeri az egyes monopolisták és a fasiszták hódító céljainak az "egybeesését", azonban állandóan különböző módon próbálják meg is magyarázni ezt. G.R. Treviranus a Hitler hatalomrajutását elősegítő tényezők között egy sorban említi a monopolisták anyagi támogatását és "Hindenburg öregkori jellemgyengését". [96] K. Zentner azzal próbálja igazolni a monopolisták által Hitlernek nyújtott segítséget, hogy állítólag megijesztette őket a Reichstag felgyújtása. [97] C.D. Erdmann a varázslóról és a palackból kiszabadult szellemről szóló régi legenda stílusában ábrázolja a német nagyburzsoázia és Hitler viszonyát. [98] E. Nolte ír arról, hogy "egyes kapitalisták" finanszírozták Hitlert, mivel "propagandája sikerre talált". [99] H.H. Hermann úgy véli, hogy a burzsoázia azért segítette Hitlert, mivel "a baloldali extrémizmustól jobban félt, mint a jobboldalától". [100] W. Treue "különböző fokon álló" kapcsolatokról ír, amelyek Hitler, Göring, Keitel s egyes bankárok, vállalkozók, társaságok között fennállottak. Ez utóbbiak - egyéni céljaikat hajszolva - "elkövettek" hibákat és torzításokat. [101] Egyes történétírók elismerik, hogy szövetség állt fenn a gyárosok és Hitler között, de csupán 1936-ig. [102] Ez a tendencia megfigyelhető a már említett "Németország története" c. mű első kötetében is. "A weimari köztársaság", továbbá az "Európa a két háború között" és a "Hitler állama" c. fejezetek szerzői beismerik, hogy a NSzNMP csak a tőke segítségével tudott létezni, adatokat hoznak fel arra vonatkozóan, hogy az egyes monopolisták támogatták a hitleristákat, konstatálják azt a "harmóniát", amelyik "a náci rezsim és a monopolizált nagyipar érdekei között" fennállt. [103]

Égészében véve a mérsékelték az egyes monopolisták avagy az egyes monopolista csoportok bűneit csupán valamennyi német bűnével együtt ismerik el, tagadva a monopóliumok speciális, sajátos felelősségét. Hasonló jelenségekkel találkozhatunk más országok historiográfiájában is. Ezzel kapcsolatban szeretnénk utalni a Göttingenben kiadott, "A náciizmus és a gazdasági élet közötti kapcsolatok tanulmányozása" c. sorozatban, H.A. Turner amerikai kutató tollából megjelent könyvre, melynek címe: "Fasizmus és kapitalizmus Németországban". [104] A szerző tagadó választ ad arra a kérdésre, hogy a 30-as évek elején a monopolitőké egészében véve támogatta-e a NSzNMP-t, azt azonban elismeri, hogy egyes monopolisták tá-

mogatták. A liberális történetírók, elsősorban K.D. Bracher, ennél következetesebben képviselik azt a gondolatot, hogy a monopóliumok felelősek azért, hogy a fasizmus hatalomra juthatott. [105] A németországi Szociáldemokrata Párthoz közel álló K. Schulz arról ír, hogy a monopolisták 1931-től kezdve támogatták Hitler pártját. [106] H.R. Redward véleménye szerint a gyárosok Hitlerben látták "Németország jövőjét. Tartós anyagi támogatással biztosították őt." [107]

Elterjedt az a verzió is, amely szerint a náci politikai rezsim és a kapitalista gazdasági rendszer között valamiféle párhuzamosság állott fenn. Ezt pl. Petzina fejtegette Moszkvában, a XIII. történészkongresszuson. "Származásukat és ideológiájukat tekintve elsősorban a radikálizálódott kispolgárságot képviselő" náci vezetők - mondotta a szerző, - 1930-tól kezdve közelednek a nagyburzsoáziához, s "nem csupán a választási küzdelem finanszírozása céljából, hanem elsősorban az eljövendő fegyverkezési politika kedvéért, amelyet csupán a gazdasági mánások segítségével lehet megvalósítani". Petzina "durva leegyszerűsítésnek" nevezi "a nemzeti-szocialista szociális és gazdasági célok" specifikus vonásainak a figyelmen kívül hagyását és olyasfajta ábrázolását, mintha azok "a nagyipar nyomásának" lennének "az eredményei". A szerző azt a meggyőződését vallja, hogy a fasizmus "a párhuzamosan futó érdekek koalíciója". S habár elismeri "a német munkások kiáltó kizsákmányolását és a kapitalista vállalatok magas profitját a hitleri Németországban" [108], egészében véve Petzina mégis arra törekszik, hogy elkendőzze a fasizmus imperialista lényegét. [109] Nem változtatta meg nézeteit a szerző legújabb munkájában sem, melynek címe: "A német gazdaságtörténet vázlata, 1918-1945". Többek között ír arról, hogy a fasizmus államilag beavatkozott a gazdasági életbe, fenntartva azonban a magántulajdon gazdasági funkcióját. [110] Petzina tézise a sajátos "munkamegosztás"-ról szóló elterjedt nézet egyik variánsa: Hitler = politika, a gyárosok = gazdasági élet, a tábornokok = hadügy.

A náciizmus háborús bűneivel kapcsolatos kérdés az egyik központi helyet foglalja el. Az irodalomban széles körben alkalmazzák a rehabilitáció különböző fogásait: megkísérlik "ellenséges propagandának" minősíteni ezeket a bűnöket; részben ismerik el azokat; kifejtik a háboru valamennyi résztvevőjének bűnösségére vonatkozó tézist; terjesztik "a német viszont-represszió" mithoszáét; hivatkoznak a katonai esküre; megkísérlik szűkíteni a német háborús bűnösök körét; megkísérlik csökkenteni e bűnök méreteit és áldozatait. Hallgatnak arról, hogy a monopóliumok felelősek ezekért a háborús bűnökért. A német fasizmus egyik legfőbb bűnét, a kényszermunka alkalmazását, a monopóliumoktól függetlenül vizsgálják, holott éppen ebben nyilvánkozott meg a legvilágosabban a hadianyag-gyárosok és a náci párt- és állami szervek szerves kapcsolata. Igen jellemző H. Pfahlmann könyve, [111] egyike a keveseknek az NSZK-ban, amelyben a külföldi munkások és hadi-

foglyok felhasználásáról ír a német háborús gazdaságban. A szerző csak futólag érinti a probléma erkölcsi és jogi vonatkozásait. Nem szól arról a gigászi extraprofitról sem, amelyre a koncentrációs táborok révén tettek szert a monopóliumok, hanem figyelmét "a külföldi munka alkalmazásának rendkívüli hatásosságára" összpontosítja, mivel szerinte ez a munka a hitleri Németországban a munkaerő-pótlás legfőbb forrása volt. A szerző ezt teljesen elfogadható intézkedésként értékeli. [112]

Az 1933-1945 közötti Németország történetének problematikájával kapcsolatban a polgári történésirők jelentős mennyiségű konkrét anyagot gyűjtöttek össze, azonban metodológiai gyengéik és politikai tendenciáik következtében mégsem nyújtják a fasiszmus valóban tudományos koncepcióját. A reakciós történészek - kendőzni óhajtván a fasiszmus imperialista eredetét és lényegét - csupán az ideológia terére korlátozzák kutatásaikat, s a náciizmust az ideológia egyik vagy másik szférájába sorolják. Pusztán a külső és véletlen jegyek alapján vetik egybe a különböző, s gyakran egymással szöges ellentétben álló eseményeket és jelenségeket...

Az új körülmények között a német és az egyéb imperialistáknak a náciizmusért és a nacizmus büneiért viselt felelősségről szóló általános végkövetkeztetést a szovjet tudósok kiegészítik a különböző monopolista csoportosulások által elkövetett bűnök konkrét és differenciált elemzésével. A marxista történészek nem csak azt mutatják be, hogy a gyárosok miként vettek részt a fegyvergyártásban, a tábornokok a Wehrmacht speciális felkészítésében - amit már számos konzervatív szerző sem tagad - hanem bemutatják azt a szerves kapcsolatot is, amely a fasiszta diktatura és a vezérkar, valamint a kapitalista gazdaság között fennállott, a közösen kidolgozott agresszív célok azonosságát, az uralkodó elit valamennyi rétegének az érdekeltségét az agresszív háborúban.

A.N. Mercalov cikke, "Novaja i novejsaja isztorija" (Moszkva) 1974. 6. számából (158-169. l.)

Jegyzetek

- [11] "Критика новейшей буржуазной историографии". М. 1967.; В.И. Салов, Современная западногерманская буржуазная историография. М. 1968.; Л.И. Гинцберг, На пути в имперскую канцелярию. М. 1972.; Г. Лоцек, О концепциях фашизма в буржуазной историографии ФРГ. - "Ежегодник германской истории. 1972." М. 1973.;

"Unbewältigte Vergangenheit. Handbuch zur Auseinandersetzung mit der westdeutschen bürgerlichen Geschichtsschreibung". Berlin, 1970.

- [2] A doktrina ideológiai aspektusának a marxista kritikáját ld.: Б.А. Шабад, Политическая философия современного империализма. М. 1966.; В. Хайзе, В плену иллюзий. Критика буржуазной философии в Германии. М. 1968.; Б.И. Марушкин, История и политика. М. 1969.; В.С. Нерсисянц, Гегелевская диалектика политики. "Вопросы философии", 1970. No.8. "Против буржуазных фальсификаторов истории и политики КПСС". М. 1970.; "Современный антикоммунизм". "Политика и идеология". М. 1973.
- [3] Mellesleg felhívjuk a figyelmet a nyíltan szovjetellenes állítások bírálataira Klessmann cikkében: "Lengyelország a német történelemkönyvekben." "Geschichte in Wissenschaft und Unterricht", (a továbbiakban GWU), 1972. H. 12.
- [4] "Faschismus und Widerstand 1933-1945". Frankfurt a/M. 1973.
- [5] A fasizmus iránt megnyilvánuló fokozódó érdeklődésről irnak a különböző irányzatokhoz tartozó polgári kritikuskok: "Frankfurter Hefte", 1970. H. 6, 441. p.; "Politische Vierteljahresschrift", 1972. H. 6. 429-430. p.; "Die Welt", 20. VI. 1973.; a legújabb nyugatnémet bibliográfia a fasizmusról: "Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte" (a továbbiakban VfZ), 1973. H. 2.; "Sozialwissenschaftliche Information für Unterricht und Studium" (Beilage). - "GWU", 1972. H.1. 3-15. p.; H. 7. 14-21. p.
- [6] Ld. pl. Erdmann professzor levelét az NSzK "keleti politikájával" kapcsolatban. "GWU", 1972. H. 6. 353. p.
- [7] A neonáci publicisták munkáiban különösen gyakran szerepel a versailles-i egyezmény, mint a fasizmust hatalomra juttató tényezők egyike. Ld. "Большая ложь о войне". М. 1971. 339. стр.
- [8] E. Nolte, Die faschistischen Bewegungen. München, 1969. p. 365.; Ugyancsak tőle, Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen. München, 1968. p. 274.
- [9] G. Schulz, Das Zeitalter der Gesellschaft. München, 1966. p. 365.; K. Kwiet, Zur Geschichte der Mussert-Bewegung. "VfZ" 1970. H. 2. 164-165. p.
- [10] "Deutsche Geschichte seit dem Ersten Weltkrieg", Bd.1. Stuttgart, 1971. 810. 824. p.

- [111] "Вопросы истории", 1969. Но. II. 80. стр.; К. Ясперс, Куда движется ФРГ. М. 1969. 40. стр.
- [112] M. Picard, Hitler in uns selbst. Erlenbach, 1946. 205. p.; Ld. még: H. Arendt, Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. Frankfurt a/M. 1955. 726. p.
- [113] F. Meinecke, Die deutsche Katastrophe. Wiesbaden, 1946. 9. p.
- [114] "Aus Politik und Zeitgeschichte" (a továbbiakban "APZ") 1970. H. 19. 6, 9. 1.
- [115] "Spiegel", 1967. H. 11. 72. 1.
- [116] H.R. Redward, Fascism in Western Europe. 1900-1945. New York, 1971. 4. 1.
- [117] H. Glaser, Spiesser-Ideologie. Freiburg, 1964.
- [118] J. Ackermann, Heinrich Himmler als Ideologie. Göttingen, 1970. 233. 1.
- [119] A. Diel, Die Kunsterziehung im Dritten Reich. München, 1969. 1. 1.
- [120] "Historische Betrachtungen und Untersuchungen", Tübingen, 1963. 451. 1.
- [121] J. Wulf, Aus dem Lexikon der Mörder, Gütersloh, 1963. 9. 1.; K. Schulz, Deutsche Geschichte und Kulture. Bilder aus 200 Jahren. Freiburg, 1972. 119. 1.
- [122] Ld. pl. K. Dönitz, Deutsche Strategie. Frankfurt a/M., 1970. 204. 1.; H. Jung, Die Ardennen-Offensive 1944/45. Göttingen, 1971.; K. Zentner, Deutschland von 1870 bis heute. München, 1970. 279. 1.; "Aus Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft", Berlin, New York, 1972. 172. 1.
- [123] W. Maser, Adolf Hitler. Legende, Mythos, Wirklichkeit. München, 1973.
- [124] W. Maser, Die Frühgeschichte der NSDAP, München, 1973.; Ugyancsak töle: Hitlers "Mein Kampf". München, 1966.
- [125] W. Maser, Hitlers Briefe und Notizen. Düsseldorf, 1973.; A könyvet kapcsolatos megjegyzéseket ld.: "VfZ", 1973. H. 3. 334-336. p.
- [126] W. Maser, Adolf Hitler. 401, 402. p.
- [127] Részletesebben erről Ld.: В.И. Салов, Вторжение психо-анализа в буржуазную историографию. "Новая и новейшая история", 1972. Но. 4.

- [28] H. Grebing, Der Nationalsozialismus. München, 1965. 5. p.
- [29] J. Ackermann, Id. mü, 233. p.
- [30] Részletesebben erről Ld.: Haferkorn, "Zeitschrift für Geschichtswissenschaft", (a továbbiakban "ZfG") 1970. H. 8. 1107. p.
- [31] A. Camus, L'Homme revolté. Paris, 1961. 180. p.
- [32] G. Franz-Willing, Die Hitlerbewegung. Hamburg, 1962. 6, 7. p.; S. Aronson, Reinhard Heidrich und die Frühgeschichte von Gestapo und SD. Stuttgart, 1971. 248. l.
- [33] "VfZ", 1972. H. 2. 190, 191. p.
- [34] A hirhadt "nemzeti-szocialista forradalomról" szóló tézis bírálatát Ld.: Г.Н. Горошкова, Ложная версия о создании "третьего рейха". "Новая и новейшая история", 1972. Но. 3.
- [35] W. Treue, Deutsche Parteiprogramma. Göttingen, 1961. 30, 33, 34. p.; "APZ", 1971. H. 33. 21. p.
- [36] Részletesebben a fasiszta típusú állam-monopolkapitalizmusról: "Der Imperialismus der BRD", 1972. 48 és további lapok.
- [37] "Deutsche Geschichte seit dem Ersten Weltkrieg" Bd. I. 639. l.
- [38] K.D. Bracher, Die deutsche Diktatur. Köln, 1969. 531. l.
- [39] "Deutscher Widerstand 1933-1945", Heidelberg, 1967. 45. l.
- [40] E. Nolte, Der Faschismus in seiner Epoche. München, 1963. 51. p.; Ugyancsak töle: Der Faschismus von Mussolini zu Hitler. München, 1968. 28. 146, 246. l.; Ugyancsak töle: Die Krise des liberales Systems. 135, 436. 448. l.; Ugyancsak töle: Der Nationalsozialismus. Frankfurt a/M, 1970. 127. l.
- [41] W. Treue, Deutschland in der Weltwirtschaftskrise in Augenzeugenberichten. Düsseldorf, 1967. 304, 336. l.
- [42] Egyes történészek ezt a koncepciót csak lord Vansittart nevével kapcsolják össze és kiemelik a "kalandor-irányzatot", "Ежегодник германской истории, 1970". М. 1971. 436-437. стр.
- [43] J.S. Conway, Die nationalsozialistische Kirchenpolitik 1933-1945. München, 1969. 21, 23, 29, 275, 349. l.

- [44] "Historische Zeitschrift", 1963. Bd. 196. H. 1. 122. 1.
- [45] C.J. Friedrich, Totalitarism in Perspective. New York, 1969. 3. 1.
- [46] G. Schulz, Id. mü, 455. 1.; E. Nolte, Der faschismus in seiner Epoche. 34, 281, 470. 1.
- [47] "Критика новейшей буржуазной историографии", стр. 317.; В.И. Марушкин, Указ. соч. 130. стр.
- [48] "Theory and Politics", Haag, 1971.
- [49] H. Arendt, Crises of the Republic, New York, 1972.
- [50] "Rechtlich Ordnung des Parteiwesens", Frankfurt a/M. 1957.; K. Schulze, Id. mü, 140. 1.
- [51] F.J. Strauss, Entwurf für Europa. Stuttgart, 1966. 149. 1.
- [52] Az ujkori történet tanulmányozásánál a totalitarizmus-doktrina felhasználásáról, Ld.: "Коммунист", 1971. No. 9. 58. стр.
- [53] "Historische Zeitschrift", 1966. H. 3. 582. p.; P. Plewnia, Auf dem Weg zu Hitler. Bremen, 1970. 89 és a következő lapok; T. Neander, Grundzüge der russischen Geschichte. Darmstadt, 1970. 238, 258. 1.
- [54] H.G. Dahms, Der Zweite Weltkrieg. Frankfurt a/M. 1966. 15-16. 1.; "Der 2. Weltkrieg. Bilder. Daten. Dokumenten". Gütersloh, 1968.
- [55] "APZ", 1970. H. 2.; E. Nolte, Der Nationalsozialismus. 127. 1.; F.A. Krummacker, H. Lange, Krieg und Frieden. Geschichte der deutsch-sowjetischen Beziehungen. München, 1970.
- [56] "Probleme des Zweiten Weltkrieges", Köln, 1967. 110. 114. 1.
- [57] W. Görlitz, Kleine Geschichte des deutschen Generalstabes. Berlin, 1967. 420. 1.
- [58] "Die Welt", 26. X. 1966.
- [59] M. Freund, Deutsche Geschichte. Gütersloh, 1965. 1256-1258. 1.
- [60] "Dokumente. Zeitschrift für übernationale Zusammenarbeit", 1971. H. 4. 332. p.; H. Arendt, Macht und Gewalt.

München, 1970. 54. l.; R. Dahrendorf, Gesellschaft und Demokratie in Deutschland. München, 1971. 435. l.; H. Kaack, Geschichte und Struktur des deutschen Partei-systems. Opladen, 1971.; G. Schulz, Id. mü, 355. l.; A művelődéstörténet terén a totalitarizmus-doktrina alkalmazásáról a marxista kritikát ld.: R. Kähler, Varianten ohne Perspektiven. Zwei Jahrzehnte Bonner Kulturpolitik gegen die DDR. Berlin. 1972.

- [61] "ZfG", 1966. H. 4. 530-531. l.
- [62] "Il problema storico del fascismo", Firenze, 1970. 25.1.
- [63] Б.И. Марушкин, Указ. соч. 140-142. стр.
- [64] K.D. Bracher, Id. mü, 360. 531. l.
- [65] "Neue politische Literatur" (a továbbiakban "NPL") 1973. H. 2. Ld. még a "demokrácia" fogalmáról lefolytatott vitáról szóló beszámolót: "Blätter für deutsche und international Politik", 1971. H. 5. 507-517. l.
- [66] Ld. Schlangen cikkét: "Politische Vierteljahrsschrift", 1972. H. 3. 429. és a további lapok.
- [67] "NPL", 1973. H. 2. 161. l.
- [68] "VfZ", 1973. H. 3. 315. l.
- [69] A "kommunizmus-kutatók" új manővereinek a bírálata ld.: Richter, "Deutsche Aussenpolitik", 1973. H. 1.
- [70] R. Kühnl, Deutschland zwischen Demokratie und Faschismus. München, 1969.; Ugyancsak töle: Formen bürgerlicher Herrschaft. Liberalismus-Faschismus. Reinbek bei Hamburg, 1971.; Ugyancsak töle: Die von F.J. Strauss repräsentierten politische Kräfte und ihr Verhältnis zum Faschismus. Köln, 1972.
- [71] "Frankfurter Hefte", 1970. H. 6.
- [72] E. Nolte, Der Nationalsozialismus, 9. 126-127. l.; Ugyancsak töle: Der Faschismus von Mussolini. 154, 296, 316. l.
- [73] Ld. P. Roth és H. Ruffmann cikkét, - "APZ", 1970. H. 2.; 1971. H. 1.; K. Lange, Hitlers unbeachtete Maximen. Stuttgart, 1968.; J. Leander, Grundzüge der russischen Geschichte. Darmstadt, 1970. 238. l.; M. Plewnia, Id. mü, 89. l.; G. Stökl, Osteuropa und die Deutschen. Oldenburg, 1970.; H.D. Fischer, Parteien und Presse in Deutschland seit 1945. Bremen, 1971. 516. l.; A Juttner,

Die deutsche Frage. Köln, 1971.; W. Wannenmacher, Epoche der Angst. Frankfurt a/M., 1972.

- [74] "Deutsche Geschichte seit dem Ersten Weltkrieg", Bd. 2. Stuttgart, 1973. 3. 526. 596.
- [75] W. Mazer, Adolf Hitler, 406-407. 1.
- [76] H. Weber, Die Wandlung des deutschen Kommunismus. Frankfurt a/M. 1969. Bd. 1. 374. 1.; Ld. Herzfeld cik-két "Internationale Beziehungen". Frankfurt a/M. 1969. 42. 1.; A. Noll, többek között: "Die NDP. Bonn. 1960. 17, 67. 1.; H. Grebing, Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. München, 1971.; R.K. Hovevar, K. Köhle, Die politische Parteien in BRD. München, 1971. 23, 26-27. 1.; R. Dahrendorf, Gesellschaft und Demokratie in Deutschland. München, 1971. 345, 405, 422, 435. 1.; H. Kinder, W. Holgemann, Atlas zur Weltgeschichte. Bd. II. München, 1972. 189. 1.; H. Rimscha, Geschichte Russlands. Dritte Auflage. Darmstadt, 1972. 561 és a további lapok.
- [77] "APZ", 1971. H. 21.
- [78] "ZfG", 1967. H. 5. 899. 1.; 1968. H. 10. 1320. 1.
- [79] "Spiegel", 6. II. 1967. 72. 1.
- [80] R. Bollmus, Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. Stuttgart, 1970. Ld. ugyszintén H. Mommsen cik-két: "VfZ", 1973. H. 2.
- [81] А.Л. Нарочницкий, К итогам XIII. международного конгресса исторических наук. "Новая и новейшая история", 1970. No. 6. 51-52. стр.
- [82] "Вопросы истории", 1971. No. 12. 121. стр.
- [83] "ZfG", 1970. H. 8. 1008. 1017. 1.; 1971. H. 12. 1532. 1.; 1972. H. 4. 426. 1.; H. 10. 1206. 1.; "Der Imperialismus der BRD", Berlin, 1972. 514. 1.; "Einheit", 1973. H. 4. 411. 1.
- [84] "Вопросы Философии", 1972. No. 9. 51. стр.
- [85] "Правда", 29. IX. 1972.; Петров, СДПГ без иллюзий. "Правда", 5. XI. 1972.; 9. 1. 1974. "За рубежом", 1973. No. 24. стр. 10. "Новое время", 1974. No. 9. 18. стр.
- [86] "Новое время", 1973. No. 14. стр. 3.; "Правда", 1,2. 22, февр. 1974.

- [87] "Theorien über den Faschismus", Hrsg. von E. Nolte, Berlin, 1967. 65. 1.; E. Nolte, Die Krise des liberalen Systems, 449. 1.
- [88] "APZ", 1971. H. 33.
- [89] Ld. pl. H. Mommsen eklektikus sémáját és tézisét az imperializmusról, mint az állam területi hódításokra törő politikáját, az országon belüli hatalom megerősítése érdekében. 28. nyugatnémet történészkongresszus, Köln, 1971. "28 Versammlung deutscher Historiker in Köln, Thein. Beiheft zur Zeitschrift "GWU", Stuttgart, 1971.
- [90] H. Brüning, Memoiren, Stuttgart, 1970. 235. 1.
- [91] "Wehrwissenschaftliche Rundschau", 1970. h. 3. 136. 1.
- [92] N. Mühlen, Die Krupps. Frankfurt a/M. 1965. 111-136.1.
- [93] "GWU", 1966. H. 8.
- [94] R. Vogelsang, Der Freundeskreis Himmlers. Göttingen, 1972.
- [95] "Die Welt", 20. VI. 1973.
- [96] G.R. Treviranus, Das Ende von Weimar. Düsseldorf, 1968. 102, 310, 350. 1.
- [97] K. Zentner, Illustrierte Geschichte des Widerstandes. München, 1966. 23. 1.; H.H. Hermann, Weimar. Bestandaufnahme einer Republik. Reinbek bei Hamburg, 1969. No. 11. 127. 1.
- [98] "Вторая мировая война. Общие проблемы." М. 1966. 257. стр.; "Вопросы истории", 1969. No. II. стр. 83.
- [99] E. Nolte, Die Krise des Liberalen Systems. 449. 1.
- [100] H.H. Hermann, Id. mű. 127. 1.
- [101] "APZ", 1971. H. 33. 21. 1.; "VfZ", 1971. H. 3. 226-244. 1.
- [102] "Новая и новейшая история", 1973. No. 6. 77. стр.
- [103] "Deutsche Geschichte seit dem Ersten Weltkrieg". Bd. 1. 81. 200, 660. 1.
- [104] H.A. Turner, Faschismus und Kapitalismus in Deutschland. Göttingen, 1972.

- [105] K.D. Bracher, Id. mü, 110, 176, 240. 1.
- [106] K. Schulz, Id. mü, 119. 1.
- [107] H.R. Redward, Id. mü, 68. 1.
- [108] Id. ugyszintén: D. Schoenbaum, Die braune Revolution. Köln, 1968. 151. 1.
- [109] D. Petzina, Die nationalsozialistische Mobilisierung deutscher Arbeitskräfte vor und während des zweiten Weltkrieges. Moskau, 1970. 1, 2, 38. 1.
- [110] "Deutsche Geschichte", Bd. 2. 743. 1.
- [111] H. Pfahlmann, Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939-1945. Darmstadt, 1968. 191-192. 1.
- [112] A fasiszta Németország gazdaságtörténetének a hasonló megközelítése széles körben elterjedt az NSzK legújabb irodalmában. Id. pl. M. Riedel cikkét a bányaiparról a megszállott ukrainai területeken 1941-1944 folyamán. "VfZ", 1973. H. 3.

UJ KÖNYVEKRŐL RÖVIDEN

- ČCH = Československý Časopis Historický (Praha)
 HČ = Historický Časopis (Bratislava)
 JMH = Journal of Modern History (Chicago)
 NNI = Novaja i novejsaja isztorija (Moszkva)

Bödy, P.: Joseph Eötvös and the modernization in Hungary, 840-1970. A study of ideas of individuality and social pluralism in modern politics.
 Philadelphia, American Philosophical Society, 1972. p. 134.
 Ism.: JMH, 1973. 2. 330-331.

Gácsová, A.: Spoločenská štruktúra Bardejova v 15. storočí a v, prvej polovici 16. storočia.
 (Bártfa társadalmi strukturája a XV. sz. és a XVI. sz. első felében.)
 Bratislava, 1972. 198 p.
 Ism.: Dvořák, M. -
 ČCH, 1973. 5. 780-781.p.
 Gazdag levéltári anyag alapján rajzolja meg a kézműipari-kereskedő város gazdasági és társadalmi arculatát.
 Ism.: Kazimír, S.
 HČ, 1973. 3. 447-449.
 Gazdag levéltári anyag alapján megírt munka a város másfél évszázados történetéről.

Gosztonyi, P.: Endkampf an der Donau 1944/1945.
 Wien-München-Zürich 1969. 356 p.
 (Végső harcok a Dunánál.)
 Ism.: J.T.
 HČ, 1973. 4. 649-650.
 A szerző a második világháború Duna-menti hadieseményeit tárgyalja. Elsősorban a Magyarországon lezajlott hadműveletekkel foglalkozik részletesen.

Horváth, P.: Rabovali Turci. Výber z kronik a listvo zo 16. a 17. stor.
 (A törökök raboltak. Válogatás a XVI. és XVII. századi krónikákból és oklevelekből.)
 Bratislava, 1972. 280. p.

Ism.: Suchý, M.

HC, 1973. 2. 305-307.

Népszerűsítő kötet, elsősorban a gimnáziumi tanárok számára.

Húščava, A.: Pol'nohospodárske miery na Slovensku.

(Mezőgazdasági mérték Szlovákiában.)

Bratislava, 1972. 260. p.

Ism.: Kazimir, S.

HC, 1973. 2. 301-303.

Az 1969-ben elhunyt szerző munkáját Novák, J. rendezte sajtó alá.

Исламов, Т.М.: Политическая борьба в Венгрии накануне первой мировой войны /1906-1914/. Москва, 1972. 392 стр.

(Politikai küzdelem Magyarországon az első világháború előestéjén, 1906-1914.)

Moszkva 1972. 392 p.

Ism.: 1/ Krizek, J. -

CCH, 1973. 4. 590-592.

A szerző kísérletet tesz Magyarország belpolitikai mozgásának az elemzésére abban az időszakban, amikor az Osztrák-Magyar Monarchia szétesésének a folyamata a befejező szakaszába lépett, s amikor a magyarországi belső fejlődés ezt a széthullási folyamatot döntő mértékben meghatározta.

2/ NNI, 1973. 1. 177-179.

Исламов figyelmének középpontjában a XX. század-eleji magyar osztályharc áll. A dualista rendszer analízise mellett sok figyelmet fordít a nem-magyar nemzetiségek helyzetére, az általános választójogi harcra, a munkásmozgalomra, a szociáldemokrácia tevékenységére, a koalíció széthullására.

Поп. И.И.: Чехословацко-венгерские отношения 1935-1939. Москва, 1972. 246. стр.

(Csehszlovák-magyar kapcsolatok 1935-1939-ben.)

Moszkva, 1972. 246. p.

Ism.: 1/ V.La.

CCH, 1973. 6. 926.

A magyar kormánynak a Kárpát-Ukrajna megszállása érdekében Berlinben, Varsóban és Prágában folytatott tárgyalásait mutatja be.

2/ Ism.: Deák L.

HC, 1973. 3. 456-459.

A munka elsősorban azokat a tényezőket emeli ki, amelyek a magyar-csehszlovák kapcsolatok alakulását elsődlegesen befolyásolták és amelyek főleg negatív jellegűek voltak, s megoldásuk az adott körülmények mellett békés úton nem valósulhatott meg.

Špiesz, A.: Remeslo na Slovensku v období existencie cechov

(Szlovákia kézműipara a céhek korában.)

Bratislava, 1972. 344. p.

Ism.: Novotný, J.

CCH, 1973. 5. 760-763.

A céhek kialakulásának kezdetét a XIV. sz.-ba helyezi. A XVIII. századot a kézműipari termelés virágkorának tekinti.

Polla, B.: Kežmarok. Výsledky historicko-archeologického výskumu.
(Késmárk. A történeti-régészeti kutatás eredményei.)
Ism.: Kucera, M.
HC, 1973. 2. 453-456.

Vadkertyová, K.: Dejiny cukrovarníckého priemyslu a pestovanie cukrovej
repy na Slovensku (1800-1918).
(A cukoripar története és cukorrépa termesztés Szlovákiában
1800-1918-ban.)
Bratislava, 1972, 199. p.
Ism.: Novotný, J.
ČCH, 1973. 2. 434-436.
A hét fejezetből álló monográfiából képet kapunk a cukorrépa
termesztés alakulásáról, a cukoriparban foglalkoztatottak hely-
zetéről nemcsak szlovákiai viszonylatban, hanem a cukoripar
korabeli magyarországi fejlődéséről is.

Vinaver, V.: Jugoslavijska i Mađarska 1918-1933.
(Magyarország és Jugoszlávia 1918-1933-ban.)
Beograd, 1971. 574 p.
Ism.: Deák, L.
HC, 1973. 2. 310-313.
Magyar, jugoszláv és csehszlovák levéltári anyag felhasználásá-
val megírt munka

AZ MTA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉBE BEÉRKEZETT ÚJ KÖNYVEKRŐL

Egyetemes történet

- Hensel, Witold: Archeologia i praehistoria. Studia i szkice.
(Régészeti és őstörténet. Tanulmányok és vázlatok.
Wrocław - Warszawa - Kraków etc.
Ossolineum, 1971. 619 p.
A szláv őstörténet köréből.)
- Lüders, Anneliese: Die Kreuzzüge im Urteil syrischer und armenischer Quellen.
(A kereszties hadjáratok szír és örmény források tükrében.)
Berlin, Akademie Verl. 1964. 123 p. 1 t. 11 mell.
- Birkenmajer, Aleksander: Études d'histoire des sciences et de la philosophie du Moyen Age.
(Tanulmányok a középkor tudományának és filozófiájának történetéből.)
Wrocław - Warszawa - Kraków
Ossolineum, 1970. 698 p. 1 t.
- Hérésies et sociétés dans l'Europe préindustrielle 11e-18e siècles.
Colloque de Royaumont, 27-30 Mai 1962.
(Eretnekségek és társadalmak az ipari forradalom előtti Európában a XI-XVIII. században. Konferencia Royammount-ban, 1962 május 27-30.)
Présentés par Jacques le Goff.
Paris - La Haye, Mouton, 1968. 484 p.
- Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450-1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa.
(Kelet-Közép-Európa külkereskedelme 1450-1650. A kelet-közép-európai nemzetgazdaságok kapcsolatai Közép-Európával.)
Hrsg. von Ingomar Bog.
Köln-Wien, Böhlau Verl. 1971. 627 p.
- Zólmoyi, Norbert Duka: Zacharias Gottlieb Huszty 1754-1803.
(Huszty Zakariás Gottlieb, 1754-1803. A modern szociálhigiéné egyik megalapítója.)
Bratislava, Verl. der Slowakischen Akad. 1972. 280. p.
- Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biograficko-bibliografický slovník.
(Csehszlovák munkák a szláv népek nyelvéről, történetéről és kultúrájáról 1760-tól. Biográfiai-bibliográfiai lexikon.)
(Milan Kudělka, Zdeněk Šimeček, etc.) (Praha)
Státní pedagogické nakladatelství, (1972.) 560 p.

Ausztria

(Osztrák-Magyar Monarchia)

- Grodziski, Stanisław: Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772-1848.

(Galicia társadalmi-politikai rendszerének története 1772-1848.)
 Wrocław - Warszawa - Kraków
 Ossolineum, 1971. 303. p.

Csehszlovákia

České dějiny doba předbělohorská. Praha, Academia.

(A Fehér-hegy előtti kor története. [1. 1526-1547.])

1. 1526-1547. (Autor): Josef Janáček.

Díl 1. 1968. 282 p. 18 t. 1 mell.

Csehszlovákia története a Fehér-hegyi csata (az önállóság elvesztése) előtt. Az I. kötet a XVI. sz. első felét tárgyalja.

Dandová, Marta - Kneidl, Pravoslav: Nationalmuseum der Literatur, Bibliothek von Strahov.

(A Strahovi könyvtár, az irodalom nemzeti muzeuma [Prága]).
 Prag, Verl. Merkur, 1971. 32 p.

Jugoszlávia

Kecić, Danilo: Osztályharcok a Vajdaságban 1918-1941.

(Ford.: Hornyik György, Kollin József, stb.)

Ujvidék, Forum K. (1970.) 356 p. 24 t.

Baki, Ferenc - Vébel, Lajos: A Petőfi-brigád. Visszaemlékezések.

Novi Sad, Forum K. (1968.) 199 p. 28 t.

A Jugoszláv Dolgozó Nép Szocialista Szövetségének hatodik kongresszusa.

(Ford.: Bodrits István, Hornyik György, stb.)

Novi Sad, Forum K. (1966.) 183 p.

A Szerb Kommunista Szövetség ötödik kongresszusa.

(Ford.: Bodrits István, Hornyik György, stb.)

Novi Sad, Forum k. (1965.) 335 p.

A Szerb Kommunista Szövetség hatodik kongresszusa.

(Szerk.: Krsta Avramović, Nikola Kmezić, stb. Ford.: Bodrits István, Hornyik György, stb.)

Novi Sad, Forum K. (1968.) 424 p.

A J(ugoszláv) K(ommunista) Sz(övetség) kilencedik kongresszusának dokumentumtervezetei. A JK Sz feladatai az öngazgatási társadalmi-

-gazdasági viszonyok további kiépítésével kapcsolatban. - A JK Sz kilencedik kongresszusának vitaanyaga.

(Ford.: Bozsóki Ernő, Hornyik György, stb.)

Ujvidék, Forum K. (1968.) 176 p.

A J(ugoszláv) K(ommunista) Sz(övetség) kilencedik kongresszusának dokumentumtervezetei. Politikai jelentés a JK Sz Központi Bizottságának a nyolcadik és a kilencedik kongresszus közötti munkájáról. - Jelentés a JK Sz Ellenőrző Bizottságának a nyolcadik és a kilencedik kongresszus közötti munkájáról.

(Ford.: Bozsóki Ernő, Hornyik György, stb.)

Ujvidék, Forum K. (1969.) 141 p.

A Jugoszláv Kommunista Szövetség kilencedik kongresszusa.

(Ford.: Bodrits István, Bozsóki Ernő, stb.)

Novi Sad, Forum K. (1969.) 473 p.

A Jugoszláv Kommunista Szövetség a nemzetközi munkásmozgalomban 1948 és 1968 között. Dokumentum-gyűjtemény.

(Ford.: Jancsics Mikola, Kollin József.)

Ujvidék, Forum K. (1968.) 270 p.

A társadalmi igazgatás Jugoszláviában. Cikkék és beszédek gyűjteménye 1950-1960.

(Szerk.: Lukó András. Ford.: Varga László.)

Novi Sad, Forum K. (1963.) 503 p.

Vajdaság és a nemzetiség kérdése. (A SzKSz vajdasági tartományi bizottságának 1968. február 23.-i, és a Szocialista Szövetség tartományi választmánya 1969. április 2.-i ülésének anyaga.)

(Ford.: Juhász Géza.)

Ujvidék, Forum K. (1970.) 235 p.

Kardelj, Edvard: A szocializmus és a háború. A koegzisztencia politikájának kínai bírálatáról.

(Ford.: Kollin József)

Novi Sad, Forum K. (1960.) 183 p.

Lengyelország

Russocki, Stanisław - Kuczyński, Stefan K. - Willaume, Juliusz: Godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej. Zarys dziejów.

(Lengyelország címere, nemzeti színei és himnusza. Történeti áttekintés.)

Warszawa, Wiedza Powszechna, (1970.) 342 p. 4 t.

Pomniki dziejowe Polski. Ser. 2. tom. 9. Cz. 1. Nekrolog opactwa Sw. Wincentego we Wrocławiu.

(Lengyelország történeti emlékei. 2. sor. 9. köt. 1. r. A boroszlói Szt. Vince-apátság nekrológja.)

Wyd. przgot. Karol Maleczynski.

Warszawa, (Państwowe Wyd. Naukowe), 1971.

Zbiór dokumentów małopolskich. Cześć 4. Dokumenty z lat 1211-1400.

(Kis-lengyelországi oklevéltár. 4. rész. Oklevelek 1211-1400-ból.)

Wyd. Stanisław Kuraś, Irena Sułkowska-Kuraś

Wrocław - Warszawa - Kraków

Ossolineum, 1969. XXXI, 332 p.

Zbiór dokumentów małopolskich. Cześć 5. Dokumenty z lat 1401-1440.

(Kis-lengyelországi oklevéltár. 5. rész. Oklevelek 1401-1440-ból.)

Wyd. Irena Sułkowska-Kuraś i Stanisław Kuraś.

Wrocław - Warszawa - Kraków

Ossolineum, 1970. VII, 450 p.

Zbiór dokumentów małopolskich. Cześć 3. Dokumenty z lat 1442-1450.

(Kis-lengyelországi oklevéltár. 3. r. Oklevelek 1442-1450-ból.)

Wyd. Stanisław Kuraś

Wrocław - Warszawa - Kraków

Ossolineum, 1969. XXXIV, 371 p.

Gumowski, Marian: Najstarsze pieczęcie misst polskich XIII i XIV wieku.
(A lengyel városok legrégibb pecsétai a XIII. és XIV. sz.-ban.)
Torun, (Państwowe Wyd. Naukowe), 1960. 286 p. 23 t.

Spory i sprawy pomiędzy Polakami a zakonem krzyżackim.
(Viszályok és vitás ügyek a lengyelek és a német lovagrend között.)
Wrocław - Warszawa - Kraków
Ossolineum
Tom. 1. Sprawa wytoczona w Inowrocławiu i Brzesciu Kujawskim w latach 1320-1321.
(1.r. Az Inowrocław-ban és Breść Kujawski-ban lefolyt ügy 1320-1321.)
A német lovagrend területi követeléseinek tárgyalásai.
Wyd. wstęp. Helena Chłopocka. 1970. XXXVI, 135 p. 12 t.

Problematika polsko-niemiecka i polskich ziem zachodnich w badaniach
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
(A német-lengyel problematika és a nyugati lengyel területek
problematikája a Poznani Adam Mickiewicz Egyetem kutatásaiban.)
Red.: Zdzisław Kaczmarczyk. Poznań, Univ. 1971. 173 p.

Historia Pomorza. Tom. 1. Do roku 1466.
(Pomeránia története. 1. köt. 1466-ig.)
Red.: Gerard Labuda. Cz. 1-2. Ponań,
Wyd. Poznańskie, 1969. 2 db.

Cudzoziemcy a Polsce. Relacje i opinie.
(Külföldiek Lengyelországról. Jelentések és vélemények.)
Wybr. i oprac. Jan Gintel. Kraków,
Wyd. Literackie, (1971.)
Tom 1. wiek X-XVII. 371 p.
Tom 2. wiek XVIII-XIX. 587 p.
A kezdetektől a XIX. sz.-ig a Lengyelországra vonatkozó források

Kamińska, Stefania: Klasztory Brygidek w Gdańsku, Elblągu i Lublinie.
Założenie i uposażenie.
(A Brigitta-rendi apácák Danckában, Elbingben és Lublinban. Az alapítás és a javadalmazás.)
Gdańsk, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, 1970. 232 p.
A középkori női kolostorok birtoktörténete.
(Wydział i nauk społecznych i humanistycznych, seria monografii
Nr. 38.)

Keckova, Antonina: Zupy krakowskie w XVI-XVIII wieku. (Do 1772 roku.)
(A krakkói sóbányák a XVI-XVIII. sz.-ban [1772-ig].)
Wrocław - Warszawa - Kraków
Ossolineum, Wyd. PAN 1969. 522 p. 22 t.
Német nyelvű kivonattal
A Krakkó-környéki lengyel sóbányák története a XVI. sz.-tól az ország első felosztásáig [1772].

Stratmann, Heidrun: Die englisch-polnischen Beziehungen. 1763-1795. Ein
Studie zur britischen Kontinentalpolitik und Diplomatie im spä-
ten 18. Jahrhundert.
(Az angol-lengyel kapcsolatok 1763-1795. Tanulmány a brit kon-
tinentális politikához és diplomáciához a késői XVIII. sz.-ban.)
Erlangen - Nürnberg, Phil. Fakultät der Friedrich Alexander Univ.
(1968.) 227 p.

Matwijowski, Krystyn: Uroczystości, obchody i widowiska w barokowym Wrocławiu.
(Ünnepségek, felvonulások és látványosságok a barokk-kori Boroszlóban.)
Wrocław - Warszawa - Kraków
Ossolineum, 1969. 216 p.

Inwentarze mieszczańskie z wieku XVIII. Z ksiąg miejskich i grodzkich Poznania.
(Polgári leltárak a XVIII. századból a poznańi városi és gradkönyvekből.)
Przygot. do druku (Öáll.) Józef Burszta i Czesław, Łuczak.
Poznań, Uniw.
Tom 1. (1700-1758). 1962. XV, 434 p. 1 t.
Tom 2. (1759-1793). 1965. XII, 326 p.

Chrzanowski, Ignacy: Optymizm i pesymizm polski. Studia z historii kultury.
(Lengyel optimizmus és pesszimizmus. Művelődéstörténeti tanulmányok.)
Warszawa, Państwowe
Wyd. Naukowe, 1971. 481 p. 1 t.
A politikai kultúra köréből, XVIII-XIX. sz.

Ermolaeva, R(ozalija) A(lekszandrovna) - Manuszevics, A(lekszandr) Ja(kovlevics): Lenin i pol'szkoe rabocsee dvizsenie.
(Lenin és a lengyel munkásmozgalom.)
Moszkva, Izd. "Müszl'", 1971. 504 p. 4 t.

Ihnatowicz, Ireneusz: Obyczaj wielkiej burżuazji warszawskiej w XIX wieku.
(A varsói nagypolgárság szokásai a XIX. sz.-ban.)
Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, (1971.) 232 p. 18 t.
Művelődéstörténeti-társadalomtörténeti tanulmány.

Kołodziejczyk, Ryszard: Warszawsko-wiedeńska droga żelazna.
(A Varsó-bécsi vasút.)
Warszawa, Państwowa Zakłady
Wyd. Szkolnych, (1967.) 59 p.
Az első lengyel nemzetközi vasútvonal története.

Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich. Red. Stanisław Kalabiński. Tom 3. Królestwo Polskie i Białostoczczyzna 1901-1914. Cz. 2. 1905.
(Források a lengyelországi munkásosztály történetéhez.
3. köt. A Lengyel Királyság és a białystoki terület 1901-1914.
2. rész. 1905.)
Warszawa, Państwowe
Wyd. Naukowe, 1971. 851 p.

Szklarska-Lohmannowa, Alina: Polskie-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne w latach 1918-1925.
(Lengyel-csehszlovák diplomáciai kapcsolatok 1918-1925 között.)
Wrocław - Warszawa - Kraków
Ossolineum, 1967. 181 p.

Kukułka, Józef: Francja a Polska po traktacie wersalskim (1919-1922).
(Franciaország és Lengyelország a versaillesi béke után [1919-1922].)
Warszawa, Książka i Wiedza, 1970. 623 p.

- Dąbrowski, Roman: Przemysł spożywczy w województwie pomorskim w latach 1920-1939.
(Az élelmiszeripar a pomerániai vajdaságban 1920-1939 között.)
Toruń, (Wyd. PAN) 1970. 130 p. 1 t.
(Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, rocznik 75. zeszyt 2.)
- Polonsky, Antony: Politics in independent Poland 1921-1939. The crisis of constitutional government.
(Politika a független Lengyelországban 1921-1939. Az alkotmányos kormányzás válsága.)
Oxford, Clarendon Press, 1972. 572 p.
- Orczyk, Józef: Produkcja rolna Polski w latach wielkiego kryzysu gospodarczego (1929-1935).
(Lengyelország agrártermelése a nagy gazdasági válság éveiben [1929-1935].)
Poznań, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1971. 258 p.
- Madałczyk, Czesław: Polityka III. [Trzeciej] Rzeszy w okupowanej Polsce.
(A III. Birodalom politikája a megszállt Lengyelországban.)
Tom 1-2. Warszawa, Państwowe Wyd. Naukowe, 1970. 2 db.
- Bartoszewski, Władysław: Der Todesring um Warschau 1939-1944.
(A halálgyűrű Varsó körül 1939-1944.)
Kraków, Interpress Verl. 1969. 447 p. 34 t.
A német megszállás története a lengyel fővárosban.
- Antyhitlerowska działalność Polaków na Węgrzech i Bałkanach. (Aut.: Witold Biegański, Mieczysław Juchniewicz, etc.)
(A lengyelek Hitler-ellenes tevékenysége Magyarországon és a Balkánon.)
Warszawa, Państwowe Zakłady Wyd. Szkolnych, (1971.) 115 p.
A 2. világháború partizánharcaiból.
- Bibliografia historii Śląska za rok 1968.
(Szilézia történeti bibliográfiája 1968-ra.)
Oprac. Romuald Gelles.
Wrocław - Warszawa - Kraków,
Ossolineum, 1970. 88 p.
- Klanowski, Tadeusz: Uniwersytet im Adama Mickiewicza w Poznaniu 1945-1964.
(A Poznani Adam Michiewicz Egyetem 1945-1964.)
Poznań, (Uniw.) 1965. 432 p.
Az egyetem története a felszabadulás után.
- Archiwum państwowe miasta Poznania i województwa poznańskiego oraz jego archiwa terenowe. Przewodnik po zasobie archiwalnym.
(Poznań város és a poznańi vajdaság állami levéltára és területi levéltárai. Levéltári vezető.)
Oprac. Czesław Skopowski.
Warszawa (Państwowe Wyd. Naukowe), 1969. 792 p.
- Starnawski, Jerzy: Warsztat bibliograficzny historyka literatury polskiej.
(Na tle dyscyplin pokrewnych.)
(A lengyel irodalomtörténész bibliográfiai műhelye. [A rokondományok hátterében.])
Warszawa, Państwowe Wyd. Naukowe, (1971.) 563 p.

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Katalog rękopisów. Sygnatury 2299-2630.

(A Lengyel Tudományos Akadémia Könyvtára Krakkóban. Kéziratkatálóság. 2299-2630. jelzetek.)

Oprac. Zbigniew Jabłoński, Alojzy Preissner, Bogumiła Schnaydrowa.

Wrocław - Warszawa - Kraków,
Ossolineum, 1967, XII, 236 p.

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Katalog rękopisów. Sygnatury 2631-2906.

(A Lengyel Tudományos Akadémia Könyvtára Krakkóban. Kéziratkatálóság. 2631-2906. jelzetek.)

Oprac. Zbigniew Jabłoński, Alojzy Preissner, Bogumiła Schaydrowa.

Wrocław - Warszawa - Kraków,
Ossolineum, 1969. VIII. 195 p.

Dobrowolski, Tadeusz: Sztuka Krakowa. Wyd. czwarte zmienione i uzupełnione.

(Krakkó művészete. 4. átdolg. és bőv. kiadás.)

Kraków, Wyd. Literackie, 1971. 578 p.

A város művészettörténete a kezdetektől napjainkig.

Magyarország

Dictionar istoric al localităților din Transilvania.

(Erdély helyneveinek történeti szótára.)

Intocmit de Coriolan Suciu.

București, Ed. Acad. RSR. (1967.) 2 db.

Az oklevelekben előforduló magyar, német és román névalakok.

SPIS. (Vlastivedný zborník).

(A Szepesség [Helytörténeti gyűjtemény. I])

[I. kötet. 2. (Fővárosi red. Karol Král). Košice - Spišská Nová Ves, Východoslovenské vyd. (1968.) 381, [71] p.

Helytörténeti tanulmánygyűjtemény a Szepességről.

Špiesz, Anton - Watzka, Jozef: Poddaní v Tekove v XVIII. storočí.

Historicko-štatistická monografia.

(Jobbágys Bars megyében a XVIII. században. Történeti-statisztikai monográfia.)

Bratislava, Slovenská Archivná Správa, 1966. 246 p.

(Edícia Historicko-štatistické pramene a monografie I.)

(Sto) 100 rokov Mestského múzea v Bratislave 1868-1968.

(A pozsonyi városi múzeum száz éve 1868-1968.)

(Red.: Martin Benkovič.)

Bratislava, OBZOR, 1968. 364, [12] p.

Németország

Schwob, Ute Monika: Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. bis 16. Jahrhundert.

(Kulturális kapcsolatok Nürnberg és a délkeleti németek között a XIV-XVI. században.)

München, R. Oldenbourg Verlag, 1969. VIII, 273 p. 11 t.
(Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission. 22. Bd.)

Schröder, Ernst: Krupp. Geschichte einer Unternehmerfamilie.
(Krupp. Egy vállalkozó-család története.)
2. Aufl. Göttingen - Zürich - Frankfurt, Musterschmidt Verl.
(1968.) 103 p. 3 t.
(Personlichkeit und Geschichte. 5. Bd.)

Románia

- Constantiniu, Florin: Relațiile agrare din țara românească în secolul al XVIII-lea.
(Agrárviszonyok román földön a XVIII. sz.-ban.)
București, Ed. Academiei, 1972. 210. p.
- Stan, Apostol: Le problème agraire pendant la révolution de 1848 en Valachie.
(Az agrárkérdés az 1848-as forradalom idején Havasalföldön.)
Bucarest, Ed. de L'Académie, 1971. 154 p.
(Bibliotheca historica Romaniae. Section d'histoire économique études. 34 [1].)
- Maciu, Vasile: Mouvements nationaux et sociaux Roumains au XIXe siècle.
(Román nemzeti és társadalmi mozgalmak a XIX. században.)
Bucarest, Ed. de L'Académie, 1971. 334 p.
(Bibliotheca historica Romaniae 33.)

Szovjetunió

(Szovjetunió)

- Senai z Krymu, Hadzy Mehmed: Historica chana Islam Gereja III.
(III. Iszlám Girej kán története. Ford.)
Zygmunt Abrahamowicz.
Warszawa, Państwowe Wyd. Naukowe, 1971. 202, [71] p.
XVII. sz.-i krimi tatár krónika.
- Kahk, J(uhan): Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland. (Das zweite Viertel des 19. Jahrhunderts.)
(A feudális mezőgazdaság válsága Észtországban. [A XIX.sz. második negyede.]
Tallinn, Verl. "Eesti Raamat", 1969. 254 p. 2 t.
A feudális rendszerű mezőgazdaság válsága Észtországban a XIX. sz. második negyedében.
- Russlands Aufbruch ins 20. Jahrhundert. Politik, Gesellschaft, Kultur 1894-1917.
(Oroszország feltörése a XX. századba. Politika, társadalom, kultúra [1894-1917].)
Hrsg. von George Katkov, Erwin Oberländer, usw.
Freiburg, Walter Verl. (1970.) 347 p.

Schürer, Elisabeth: Die Intelligenz im Sowjetreich.
(Az értelmiség a szovjetbirodalomban.)
Bern, Verl. SOI. (1970.) 131 p.
(Tatsachen und Meinungen 13.)

MAGYAR SZERZŐK MŰVEINEK KÜLFÖLDI VISZHANGJA 1973/I.

ČCH	= Československý Časopis Historický (Praha)
HČ	= Historický Časopis (Bratislava)
SOF	= Südostforschungen (München)

Arató, E.: Charakteristické črty maďarskej "národnej" ideológie v. XVIII. storočí
(A XVIII. századi magyar "nemzeti" ideológia jellemző vonásai.)
HČ, 1971.

Ism.: J.N.

ČCH, 1973. 1. 143. p.

Tartalmi ismertetés

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936-1945. III. Magyarország külpolitikája 1938-1939.

Bp. 1970. 809 p.

Ism.: L.K.

HČ, 1973. 1. 151-152.

Fitz, J.: The excavations in Gorsium.

(A gorsiumi ásatások.)

Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1972. 24. 1-52. p.

Ism.: J.B.

ČCH, 1973. 3. 450.

Tartalmi ismertetés.

Győrffy, Gy.: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez.

Történelmi Szemle, 1971. 3-4. 281-288.

Ism.: (M)

HČ, 1973. 3. 475.

Harmatta, J.: Studies in the History and Language of the Sarmatians
(Tanulmányok a szarmaták történetéről és nyelvéről.)

Ism.: P.I.

ČCH, 1973. 2. 270.

Hollós, E.: Kdo byli a co chtěli?

(Kik voltak és mit akartak?)

Praha, 1972. 272 p.

Ism.: M.Gl.

ČCH, 1973. 6. 944.

Horváth, P.: Frank Ignác történelmi szerepének megítéléséhez.

Acta Facultatis politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. 14. köt.

Budapest 1972. 3-61.

Ism.: Potemra, M.

HČ, 1973. 2. 307-310.

Káldy - Nagy Gy.: Macht und Immobilienvermögen eines türkischen Beglerbegs im 16. Jahrhundert

(Egy Beglerbég hatalma és vagyona a XVI. században.)

Acta orientalia XXV. 1972. 441-450.

Ism.: VK.

HČ, 1973. 4. 641-642.

- Király, P.: Der sogenannte Beutel König Stephans I. von Ungarn.
Studia Slavica Hung. 17. 1971. 219-248.
Ism.: P.R.
HC, 1973. 1. 146.
- Kolossa, T.: Der Zusammenhang einiger Probleme der Betriebsstruktur und der Produktion in der Landwirtschaft Ungarns und Deutschlands in der zweiten Hälfte des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts.
Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1972/III. 179-196.
Ism.: V. La.
CCH, 1973. 4. 616.
- Köpeczi, B.: La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle.
Budapest, 1971. 624 p., 41 kép.
Ism.: Vantuch, A.
HC, 1973. 1. 131-134.
- Kristó, Gy.: XI-XIII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány.
Ethnographia LXXXIII, 1972. 1. sz. 53-73.p.
Ism.: Ku, M.
HC, 1973. 3. 477.
- Nemes, D.: Szabó Ervin ideológiája és kapcsolata a forradalmi szocialistákkal
Századok, 1972. 4-5. sz. 892-918. p.
Ism.: T. Vo.
CCH, 1973. 6. 925.
- Пах, Ж.П.: Барщина и наёмный труд в поместном феодальном хозяйстве Венгрии в XVI-XVII. веках.
Voprosy Istorii 1972. 9. sz. 82-98. p.
Ism.: (M)
HC, 1973. 3. 477-478.
- Paulinyi, O.: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és kifejtett feudalizmus korszakában (1000-1526).
In: Századok, 1972. 561-602. p.
Ism.: S.K.
HC, 1973. 4. 638-639.
- Radó, S.: Dóra hlási
(Dóra jelent.)
Bratislava, 1972. 505 p.
Ism.: Fic, V.
CCH, 1973. 5. 800-801. p.
- Szántó, I.: Küzdelem a török terjeszkedés megállításáért Magyarországon 1514-1547.
In: Acta Historica XL. Szeged, 1972. 75-102. p.
Ism.: VK.
HC, 1973. 4. 642. p.
- Csizmadia, A. - Kovács, K. - Asztalos, L.: Magyar állam- és jogtörténet.
Bp. 1972. 706 p.
Ism.: Potemra, M.
HC, 1973. 4. 624-627.

- Szabó, I.: A falurendszer kialakulása Magyarországon. X-XV. sz.
(2. kiad.) Budapest 1971. 215 p.; A középkori magyar falu
Budapest 1969. 251 p.
Ism.: Gácsová, A.
HC, 1973. 1. 146-147.
- Székely, Gy.: Fakultät, Kollegium, Akademische Nation - Zusammenhänge
der Geschichte der mitteleuropäischen Universitäten des 14.
und. 15. Jahrhunderts.
Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando
Eötvös nominatae, Sectio historica, tomus XIII, Bp. 1972.
47-78.p.
Ism.: Špěváček, J.
CCH, 1973. 4. 606-607.
- Székely, Gy.: Les facteurs économiques et politiques dans les rapports
de la Hongrie et de Venise a l'époque de Sigismond.
Venezia e Ungheria nel Rinascimento, Firenze 1973. 37-51.p.
Ism.: J.J.
CCH, 1973. 4. 607-608.
- Szücs, J.: A nemzet historikuma és a történetsszemlélet nemzeti látszöge,
Bp. 1970. 130.p. g. munkájának ismertetése.
Šmerda, M.: Příspěvek k diskusi o marciistickém pojetí národních
dějin a historických kořenech nacionalismu v Maďarsku
(Adalék a nemzeti történet marxista értelmezéséről és a magyar-
országi nacionalizmus történelmi gyökereiről folytatott vitá-
hoz.)
CCH, 1973. 2. 260-264.
- Tardy, L.: Régi magyar követjárások Keleten.
Budapest 1971. 221 p.
Ism.: Duka, N.
HC, 1973. 1. 149.
- Ujváry, Z.: Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban.
Debrecen, 1969. 285. p.
Rec.: Kretzenbacher, L.
Sof, 1973. t. XXXII. 393-395.
- Varga, J.: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban.
Bp. 1971. 367. p.
Rec.: Révész, L.
Sof, 1973. t. XXXII. 383-384.
- Zimányi, V.: A nagymartoni terület gazdaság- és társadalomtörténete a
XVI. századtól 1767-ig.
Századok, 1972. 5-35. p.
Ism.: A. M.
CCH, 1973. 1. 142.

KÜLFÖLDI POLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA 1973/1.

AESC	= Annales, Économies, Sociétés, Civilisations (Paris)
AHRF	= Annales Historiques de la Révolution Française (Paris)
CCH	= Ceskoslovensky Casopis Historicky (Praha)
EHR	= Economic History Review (Utrecht)
HC	= Historicky Casopis (Bratislava)
ISzSzSzR	= Isztorija SzSzSzR (Moszkva)
JCH	= Journal of Contemporary History (London)
JfGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (Wiesbaden)
JfWg	= Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (Berlin)
JMH	= Journal of Modern History (Chicago)
NO	= Nové Obzory (Prešov)
NRS	= Nuova Rivista Storica (Roma-Nápoly)
PH	Przegląd Historyczny (Warszawa)
PP	= Past and Present (London)
RHMC	= Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
RSI	= Rivista Storica Italiana (Nápoly)
Sp	= Speculum (Boston, Mass. USA)
Sof	= Südostforschungen (München)
Ungarn Jahrbuch	= Ungarn Jahrbuch (Mainz)
VI	= Voproszi-Isztorii (Moszkva)

Módszertan

Cleuzou, S. - Demoule, J.P. - Schnapp, A.: Renouveau des méthodes et théorie de l'archéologie.

(Az archeológia módszereinek megújítása és elmélete.)

AESC, 1973. t. 28. f. 1. 35-51.

A stratigráfia - az időben egymás után következő struktúrák térbeni feltárása - bevezetésével bekövetkező technikai robbanás az archeológia módszereiben, kapcsolódás a rokontudományokhoz.

Bohač, Zd.: Patrocinia jako jeden z pramenů k dejinám osídlení

(Patrocíniumok - a település-történet fontos forrásainak egyike.)

CCH, 1973. 2. 369-388.

- Nehring, K.: Zur Methode eines historischen Ortsnamenverzeichnisses von Südosteuropa.
(Egy délkelet-európai helységnév-jegyzék módszere.)
Sof, 1973. t. XXXII. 309-319.
A Balkánnal, ill. Dél-Kelet-Európával foglalkozó két munkacsoport célja: a helynevek azonosítása. Ismerteti módszereiket.
- Solé, J.: Les origines de la Réforme: protestantisme, eschatologie et anabaptisme.
(A Reformáció eredete: protestanizmus, eszkatológia, és anabaptizmus.)
AESC, 1973. t. 28, 5. 1123-1130.
Új kutatási szempontok.
- Guenés, B.: Essai sur les genres historiques au Moyen Age
(Tanulmány a középkor történeti műfajairól.)
AESC, 1973. t. 28, 4. 997-1016.
Históriák, évkönyvek, krónikák - historiográfiai áttekintés a definíciók értelmezéséről.
- Macchioro, A.: Introduzione al I libro del Capitale
(Bevezetés a Tőke I. kötetéhez.)
NRS, 1973 jan.-ápr. t. 57, 1-2. 53-80.
Terminológiai meghatározások.
- Petráň, J.: Současný stav bádání o dějinách cen a mezd
(Az árak és bérek történetére vonatkozó kutatások jelenlegi helyzete.)
CCH, 1973. 1. 45-74.
- Kuczynsky, J.: Zur Methodologie der Wirtschaftsgeschichte in den USA.
(A gazdaságtörténet metodológiája az USA-ban.)
JWg, 1973. 4. 193-194.
Kvantifikálás az USA-ban
- Barret-Kriegel, S.: Histoire et politique ou l'histoire, science des effets.
(Történelem és politika vagy történelem, az okozatok tudománya.)
AESC, 1973. t. 28, 6. 1437-1462.
A tradicionális eseménytörténet - a politikatörténet értelmezése és helye a modern történetírásban.
- Burke, P.: L'histoire sociale des rêves.
(Az álmok társadalomtörténete.)
AESC, 1973. t. 28, 2. 329-342.
Mit nyújthat az álmok tanulmányozása a történelem számára.
- Ferro, M.: Le film, une contre-analyse de la société?
(Kontra-analízise a film a társadalomnak?)
AESC, 1973. t. 28, 1. 109-125.
A film történeti forrásértéke.
- Vilar, P.: Histoire marxiste, histoire en construction. Essai de dialogue avec Althusser.
(Marxista történelem, épülő történelem. Dialóguskísérlet Althusser-rel.)
AESC, 1973. t. 28, 1. 165-196.
A történelmi realitás tudományos megközelítésének módszerei - az epistemológia kritikája.

Nekrológok

- Dopsch, H.: Theodor Mayer (1883-1972).
Sof, 1973. t. XXXII. 322-327.
1972 novemberében elhunyt Theodor Mayer, a német középkor-kutatás neszтора.
- Hellmann, M.: Theodor Mayer und die Erforschung der Geschichte des östlichen Europa.
(Theodor Mayer és Kelet-Európa kutatása.)
JfGO, 1973. 2. 255-262.
- Ерофеев, Н.А.: Л.Намир и его место в буржуазной историографии.
(L.B. Namier és helye a polgári történetírásban.)
VI, 1973, 4. 76-89.
Elemző cikk a jelentős politika-történészről, 1888-1960.

Nemzetközi konferenciák

- Mezinárodní archivní kongres v Moskvě
(Nemzetközi levéltáros kongresszus Moszkvában.)
CCH, 1973. 4. 633-635.
1972. aug. 21-25.
- Konferencia na 750. výročie vydania zlatej buly Ondreja II.
(Az Arany Bulla kiadásának 750. évfordulója.)
HC, 1973. 2. 332-333.
Székesfehérvár, 1972. aug. 28-31.
- Konferencia o dejinách sedliackých hnutí vo východnej Európe v 16-17. stor.
(Tudományos konferencia a XVI-XVII. századi kelet-európai parasztmozgalmak történetéről.)
HC, 1973. 1. 155-156.
Dózsa születésének 500. évfordulója. Budapest, 1972. szept.
- Konferencia o dejinách sedliackých hnutí vo východnej Európe a XVI-XVII. stor.
(Konferencia a XVI-XVII. századi kelet-európai parasztmozgalmak történetéről.)
HC, 1973. 1. 155-156.
Budapest, 1972. szept. 12-14.

Egyetemes történet

- Soler, J.: Sémiotique de la nourriture dans la Bible.
(Táplálék-szemiotika a Bibliában.)
AESC, 1973. t. 28, 4. 943-955.
A mózesi törvények étkezési tilalmainak strukturalista megközelítése.

- Bligny, M.: Il mito del diluvio universale nella coscienza europea nel seicento.
(A nagy özönvíz mítosza a seicento európai tudatában.)
RSI, 1973 t. 85. 1. 47-63.
A kozmikus kataklizmák, elsősorban a bibliai özönvíz magyarázata a XVII. századi európai gondolkodásban.
- Momigliano, A.: La caduta senza rumore di un impero nel 476 D.C.
(Egy birodalom hangtalan összeomlása Kr.u. 476-ban.)
RSI, 1973, t. 85, 1. 5-21.
A római birodalom összeomlása, Romulus Augustulus lemondatása.
- Fiala, Z.: O Kristiánových znalostech historie 10. století.
(Kristián ismeretei a X. század történetéről.)
ČCH, 1973. 3. 389-398.
- Vauchez, André: Église et vie religieuse au Moyen Age.
(Egyház és vallásos élet a középkorban.)
AESC, 1973. t. 28, 4, 1042-1050.
Új módszerek, a problematika felfrissítése.
- Clark, D.W.: William of Ockham on right reason.
(William Ockham a recta ratio-ról.)
Sp. Vol. 48. 1973:1. 13-36.
A XIII. századi skolasztika és a századforduló után William Ockham véleménye a fogalomról és morális érték-elmélete.
- Leclercq, J.: Modern psychology and the interpretation of medieval texts.
(Modern pszichológia a középkori írott emlékek értelmezésében.)
Sp. Vol. 1973:3. 476-490.
Bepillantás a középkori ember lelkébe.
- Renna, Th. J.: Kingship in the Disputatio inter clericum et militem.
(A királyság a Disputatio inter clericum et militem c. traktátában.)
Sp. Vol. 48. 1973:4. 675-693.
A középkori traktáttal ellentétben, az egyházat figyelmen kívül hagyva, csak a királyság elméleti kérdéseire koncentrált. Kb. a XIV. sz.-ból származik.
- Bridbury, A.R.: The Black Death.
(A fekete halál.)
EHR, Ser. 2. Vol. 26. 1973:4. 577-592.
A XIV. századi nagy járvány demográfiai és gazdasági következményei.
- M[aj]ccready, W.D.: Papal plenitudo potestatis and the source of temporal authority in late medieval papal hierocratic theory.
(A pápai plenitudo potestatis és a világi hatalom a késő-középkori pápai hierokratikus elméletben.)
Sp. Vol. 48. 1973:4. 654-674.
- Ringrose, D.R.: European economic growth: comments on the North-Thomas theory.
(Az európai gazdasági fejlődés. Megjegyzések a North - Thomas féle elméletéhez.)
EHR, Ser. 2. Vol. 26. 1973:2. 285-292.
A nyugati gazdaságfejlődés új elméletének elemzése a kapitalista korszakban (XVI. sz.-tól) és bírálata.

- Mitterauer, Michael: La continuité des foires, et la naissance des villes.
(A vásárok kontinuitása és a városok születése.)
AESC, 1973. t. 28, 3, 711-734.
A vásárok helyett az állandó piachelyek döntő szerepe a középkori városfejlődésben - vita A. Lombard-Jourdan téziseivel.
- Kubinyi, A.: K niektórym problemom wywoja miast.
(A város-fejlődés néhány problémájához.)
HC, 1973. 3. 427-430.
A városok plébános-választási jogával foglalkozik.
- Beutler, Corinne: Un chapitre de la sensibilité collective: la littérature agricole en Europe continentale au XVIe siècle.
(Fejezet a kollektív érzékenység köréből: a mezőgazdasági irodalom a kontinentális Európában a XVI. században.)
AESC, 1973. t. 28, 5, 1280-1301.
Szociológiai elemzés a XVI. sz.-i mezőgazdasági értékezések íróinak statusáról, képzettségéről, személyes tapasztalatairól, kapcsolatairól olvasóival, író társaival.
- Bogucka, M.: Amsterdam and the Baltic in the first half of the seventeenth century.
(Amsterdam és a Baltikum a XVII. sz. első felében.)
EHR, Ser. 2. Vol. 26. 1973:3. 433-447.
A Baltikum néhány kikötőjének szerepe a kelet-nyugati kereskedelemben az adott időszakban.
- Bairoch, P.: Commerce international et genèse de la révolution industrielle anglaise.
(Nemzetközi kereskedelem és az angol ipari forradalom keletkezése.)
AESC, 1973. t. 28, 2, 541-571.
Szerves része-e a folyamatnak a XVII. sz.-i kereskedelmi expanzió? A külső piacok szerepe.
- Pollard, S.: Industrialization and the European economy.
(Iparosodás és az európai gazdasági élet.)
EHR, Ser. 2. Vol. 26. 1973:4. 636-648.
Az európai folyamat, mint egy makro-fejlődési egység.
- Gruson, P.: Transformations des systèmes d'enseignement?
(Az oktatási rendszerek átalakulása?)
AESC, 1973. t. 28, 5, 1303-1310.
Az oktatási rendszerek krízise az ipari társadalmakban - a francia válsággal foglalkozó irodalom hipotézisei, vitája.
- Kahk, J.: À propos de la politique agraire dans les régions baltes au cours des années 1840.
(A balti államok agrárpolitikájáról az 1840-es évek folyamán.)
AESC, 1973. t. 28, 3, 817-837.
Kísérlet agrárreformok kvantitatív analizisére.
- Kann, R.A.: Dynastic relations and European Power Politics, 1848-1918.
(Dinasztikus kapcsolatok és az európai erőpolitika. 1848-1918.)
JMH, 1973. szept. t. 45, 3. 387-410.
Küzdelmek a monarchikus és az alkotmányos, képviseleti kormányzati formák között Európában.

- Hapák, P.: Priemyselná revolúcia a vývin mest za kapitalizmu.
(Az ipari forradalom és a város-fejlődés a kapitalizmusban.)
HC, 1973. 2. 161-187.
- K problematice průmyslové revoluce a vývoje měst za kapitalismu
(Adalék az ipari forradalom és a város-fejlődés problémájához a kapitalizmusban.)
HC, 1973. 2. 249-251.
- Berov, Lj.: Tendenzen der Reallohnentwicklung in den Balkanländern im Kapitalismus, bis 1944.
(A reálbér fejlődésének tendenciái a Balkánországokban a kapitalizmusban, 1944-ig.)
JWg, 1973. 4. 57-78.
A korabeli reálbérek ismertetése.
- Trebilcock, O.: British armaments and European industrialization, 1890-1914.
(A brit fegyverek és Európa iparosodása 1890-1914.)
EHR, Vol. 26. Ser. 2. 1973:2. 254-272.
- Súčasný rozvoj miest a vývoj kultury.
(A városok és a kultúra fejlődése.)
HC, 1973. 2. 251-259.
- Schorske, C.E.: Politique et parricide dans l' "Interprétation des rêves" de Freud.
(Politika és apagyilkosság Freud "Az álmok magyarázata" c. művében.)
AESC, 1973. t. 28. 2. 309-328.
A századvég politikai atmoszférájának visszahatása Freud munkásságára.
- Anglia
- Harvey, P.D.A.: The English inflation of 1180-1220.
(Az 1180-1220 közötti angol infláció.)
PP, 1973. nov. 61, 3-30.
Az emelkedés trendje. Ennek hatása a társadalomra.
- May, A.N.: An index of thirteenth-century peasant impoverishment? Manor court fines.
(A XIII. századi paraszti elszegényedés mutatói-e az uriszéki bírságok?)
EHR, Ser. 2. Vol. 26. 1973:3. 389-402.
A pénzbírságok csökkenése a XIII. sz. folyamán Angliában.
- Kershaw, J.: The great famine and agrarian crisis in England 1315-1332.
(A nagy éhínség és az agrárkrízis Angliában, 1315-1322.)
PP, 1973. máj. 59. 3-50.
- Hanham, A.: "Make a careful examination": some fraudulent accounts in the Cely papers.
("Vizsgálj meg alaposan". Néhány hamis elszámolás a Cely dokumentumokban.)
Sp. Vol. 48. 1973:2. 313-324.
A XV. sz. utolsó negyedének angol gyapjúkereskedéséről.

- Hammersley, G.: The charcoal iron industry and its fuel, 1540-1750.
(A faszenes kohókban előállított vas gyártása és a fűtőanyag-készletek 1640-1750.)
EHR, Ser. 2. Vol. 26. 1973:4. 593-613.
A brit termelés adatai, a csúcsidőszak új felfogása. Találmányok, fejlesztések.
- James, M.E.: The concept of order and the Northern rising 1569.
(A rend fogalma és az 1569-i északi felkelés.)
PP, 1973. aug. 60. 49-83.
A vérségi kapcsolaton alapuló társadalmi és politikai szervezet a Tudor korszak Angliájában.
- Diskuse o tzv. zemědělské revoluci v Anglii
(Vita az un. angol mezőgazdasági forradalomról.)
CCH, 1973. 2. 254-260.
- Flamion, J.S.: The struggle for the Petition of Right in the House of Lords: the study of an oppisition party victory.
(Küzdelem a polgárjogokat biztosító törvényért a Lordok Házában: tanulmány egy ellenpárt győzelméről.)
JMH, 1973. jun. t. 45. 2. 193-210.
Parlamentari harcok Angliában az 1682-as törvény körül.
- Gentless, I.: The sales of crown lands during the English Revolution.
(A királyi földek áruba bocsátása az angol polgári forradalom alatt.)
EHR, Ser. 2. Vol. 26. 1973:4. 614-635.
Az elkobzott földek újrafelosztása az angol forradalomban.
- Brenner, R.: The civil war politics of London's merchant community.
(London kereskedő társadalmának polgárháborús politikája.)
PP, 1973. febr. 58. 53-107.
Strukturális változások Anglia tengerentúli kereskedelmében a XVII. sz. első felében.
- Barnard, T.C.: Planters and policies in Cromwellian Ireland.
(Telepesek és politika Írországbán Cromwell korában.)
PP, 1973. nov. 61. 31-69.
Az 1649-1660 közötti események hatása Írország sorsára.
- McKay, D.: The struggle for control of George I's northern policy, 1718-19.
(I. György északi politikájának ellenőrzése.)
JMH, 1973. szept. t. 45. 2. 367-386.
Politikai erőviszonyok Észak-Európában a XVIII. sz. elején.
- Chaussinand-Nogaret, G.: Une élite insulaire au service de l'Europe: les Jacobites au XVIIIe siècle.
(Egy szigetlakó elit Európa szolgálatában: a XVIII. századi jakobiták.)
AÉSC, 1973. t. 28. 5, 1097-1121.
A II. Jakobot követő arisztokrácia emigrációja és szétszóródása Európában.
- Richards, E.S.: Structural change in a regional economy: Sutherland and the Industrial Revolution, 1780-1830.
(Szerkezeti változások egy terület gazdasági életében: Sutherland az ipari forradalom idején, 1780-1830.)
EHR, Ser. 2. Vol. 26. 1973:1. 63-76.
Egy nagymértékben önálló gazdasági egység fejlődése.

- Rogers, N.: Aristocratic clientage, trade and independency: popular politics in pre-radical Westminster.
(Arisztokrata klientúra, kereskedelem és függetlenség: népszerű politika a preradikális Westminsterben.)
PP, 1973. nov. 61, 70-106.
Parlamenti élet a XVIII. századi Angliában.
- Wrigley, E.A.: Le processus de modernisation et la révolution industrielle en Angleterre.
(A modernizálódás folyamata és az ipari forradalom Angliában.)
AÉSC, 1973. t. 28. 2, 519-540.
A modernizálódás és iparosodás fogalmainak tisztázása, összefüggésük esetlegessége.
- Coleman, D.C.: Gentlemen and players.
(Urak és játékosok.)
EHR, Ser. 2. Vol. 26. 1973:1. 92-116.
A viktoriánus és edward-i kor brit üzletemberei.
- Platt, D.C.M.: Further objections to an "imperialism of free trade", 1830-60.
(További ellenvetések a "szabadkereskedelmi imperializmus" felfogása ellen 1830 és 1860 között.)
EHR, Ser. 2. Vol. 26. 1973:1. 77-91.
A brit tengerentúli terjeszkedésre alkalmazott fogalom.
- Harrison, Brian: For Church, Queen and Family: The Girls' Friendly Society 1874-1920.
(Az egyházért, a királynőért, a családért: A Leányok Baráti Társasága. 1874-1920.)
PP, 1973. nov. 61, 107-138.
A nőegyleti élet szociális és ideológiai célkitűzései.
- Haggie, P.: The Royal Navy and war planning in the Fisher Era.
(A kir. tengerészet és a háborús készülődés a Fisher-kormány idején.)
JCH, 1973. júl. t. 8. 3. 113-131.
Az angol flotta az I. világháború előtt.
- Close, D.: Conservatives and coalition after the First World War.
(Konzervatívok és koalíció az első világháború után.)
JMH, 1973. jun. t. 45. 2. 240-260.
Angol belpolitika.
- Zörrer, W.: Die sowjetisch-afghanischen Beziehungen und Grossbritannien 1918-1926.
(A szovjet-afgán kapcsolatok és Nagybritannia, 1918-1926.)
JfGO, 1973. 2. 196-249.
- Kirby, M.W.: The control of competition in the British coal-mining industry in the thirties.
(A verseny korlátozása a brit szénbányászatban a harmincas években.)
EHR, 2. Ser. Vol. 26. 1973:2. 273-284.
Az 1930-as Coal Mines Act (Szénbányászati Törvény) és a két világháború közötti angol ipari fejlődés.
- Král, V.: Anglická politika před schůzkou v Berchtesgaden v září 1938.
(Angol politika az 1938-as berchtesgadeni szeptemberi összejövetel előtt.)
ČCH, 1973. 4. 498-526.

Levine, H.S.: The mediator: Carl J. Burckhardt's effort to avert a second World War.

(A közvetítő: C.J. Burckhardt próbálkozásai a második világháború elhárítására.)

JMH, 1973. szept. t. 45. 3. 439-462.

Burckhardt diplomáciai közvetítő kísérletei 1937-ben.

Doherty, J.C.: Die Dominions und die britische Aussenpolitik von München bis zum Kriegsausbruch 1939.

(A dominiumok és a brit külpolitika Münchentől a háború kitöréséig, 1939.)

VfZg, 1973. 3. 209-234.

Belgium

Muchembled, R.: Sorcellerie, culture populaire et christianisme au XVIe siècle, principalement en Flandre et en Artois.

(Boszorkányság, népi kultúra és kereszténység a XVI. században, főleg Flandriában és Artois tartományban.)

AESC, 1973. t. 28. 1, 264-284.

Van der Wee, H.: Histoire agraire et finances publiques en Flandre du XIVe au XVIIe siècle.

(Agrártörténet és pénzügyek Flandriában a XIV-XVII. században.)

AESC, 1973. t. 28. 4, 1051-1065.

Uradalmi számadások statisztikai analízise.

Bulgária

Jelavich, B.: Russia, Britain and the Bulgarian Question 1885-1888.

(Oroszország, Nagybritannia és a bolgár kérdés 1885-1888.)

Sof, 1973. t. XXXII. 168-191.

A bolgár egyesítéssel kapcsolatos diplomáciai bonyodalmak.

Sturdza, M.D.: La Commission Consultative Européenne et l'armistice bulgare de 1944.

(Az Európai Konzultatív Bizottság és a bolgár fegyverszünet 1944-ben.)

Sof, 1973. t. XXXII. 211-232.

Csehszlovákia

Kropilák, M.: Snahy o marxisticku koncepciu dejin Slovenska.

(Szlovákia történetére vonatkozó marxista koncepciók.

HC, 1973. 3. 437-445.

Kejz, J.: Vogatisburk - burgum?

CCH, 1973. 3. 399-410.

W. Hensel, lengyel őkortörténésznek az ún. Fredegar krónikában előforduló s a mai Csehország területén fekvő Vogatisburkra vonatkozó nézeteivel polemizál.

- Nový, R.: Poddanská města a městečka v předhusitských Čechách.
(Jobbágy városok és kisvárosok Csehországban a huszita mozgalom előtt.)
CCH, 1973. 1. 73-109.
- Toegel, M.: Příčiny saského vpádu do Čech v roce 1631.
(A szász betörés okai. 1631.)
CCH, 1973. 4. 553-581.
- Kodedová, O.: K speciální skladbě středoceske vesnice koncem 80. let XIX. a na počátku XX. století.
(A középcsehországi falu szociális összetétele a XIX. sz. nyolcvanas éveiben és a XX. sz. elején.)
CCH, 1973. 5. 676-710.
- Dokoupil, L.: Teritoriální a sociální mobilita populace ostravské průmyslové oblasti v období její geneze a počátečního rozvoje
(Az osztravai ipari terület népességének teritoriális és társadalmi mobilitása az iparosodás kezdeti időszakában.)
CCH, 1973. 2. 355-368.
- Plaschka, R.G.: The political significance of Frantisek Palacky.
(F.P. politikai jelentősége.)
JCH, 1973. jul. t. 8. 3. 35-55.
A XIX. századi cseh nacionalizmus kialakulása.
- Vojtěch, T.: Politické názory Viktora Dyka
(Viktor Dyk politikai nézetei.)
CCH, 1973. 2. 198-230.
V. Dyk (1877-1931) újságíró és politikus nézetei, 1918-tól haláláig.
- Holotiková, Z.: Mestá na Slovensku v medzivojnovom období
(A szlovákiai városok a két világháború közötti időszakban.)
HC, 1973. 2. 189-204.
- Kázmenám národnostnej štruktúry v slovenských mestách po roku 1918.
(A szlovákiai városok nemzetiségi szerkezetében 1918 után bekövetkezett változások.)
HC, 1973. 2. 241-245.
- Vávra, Vl.: K historické interpretaci poměru T.G. Masaryka vůči sovětskému Rusku
(T.G. Masaryk és Szovjet-Oroszország. Történeti elemzés.)
CCH, 1973. 1. 13-44.
1918-1920.
- Suško, L.: Nemecká politika voči Slovensku a Zakarpatskej Ukrajině v období septembrovej krízy 1938 do rozbitia Československa v marci 1939
(Szlovákia, Kárpát-Ukrajna és a német politika az 1938-as válság időszakában, 1939. márciusáig.)
CCH, 1973. 2. 161-197.
- Žižka, J.: Únorová politická krize a státní aparát lidové demokracie
(A februári politikai válság és a népidemokratikus államapparátus.)
CCH, 1973. 5. 662-675.

- Bouček, M. - Klimeš, M.: Unorové události roku 1948
(Az 1948-as februári események.)
ČCH, 1973. 1. 1-12.
- Bouček, M. - Klimeš, M.: Národní fronta Čechů a Slováků a slovenská otázka před Unorem 1948
(Cseh-szlovák nemzeti front és a szlovák kérdés 1948 februárja előtt.)
HC, 1973. 1. 1-20.
- Litpák, L. Špičák, M.: Únor 1948 a československé ozbrojené síly
(1948 február és a csehszlovák fegyveres erők.)
ČCH, 1973. 3. 309-334.
- Kropilák, M.: Předpoklady a dosažení vítězství 1948.
(Az 1948-as februári győzelem feltételei.)
ČCH, 1973. 4. 485-497.
- Barnovský, M.: Niektoré problémy vývoja miest na Slovensku v období socialistickej industrializácie.
(A város-fejlődés néhány problémája a szocialista iparosítás időszakában Szlovákiában.)
HC, 1973. 2. 205-230.
- Z činnosti Historického ustavu SAV za rok 1972
(A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tevékenysége 1972-ben.)
HC, 1973. 2. 487-489.
- Křížek, J.: Některé problémy našeho dějepisectví
(Történetírásunk néhány problémája.)
ČCH, 1973. 3. 411-429.
Az 1972. 5. számban közölt cikk befejező része.
- Vědecké zasedání o otázkách koncepce dějin Československa
(Tudományos ülés Csehszlovákia történetének kérdéseiről.)
ČCH, 1973. 4. 637-638.
1973. jan. 23-24.

Franciaország

- Weinberger, S.: Peasant households in Provence: ca. 800-1100.
(Paraszti háztartások Provence-ban 800-1100 körül.)
Sp. 1973. 2. 247-257.
- Vicaire, M. H.: Le développement de la province dominicaine de Provence
(1215-1295).
(A provencai dominikánus tartomány fejlődése. [1215-1295].)
AESC, 1973. 4. 1017-1041.
A prédikálóréndek elterjedésének társadalmi-politikai okai.
- Autrand, F.: Les librairies des gens du Parlement au temps de Charles VI.
(A parlament tagjainak könyvtárai VI. Károly idején.)
AESC, 1973. 5. 1219-1244.
A kultúra szerepe az adott társadalmi csoport konstrukciójában, 1380-1422.

- Coulet, N.: Encore les villages disparus: dépeuplement et repeuplement autour d'Aix-en-Provence (XIVe-XVIe siècle).
(Ujra az eltűnt falvakról: elnéptelenedés és ujránépesülés Aix-en-Provence-ban. XIV-XVI. század.)
AESC, 1973. 6, 1463-1483.
10 falu mikrotörténete.
- Neveux, H.: Dîme et production céréalière: l'exemple du Cambrésis (fin XIVe - début XVIIe siècle
(A tized és a gabonatermelés: Cambrésis példája. XIV. sz. vége - XVII. sz. eleje.)
AESC, 1973. 2. 512-518.
Kutatási módszer a gazdasági növekedés meghatározására.
- Favier, J.: Une ville entre deux vocations: la place d'affaires de Paris au XVe siècle.
(Egy város két hivatás között: Páris helye az üzleti életben a XV. században.)
AESC, 1973. t. 28. 5, 1245-1279.
Arányban volt-e Páris gazdasági tevékenysége a város szellemi és anyagi fontosságával, politikai és adminisztratív szerepével?
- Davis, N.Z.: The rites of violence: religious riot in sixteenth-century France.
(Az erőszak ritusai: vallásos zendülések a XVI. sz. Franciaországban.)
PP, 1973. máj. 59. 51-91.
- Hayden, J. M.: Continuity in the France of Henry IV and Louis XIII: French foreign policy, 1598-1615.
(Folytatatlanság IV. Henrik és XIII. Lajos Franciaországában: francia külpolitika 1598 és 1615 között.)
JMH, 1973. t. 45. 1, 1-23.
A IV. Henrik politikai koncepciójáról kialakult elméletek cáfolata.
- Chartier, R.: Les Cahiers de doléances de 1614
(Az 1614-es panasziratok.)
AESC, 1973. 6, 1484-1494.
A Troyes-hoz tartozó várbirtokok és plébániák 1614-es panasziratainak kvantitatív feldolgozása.
- Guéry, A.: La population du Rouergue de la fin du Moyen Age au XVIIIe siècle.
(Rouergus népessége a középkor végétől a XVIII. századig.)
AESC, 1973. 6, 1555-1565.
Demográfiai és társadalom-gazdaságtörténeti feldolgozás.
- Chartier, R.: Un recrutement scolaire au XVIIIe siècle: l'École royale du Génie de Mézières.
(Egy iskolai toborzás a XVIII. században: a Mézières-i királyi műszaki iskola.)
RHMC, 1973. júl.-szept. t. 20, p. 353-375.
A maga idejében modern műszaki katonai iskola modellje.
- Arbelot, G.: La grande mutation des routes de France au milieu du XVIIIe siècle.
(A nagy változás a francia utakban a XVIII. sz. közepén.)
AESC, 1973. t. 28. 3, 765-791.
Új úthálózat, a közlekedés gyorsulása.

- Soboul, A.: Sur le mouvement paysan dans la Révolution française.
(A parasztmozgalom a francia forradalomban.)
AHRF, 1973. t. 45, 211. 85-101.
A. Ado moszkvai professzor 1971-ben megjelent hasonló című könyve alapján.
- Taylor, G. V.: Les Cahiers de 1789: aspects révolutionnaires et non révolutionnaires.
(Az 1789-es panasziratok: forradalmár és nem forradalmár szempontok.)
AES, 1973. t. 28. 6, 1496-1512.
Francia közvélemény a panasziratok feldolgozása alapján.
- Forrest, A.: The condition of the poor in revolutionary Bordeaux.
(A szegénység helyzete a forradalmi Bordeaux-ban.)
PP, 1973. máj. 59. 147-177.
- Plongeron, B.: Théologie et application de la collégialité dans l'Eglise constitutionnelle de France. (1790-1801).
(Theológia és a gyülekezeti szellem bevezetése a forradalmi alkotmányt elfogadó francia egyházban. 1790-1801.)
AHRF, 1973. t. 45, 211. 71-84.
A teológiai és szervezeti reformok lényege.
- Lucas, C.: Nobles, bourgeois and the origins of the French revolution.
(Nemesek, polgárok, és a francia forradalom eredete.)
PP, 1973. aug. 60. 84-126.
Az 1960-as évek történészvitái a francia forradalom eddigi értékeléséről.
- Petitfrere, C.: Les grandes composantes sociales des armées vendéennes d'Anjou.
(Az Anjou tartománybeli Vendée-seregek főbb társadalmi összetevői.)
AHRF, 1973. t. 45, 211. 1-20.
A republikánusok elleni szervezkedés fő rugójának a parasztpolgár ellentétet látja.
- Sutherland, D.: L'expédition de l' Ile d'Yeu en 1795.
(A Yeu szigeti expedíció 1795-ben.)
AHRF, 1973. t. 45, 211. 51-70.
Meghúsult királypárti partraszállási kísérlet.
- Hutt, M.: Quiberon: l'attaque du 16 juillet 1795.
(Quiberon: az 1795. júl. 16.-i támadás.)
AHRF, 1973. t. 45, 211. 21-49.
Az Angliába emigrált királypártiak Quiberon félszigeti támadása - a vereség magyarázata.
- Lewis, G.: The white terror of 1815 in the department of the Gard.
(Az 1815. évi fehér terror Gard megyében.)
PP, 1973. febr. 58. 108-135.
- Tilly, Ch. - Shorter, E.: Les vagues de grève en France, 1890-1968.
(A sztrájkhullámok Franciaországban, 1890-1968.)
AES, 1973. t. 28. 4. 857-867.
A sztrájk három alaptényezője: gazdasági indíték, szervezetség és a kormányzat sebezhetősége.

- Perrot, M. - Durand. C.: Débat autour de l'article de Ch. Tilly et E. Shorter.
(Vita Ch. Tilly és E. Shorter cikke körül.)
AESC, 1973. 4. 888-894.
Az 1890-1968 francia sztrájkhullámok kutatási módszeréről.
- Jolas, T. - Zonabend, F.: Gens du finage, gens du bois.
(A határbeli gazdák és az erdeiek.)
AESC, 1973. t. 28, 1. 285-305.
Szociológiai tanulmány a burgundiai Minot község lakosságáról az utolsó száz év összeírásai alapján.
- Nye, R.A.: Two paths to a psychology of social action: Gustave LeBon and Georges Sorel.
(Két ut a társadalmi cselekvés pszichológiájához: Gustave LeBon és Georges Sorel.)
JMH, 1973. szept. t. 45. 3. 411-438.
A francia értelmiség és az 1908-1910-es Dreyfus-ügy.
- Farrar, M.M.: Preclusive purchases: politics and economic warfare in France during the First World War.
("Kizárásos vásárlások" - politika és gazdasági hadviselés Franciaországban az első világháború idején.)
EHR, 1973. 1. 117-133.
Blokád a központi hatalmak ellen.
- Lombard-Jourdan, A.: Le naissance d'une légende parisienne: le miracle du Lendit.
(Egy párizsi legenda születése: a lendit-i csoda.)
AESC, 1973. t. 28, 4. 981-995.
A párizsi Saint-Gervais templom Szent Péter kápolnája üvegablakán ábrázolt legenda története.
- Lengyelország
- Luczycka, E.: Trzy dokumenty księząt mazowieckich z pierwszej połowy XIV w. Przyczynek do najdawniejszych dziejów Warszawy.
(A mazóviai hercegek három oklevele a XIV. sz. első feléből. Adalék Varsó legrégibb történetéhez.)
PH, 1973. 2. 345-366.
- Kartous, P.: Akcie pol'ských vojsk na uzemi Slovenska v rokoch 1438-1439.
(A lengyel katonaság akciói Szlovákia területén 1438-1439-ben.)
HC, 1973. 1. 21-36.
A megüresedett cseh trón birtoklásáért folyó harc.
- Tazbir, J.: Wrogowie i krytycy Frycza-Modrzewskiego.
(Frycz-Modrzewski ellenségei és bírálói.)
PH, 1973. 3. 485-496.
Andrzej Frycz-Modrzewski (1503-1572), a lengyel reformáció jelentős írója és teoretikusa "De republica emendanda" c. művének elsősorban XIX. századi visszhangja.
- Bartnicka, K.: Działalność propagandowa Komisji Edukacji Narodowej.
(A Nemzeti Nevelési Bizottság propagandatevékenysége.)
PH, 1973. 3. 497-518.
Az 1773-ban létrehozott bizottság Lengyelország első oktatásiügyi minisztériuma volt.

- Hass, L.: Materiały do dziejów wolnomularstwa Wielkiej Emigracji. 1.
(Anyagok a Nagy Emigráció szabadművességének történetéhez.)
PH, 1973. 2. 367-383.
A XIX. sz. első felében a franciaországi lengyel emigrációban
elterjedt a szabadművesség. A francia levéltári anyagok alap-
ján összeállítja az egyes páholyok tagságát.
- Zarnowska, A.: O składzie narodowosciowym klasy robotniczej w Królestwie
Polskim na przełomie XIX i XX wieku.
(A munkásosztály nemzetiségi összetétele a Lengyel Királyságban
A XIX. és XX. sz. fordulóján.)
PH, 1973. 4. 787-816.
Történeti-statistikai tanulmány.
- Zólkiewski, S.: Zawód literata w początkach Drugiej Rzeczypospolitej.
(Az irodalmári hivatás a Második Köztársaság kezdeti idején.)
PH, 1973. 1. 39-63.
A lengyel irodalom társadalmi strukturája 1918-1932 között.
- Holzer, J.: Partie polityczne w międzywojennej Polsce. Próba klasyfikacji.
(Politikai pártok a két háború közti Lengyelországban. Osztá-
lyozási kísérlet.)
PH, 1973. 1. 64-74.
- Buľhak, H.: Próby przekształcenia sojuszu wojskowego z Rumunią w trój-
stronne przymierze polsko-rumunskie w latach 1923-1924.
(Törökvések a Romániával való katonai szövetségnek háromoldalu
román-lengyel szövetséggé való átalakítására 1923-1924-ben.)
PH, 1973. 2- 519-528.

Magyarország

- Oikonomides, N.: Vardariotes - W.l.nd.r. - V.n.nd.r: Hongrois installés
dans la vallée du Vardar en 934.
(Vardarioták - W.l.nd.r. - V.n.nd.r: a Vadar völgyében 934-ben
megtelepült magyarok.)
SOF, 1973. t. XXXII. 1-8.
A 934-es első Bizánc ellenes magyar hadjárat után a magyarok
közül többen ott maradtak, a bizánciak lakhelyükről a Vadar
völgyéből vardariotáknak nevezték őket. Muszadi W.l.nd.r,
később Gardizi és a Hudu-al-alam V.n.nd.r. nevű népet a szerző
a vardariota névvel kapcsolja össze.
- Fügedi, E.: Hospodársky vyvoj stredovekých miest v Uhorsku.
(A középkori városok gazdasági fejlődése Magyarországon.)
HC, 1973. 3. 419-420.
A magyar történetírás legujabb eredményeit foglalja össze.
- Csizmadia, A.: Vývin mestského práva v storočiach feudalizmu na uzemi
terajšieho Slovenska
(A városi jog fejlődése a feudalizmus századaiban a mai Szlo-
vákia területén.)
HC, 1973. 3. 409-417.
A királyi városok (civitas) és a kisvárosok (oppidum) város-
jogi kérdéseinek elemzése.

- Jankovič, V.: Vyskum topografie historického jadra Bratislavy v 14-16. stor. a jeho prinos pre najstarsie dejiny mesta.
(A XIV-XVI. századi Pozsony történelmi magvának topográfiai kutatása és ennek jelentősége a város legrégebbi történetének megismerésében.)
HC, 1973. 3. 369-385.
A legújabb archeológiai, numizmatikai, művészet-történeti kutatások eredményei, a fennmaradt írott források alapján mutatja be Pozsony történelmi magvának kialakulását.
- Marsina, R.: K vývoju miest na Slovensku do začiatku 15. stor.
(A városok fejlődéséhez Szlovákiában a XV. században.)
HC, 1973. 3. 337-367.
Városfejlődés.
- Fišer, R.: Orientace a skaldba zahraničního obshodu Levoce v první polovine 17. století.
(Lőcse külkereskedelmének orientációja és összetétele a XVII. sz. első felében.)
HC, 1973. 3. 434-436.
A harmincad könyvek elemzése.
- Marečková, M.: Prešov v uhersko-polských vztazích počátkem 17. století
(Eperjes a XVII. század eleji magyar-lengyel kereskedelmi kapcsolatokban.)
HC, 1973. 3. 430-434.
A XVII. sz. első három évtizedéből származó harmincad-könyvek és az 1631. évi krakkói vámjegyzékek elemzése azt mutatja, hogy Lengyelország, Szlovákia, Morvaország, Ausztria, Magyarország és Erdély között meglévő gazdasági kapcsolatokban Eperjes igen fontos láncszemet jelentett.
- Kazimir, Š.: Ekonomický vývoj mesta Trnavy v období neskorého feudalizmu
(Nagyszombat gazdasági fejlődése a késő feudalizmusban.)
HC, 1973. 3. 420-427.
Az 1529-1848 közötti adójegyzékek alapján összegezi a gazdasági fejlődésre vonatkozó eredményeket.
- Hejl, F.: Východoslovenská města a jejich místo ve struktuře středoevropských obchodních vztahů v období rozvitého a pozdního feudalismu.
(A kelet-szlovákiai városok és helyük a közép-európai kereskedelmi viszonyok strukturájában a fejlett és a késői feudalizmus időszakában.)
HC, 1973. 3. 397-407.
- Vozár, J.: Banské mestá ako osobitný typ miest na Slovensku
(Bányavárosok - a szlovákiai városok sajátos típusai.)
HC, 1973. 3. 387-396.
- Köpeczi, B.: La Révolution française et la Hongrie.
(A francia forradalom és Magyarország.)
AHRF, 1973. f. 212. 161-164.
- Vörös, K.: La Hongrie a la fin du XVIIIe siècle.
(Magyarország a XVIII. sz. végén.)
AHRF, 1973. 212. 165-196.

- Benda, K.: *L'ère du josphisme en Hongrie.*
(A jozefinizmus korszaka Magyarországon.)
AHRF, 1973. 212. 197-218.
- Kecskeméti, Ch.: *Les jacobins hongrois (1794-1795).*
(A magyar jakobinusok. [1794-1795].)
AHRF, 1973. 212. 219-242.
- H. Balázs, Éva: *Notes sur les relations franco-hongroises. Berzeviczy et Napoléon.*
(Francia-magyar kapcsolatok. Berzeviczy és Napoleon.)
AHRF, 1973. 212. 245-262.
- Lukácsy, S.: *L'historiographie de la Révolution française, et les intellectuels hongrois (1810-1849)*
(A francia forradalom historiográfiája és a magyar entellektüellek. 1810-1849.)
AHRF, 1973. 212. 264-284.
- Spira, Th.: *Historians and the Nation: The Problem of Magyar National Awareness 1790-1836.*
(Történészek és nemzet. A magyar nemzeti tudat problémája 1790-1836.)
SOF, 1973. t. XXXII. 91-105.
Áttekinti a magyar reformkor előzményeire és kezdeteire vonatkozó magyar irodalmat a kortársaktól a legújabb marxista munkáig, valamint a fontosabb osztrák, német és angolszász munkákat és a reformkorra vonatkozó magyarázataik szembesítése után úgy látja, hogy szükség van a korai reformkori magyar öntudat fejlődésének szintetikus elemzésére.
- Kazimir, Š.: *Ekonomicko-sociálna struktúra mesta Trnavy v 18. stor. a v prvej polovici 19. stor.*
(Nagyszombat gazdasági társadalmi struktúrája a XVIII. században és a XIX. sz. első felében.)
HC, 1973. 1. 37-76.
- Görlich, E.J.: *Grillparzer und Katona. Bánk-Bán in ungarischer und österreichischer Sicht.*
(Grillparzer és Katona. Bánk Bán magyar és osztrák szemléletben.)
Ungarn-Jahrbuch, 1973. 122-134.
Grillparzer "Ein treuer Diener seines Herrn" c. drámáját hasonlítja össze Katona színművével.
- Niederhauser, E.: *La Révolution française et la révolution hongroise de 1848-1849.*
(A francia forradalom és az 1848-49-i magyar forradalom.)
AHRF, 1973. 212. 285-303.
- Vedecká konferencia z príležitosti 125. výročia maďarskej revolúcie 1848-1849. A 150. výročie narodenia S. Petőfiho.
(Az 1848-49-es magyar forradalom 125. és Petőfi S. születésének 150. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia.)
HC, 1973. 4. 660.
Budapest, 1972. dec. 18-19.
- Lehotská, D.: *Vývin buržoáznej mestskej správy do r. 1918.*
(A burzsoá városi közigazgatás fejlődése 1918-ig.)
HC, 1973. 4. 575-594.
A városi közigazgatás fejlődése 1848-1918 között.

Мелицки, Б.И.: Ф. Дьердь и рабочее движение.

(György Aladár és a munkásmozgalom.)

VI, 1973. 9. 203-205.

Részletes életrajz. Kiemeli Gy. A. 1872 február 23-án Marxnak írott levelét, amelyet a moszkvai Központi Pártarchivumban őriznek.

Karpat, J.: Právne dejiny Uhorska, ako mnohonárodnostného štátu a Slo-

venko

(Magyarország, mint soknemzetiségű állam, jogtörténete és Szlovákia.)

HC, 1973. 1. 77-88.

A vitacikk szerzője Magyarország soknemzetiségű összetételéből kiindulva tekinti át a magyarországi jogtörténeti kutatások eddigi eredményeit, a soknemzetiségű összetételből adódó sajátos vonások figyelembe vételével próbálja a magyar, ill. a szlovák marxista történetírás feladatait ezen a területen felvázolni.

Kemény, G.G.: Príspevok k vzájomným vzťahom Maďarskej nezávislej

l'avice a robotníckeho hnutia v Uhorsku v rokoch 1864-1874.

(Adalék a Magyar Függetlenségi Baloldal és a munkásmozgalom kapcsolatához 1864-1874-ben.)

HC, 1973. 1. 96-127.

Gottas, Fr.: Anmerkungen zum Urbanisierungsprozess der Stadt Budapest.

Von der Vereinigung (1873) bis zur Jahrhundertwende.

(Megjegyzések Budapest urbanizálódási folyamatához. A város egyesítéséről (1873) a századfordulóig.)

SOF, 1973. t. XXXII. 123-167.

Hapák, P.: Priemsená revolúcia a vyvin miest za kapitalizmus

(Az ipari forradalom és a városok fejlődése a kapitalizmusban.)

HC, 1973. 2. 161-187.

Az ipari forradalom és a szlovákiai városok a XIX. sz. 80-as éveitől 1911-ig.

Tajták, L.: Vývhodoslovenské mestá v období priemyselnej revolúcie

(Keletszlovákiai városok az ipari forradalom idején.)

HC, 1973. 2. 231-241.

A legfejlettebb gazdasággal Kassa, Eperjes, Kisszeben és Bártfa rendelkezett.

Tajták, L.: Vychodoslovenské mestá v období priemyselnej revolúcie

(Keletszlovákiai városok az ipari forradalom időszakában.)

HC, 1973. 2. 231-241.

Az okok, amelyek az ipari forradalmat Magyarországon lassították.

Gongdon, Les: The making of a Hungarian revolutionary: the unpublished diary of Bela Balázs.

(Egy magyar forradalmár kialakulása: Balázs Béla kiadatlan naplója.)

JCH, 1973. jul. 3. 57-74.

Az 1899-1922 közötti években írt napló B.B. belső fejlődésén kívül a korszak szellemi életéről, a baloldali értelmiség tömörüléséről is áttekintést ad.

Николаенко, К.А.: Газеты венгерских интернационалистов в Советской России

(A magyar internacionalisták sajtója Szovjet-Oroszországban.)

ISzSzSzR, 1973. 2. 190-191.

A szerző ismerteti az utóbbi évtizedben megjelent magyar műveket, amelyek feldolgozzák az 1917-21 között Szovjet-Oroszországban megjelent 51 féle magyar hadifogoly-sajtóanyagot.

Németország

- Urban, W.: The organization of defence of the Livonian frontier in the thirteenth century.
(A livóniai határ védelmének megszervezése a XIII. században.)
Sp. 1973. 3. 525-532.
A Drang nach dem Osten keretében a XIII. században a keresztesek által elfoglalt kelet-baltikumi terület védelmi rendszere.
- Reill, P.H.: History and Hermeneutics in the Aufklärung: The thought of Johann Christops Gatterer.
(Történelem és szövegmagyarázat a felvilágosodásban: J.Ch. Gatterer eszméi.)
JMH, 1973. 1. 24-51.
A német felvilágosodás egyik jellemző alakja.
- Sheehan, J.J.: Liberalism and society in Germany, 1815-48.
(Liberalizmus és társadalom Németországban, 1815-1848.)
JMH, 1973. 2. 583-604.
- Obermann, K.: Zur Zusammensetzung einiger Freischaren in der Revolution von 1848/49.
(Egyes szabadcsapatok összetétele az 1848/49. évi forradalomban.)
JfWg, 1973. 4. 125-145.
- Blanke, R.: Bismarck and the Prussian Polian policies of 1886.
(Bismarck és Poroszország 1886-os lengyel politikája.)
JMH, 1973. 2. 211-239.
A Bismarck ideológiájának nemzetiségi vonatkozásai.
- Kennedy, P.M.: German world policy and the alliance negotiations with England, 1897-1900.
(Német világpolitika, tárgyalások az Angliával kötendő szövetségről, 1897-1900.)
JMH, 1973. 2. 605-625.
- McClelland, Ch.E.: Berlin historians and German politics.
(Berlini történészek és a német politika.)
JCH, 1973. 2. 3-33.
A berlini egyetem kulturális hatása a századforduló német historiográfiájára és politikai gondolkodására.
- Pfahl, R.: Landarbeiterlöhne und ihre Bewegung vom Anfang des XIX. Jahrhunderts bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges.
(Mezei napszámbérek alakulása a XIX. század kezdetétől az első világháborúig.)
JfWg, 1973. 4. 79-124.
- Haag, J.: "Knights of the Spirit": The Kameradschaftsbund.
(*"A szellem lovagjai"*: a bajtári szövetség.)
JCH, 1973. 2. 133-167.
1918-1938.

- Grathwol, R.: Gustav Streseman: reflections on his foreign policy.
(G.S.: gondolatok külpolitikájáról.)
JMH, 1973. 1. 52-70.
Francia-német külpolitikai ellentétek a Ruhr vidék körüli küzdelemben, 1925-ben.
- Sundhaussen, H.: Südosteuropa in der nationalsozialistischen Kriegswirtschaft am Beispiel des "Unabhängigen Staates Kroatien".
(Dél-Kelet-Európa a nemzeti szocialista hadigazdaságban, a "független horvát állam" példáján.)
Sof, 1973. t. XXXII. 233-266.
- Stachura, P.D.: The ideology of the Hitler Youth in the Kampfzeit.
(A Hitler-jugend ideológiája a küzdelem korszakában.)
JCH, 1973. júl. t.8. 2. 155-167.
Az 1933 előtti évek.
- Schroeder, F.: Balduin Saria 80 Jahre.
(Balduin Saria 80 éves.)
Sof, 1973. t. XXXII. 319-320.
A Südostforschungen c. folyóirat egyik alapítója. Megemlékezés 80. születésnapjáról, s munkásságának bibliográfiája 1968 óta.

Olaszország

(Itália)

- Andreau, J.: Le tremblement de terre de Pompéi (62 ap. J.-C.)
(A pompeii földrengés. Kr. e. 62.)
AESO, 1973. 2. 369-395.
A földrengés hatása a vidék gazdasági életére, a társadalmi átalakulás meggyorsítására. Archaeológiai eredmények gazdaságtörténeti felhasználása.
- Kirshner, J.: Civitas sibi faciat civem: Bartolus of Sassoferrato's doctrine on the making of a citizen.
(Civitas sibi faciat civem. Sassoferrato Bartolus elmélete a polgár kialakulásáról.)
Sp. 1973. 4. 694-713.
A középkori és reneszánsz kori olasz polgárjogot adományozó oklevelek alapján a polgárjog különböző formái, az új polgárok jogai.
- Bocchi, F.: Le imposte dirette a Bologna nei secoli XII e XIII.
(Egyenes adók Bolognában a XII-XIII. században.)
NRS, 1973. 3-4. 313-372.
Nemesi privilégiumok, a városi autonómia, az adófizetés kiterjesztése.
- Soldi Rondinini, G.: Nuovi aspetti e problemi della "signoria rurale" (secoli XII-XIV).
(Új szempontok és problémák a földesurasággal kapcsolatban.)
NRS, 1973. 5-6. 545-570.
A világi és egyházi, feudális és allodiális földbirtok jelentősége a politikai és gazdasági fejlődésben.

- Chiappa Mauri, M.L.: Il commercio occidentale di Genova nel XIV secolo.
(Genova nyugati kereskedelme a XIV. században.)
NRS, 1973. 3-4. 571-612.
- Chittolini, G.: Il luogo di Mercato, il comune di Parma e i marchesi Pallavicini di Pellegrino.
(Mercato helye, Parma városa és a Pallavicino di Pellegrino márkai család.)
NRS, 1973. 1-2. 1-52.
Vítás jogi ügyletek a XV. században.
- Chittolini, G.: Un problema aperto: La ciris della proprietà ecclesiastica fra quattro e cinquecento.
(Az egyházi birtok krízise a XV-XVI. század között.)
RSI, 1973. 2. 353-393.
- Dupaquier, J.: Sur une table (prétendument) florentine d'espérance de vie.
(Egy - firenzeinek tekintett - halandósági táblázatról.)
AESC, 1973. 4. 1066-1070.
Egy 1526-os halandósági kvóta-hecslés demográfiai forrásértékeléről.
- Oliviero, C.D.: Mercanti e popolari nella Vigevano del primo cinquecento.
(Kereskedők és nép Vigevanóban a XVI. sz. első felében.)
RSI, 1973. 1. 114-166.
Milanói hercegség.
- Robey, D.: P.P. Vergerio the elder: republicanism and civic values in the work of an early humanist.
(Az idősebb P.P. Vergerio: republikanizmus és polgári értékek egy korai humanista munkájában.)
PP, 1973. febr. 58, 5-37.
Firenze polgári humanizmusa.
- Geremek, B.: Nowczytna reforma filantropii w renesansowej Wenecji.
(A filantropia ujkori reformja a reneszánsz Velencében.)
PH, 1973. 3. 567-574.
A velencei szegényházak, és a szegények segélyezésére alakult társulatok történetéből.
- Trasselli, C.: Criminalité et moralité en Sicile au début de l'époque moderne.
(Bűnözés és erkölcs Sziciliában a modern kor kezdetén.)
AESC, 1973. 1. 226-246.
A XVI. századi Szicília a spanyol uralom alatt.
- Aymard, M.: L'agriculture dans l'Italie moderne.
(Mezőgazdaság az ujkori Itáliában.)
AESC, 1973. 2. 475-498.
Quantitativ feldolgozási kísérlet a XVI-XIX. sz.-i agrártermelékenység kimutatására, az input-output viszonylatok alapján.
- Mazzei, R.: La questione dell' interdetto a Lucca nel secolo XVII.
(A luccai inderdictum kérdése a XVII. században.)
RSI, 1973. t.85. 1. 167-185.
Ellentétek a püspök, a város, ill. a városi oligarchák között.

- Venturi, F.: 1764: Napoli nell'anno della fame.
(1764: Nápoly az éhínség évében.)
RSI, 1973. t.85. 2. 394-472.
Gazdasági-társadalmi helyzet Nápolyban az inség tetőpontján, 1764.
- Galasso, G.: Le massime di P.M. Doria sul governo spagnolo a Napoli.
(P.M. Doria maximái a nápolyi spanyol uralomról.)
RSI, 1973. t.85. 2. 320-352.
A Bourbon és Habsburg uralom összehasonlításán keresztül adalékok Dél-Itália XVIII. századi politikai gondolkozására, történelmére.
- Bernardello, A.: Un'impresa ferroviaria nel Lombardo-Veneto: La società Ferdinanda da Milano a Venezia.
(Egy vasúti vállalkozás Lombardiában és Venetóban: a Milano-Venecia közötti Ferdinánd-társaság.)
RSI, 1973. t.85. 1. 186-199.
Az 1836-ban tervezett vasútvonal.
- Spadoni, U.: Linee di navigazione e costruzioni navali alla vigilia dell'inchiesta parlamentare sulla marina mercantile italiana. 1882.
(Hajózási utak és hajóépítés az olasz kereskedelmi hajózással kapcsolatos parlamenti vita előestéjén. 1882.)
NRS, 1973. 3-4. 313-372.
Átállás vitorlásról gőzhajóra.
- Reece, J.E.: Fascism, the Mafia and the emergence of Sicilian separatism. (1919-1943.)
(Fasizmus, a maffia és a szicíliai szeparatizmus problémájának felmerülése. 1919-1943.)
JMH, 1973. 2. 261-276.
- Valiani, L.: La resistenza italiana.
(Az olasz ellenállás.)
RSI, 1973. 1. 64-102.

Spanyolország

- Burns, R.I.: Le royaume chrétien de Valence et ses vassaux musulmans (1240-1280)
(A valenciai keresztény királyság és a muzulmán vazallusok. 1240-1280.)
AESC, 1973. 1. 199-225.
- Parker, G.: Mutiny and discontent in the Spanish army of Flanders 1572-1607.
(Lázadás és elégedetlenség a flandriai spanyol hadseregben, 1572-1607.)
PP, 1973. febr. 58. 38-52.
- Jago, Ch.: The influence of debt on the relations between Crown and aristocracy in seventeenth-century Castile.
(Az eladósodás hatása a korona és az arisztokrácia viszonyára a XVII. sz.-i Kasztíliában.)
EHR, 1973. 2. 218-236.
Az eladósodás mint a nyugati feudális nemesség fokozatos hanyatlásának jele.

- Rodriguez, L.: The Spanish riots of 1766.
(Az 1766-os spanyol felkelések.)
PP, 1973. máj. 59. 117-146.
E megmozdulások eltérései a korszak angol, francia zavargásaitól.
- Polišenský, J.: Krize španělské koloniální společnosti a agrární otázka
(A spanyol gyarmattartó társadalom válsága és az agrár kérdés.)
ČCH, 1973. 2. 231-240.

Svédország

- Kuujo, E.: Die Verbreitung des Altgläubigentums im zu Schweden gehörenden Karelien und Ingermanland.
(Az óhit elterjedése a Svédországhoz tartozó Karéliában és Ingermanlandban.)
JfHO, 1973. 2. 175-183.
A XVII. sz. második fele.

- Кан, А.С.: Буржуазная историография революции 1809-1810. гг. в Швеции.
(A polgári történetírás az 1809-10-es svéd forradalomról.)
VI, 1973. 2. 79-96.

- Wilhelmus, W.: Die Bedeutung des schwedischen Eisenerzes für die faschistische Kriegswirtschaft.
(A svéd vasérc jelentősége a fasiszta háborús gazdálkodás számára.)
JWg, 1973. 4. 37-56.

Szovjetunió

(Oroszország)

- Wójcik, Z.: Czy Kozacy Zaporoscy byli na służbie Mazarina?
(Voltak-e zaporozségi kozákok Mazarin szolgálatában?)
PH, 1973. 3. 575-585.
Dunkerque 1646-os ostrománál állítólag nagyobb kozák egységek is harcoltak, sőt a kozákok vezetője, Bogdan Hmielnickij is járt állítólag Franciaországban. Erre az eseményre azonban csak emlékiratok utalnak, hiteles levéltári adatokat még nem sikerült találni.

- Шикло, А.Е.: Проблемы русской истории в освещении Н.А. Полевого.
(Az orosz történelem problémái N.A. Polevojnál.)
VMU, 1973. 1. 74-89.
A XIX. sz. első felének jelentős orosz történésze - Polevoj.

- Мишаков, В.П.: Ленинский план приступа к построению социализма и буржуазная историография.
(Lenin terve a szocializmus építésének elkezdéséről és a polgári historiográfia.)
VI, 1973. 4. 18-31.
Elemzi a nyugat-német, angol, amerikai polgári történészek nézeteit a bolsevikok elméleti és gyakorlati felkészültségéről 1917-18-ban.

- Fucher, B.: Die Entwicklung der deutsch-sowjetischen Handelsbeziehungen von 1918 bis 1939.
(A német-szovjet gazdasági kapcsolatok fejlődése 1918-tól 1939-ig.)
JfWg, 1973. 4. 11-36.
A két világháború közötti német-szovjet gazdasági kapcsolatok átfogó ábrázolása.
- Matula, V.: 25 rokov práce Ustavu slavistiky a balkanistiky Akademie vied ZSSR.
(A SzUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének 25. éve.)
HC, 1973. 1. 89-95.
- Советская историческая наука на современном этапе.
(A szovjet történettudomány mai helyzete.)
VI, 1973. 5. 3-14.
Elemzi a történettudomány helyét, szerepét a szovjet társadalomban.

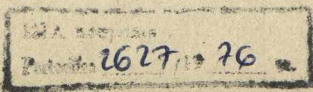
Törökország

- Papadopoulos, A.: Esthétique de l'art musulman. La peinture.
(A muzulmán művészet esztétikája. A festészet.)
AESG, 1973. 3. 681-710.
A theológia, filozófia és az ábrázolóművészet összefüggései a XIII-XVII. sz. muzulmán festészet esztétikai törvényei.
- Mantran, R.: L'écho de la bataille de Lépante à Constantinople.
(A lepantói csata visszhangja Konstantinápolyban.)
AESG, 1973. 2. 396-405.
(A Porta reagálása az 1571-es nagy ottomán vereségre, belső következményei.)
- Panzac, D.: La peste à Smyrne au XVIIIe siècle.
(A pestis Szmirnában a XVIII. században.)
AESG, 1973. 4. 1071-1081.
A francia konzuli jelentések alapján.
- Dumont, P.: Les "romans paysans" en Turquie.
(A "parasztregények" Törökországban.)
Annales, Economies, Sociétés, Civilisations
1973 mai-juin, t. 28. f.3. 745-764.
A kemáli forradalom-elindította faluirodalom - forrásértéke a szociológia és történelem számára.

USA

Közép- és Dél-Amerika

- Royet, J.: Des Puritains aux Yankees: l'évolution des communautés rurales en Nouvelle-Angleterre aux XVIIe et XVIIIe siècles.
(A puritánoktól a yankee-ig. A New England-i falusi közösségek fejlődése a XVII-XVIII. században.)
AESG, 1973. 5. 1131-1142.
A puritán kolóniák egyedi sajátosságai. Az új környezet hatása a kivándorló angol közösségre.

- Green, W.A.: The planter class and British West Indian sugar production, before and after emancipation.
(Az ültetvényesek osztálya és Brit Nyugat India cukortermelése a rabszolga felszabadítás előtt és után.)
EHR, 1973. 3. 448-463.
A XVIII-XIX. századi gyarmati gazdálkodás elemzése.

Afrika

- Kotula, T.: Z badan nad ustrojem muncypalnym epoki późnego Cesarstwa. Afrykańskie municypia i kolonie.
(A késői császárkor municipális szervezetének vizsgálatából. Afrikai municipiumok és kolóniák.)
PH, 1973. 3. 445-468.
A római birodalom afrikai városai az i.sz. II-IV. században.
- Djait, Hichem: L'Afrique arabe au VIIIe siècle.
(Az arab Afrika a VIII. században.)
AESC, 1973. 3. 601-621.
- Vanacker, C.: Géographie économique de l'Afrique du Nord selon les auteurs arabes, du IXe siècle au milieu du XIIe siècle.
(Észak-Afrika gazdasági földrajza az arab szerzők alapján, a IX. sz.-tól a XII. sz. közepéig.)
AESC, 1973. 3. 659-680.
A városok topográfiája, ipari tevékenysége, kereskedelme; agrárgazdálkodás; főbb kereskedelmi utak.
- Makarius, L.: Une interprétation de l'Incwala swazi.
(Az Incwala swazi magyarázata.)
AESC, 1973. 6. 1403-1421.
A bantu ritus elemzésén keresztül a szimbolizmus kutatása az afrikai gondolkozásban.
- ### Távol-Kelet
- Cartier, M.: Nouvelles données sur la démographie chinoise à l'époque des Ming (1368-1644).
(Új adatok a Ming korszakbeli kínai demográfiára vonatkozólag. 1368-1644.)
AESC, 1973. 6. 1341-1359.
Kísérlet a demográfiai struktúra rekonstrukciójára.
- M(a)cian, D.: Commerce, finance, and British diplomatic support in China, 1885-86.
(Kereskedelem, pénzügyek és a brit diplomáciai támogatás Kínának, 1885-86-ban.)
EHR, 1973. 3. 464-476.
A brit terjeszkedés és az 1880 utáni "új imperializmus" tényezői.
- Mazumdar, D.: Labour supply in early industrialization: the case of the Bombay textile industry.
(Munkaerőutánpótlás a korai kapitalizáció idején. A bombay-i textilipar esete.)

EHR, 1973. 3. 477-496.

A modern gyár egyik legkorábbi példája az alacsonyan fejlett mezőgazdasági területen.

Bergère, M.C.: Une crise de subsistance en Chine (1920-1922).

(Egy létfenntartási krízis Kínában. 1920-1922.)

AESC, 1973. 6. 1381-1402.

A kínai gazdasági élethez szervesen hozzátartozó éhínségek kutatása.

Milsky, C.: Réforme de l'écriture en Chine.

(Írásreform Kínában.)

AESC, 1973. 2. 429-451.

A reform 1949 előtti története.)

Leclerc, J.: Vocabulaire social et répression politique: un exemple indonésien.

(Társadalmi szókincs és politikai elnyomás: egy indonéziai példa.)

AESC, 1973. 2. 407-428.

Politikai harcok hatása a nyelvre.

Brown, W.N.: Le devoir, force de Vérité dans l'Inde ancienne.

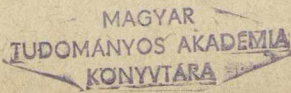
(A kötelesség, az Igazság ereje a régi Indiában.)

AESC, 1973. 4. 895-920.

Az igazság erejébe vetett régi hiedelem továbbélése a jelenkori Indiában, politikai-társadalmi célok szolgálatába állítása.

Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
A folyóirat egyedárusítója: Akadémiai Könyvesbolt,
Budapest, V., Váci utca 22.
a Magyar Történelmi Társulat (Budapest, I., Üri utca 51/53)
tagjai illetményként kapják a folyóiratot
A borítólapot tervezte: Bozóky Mária

767881 MTA KESZ Sokszorosító. F. v.: Szabó Gyula

Digitized by the Library and Information
Centre of the Hungarian Academy of
Sciences

